شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى

(ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

1985

4

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

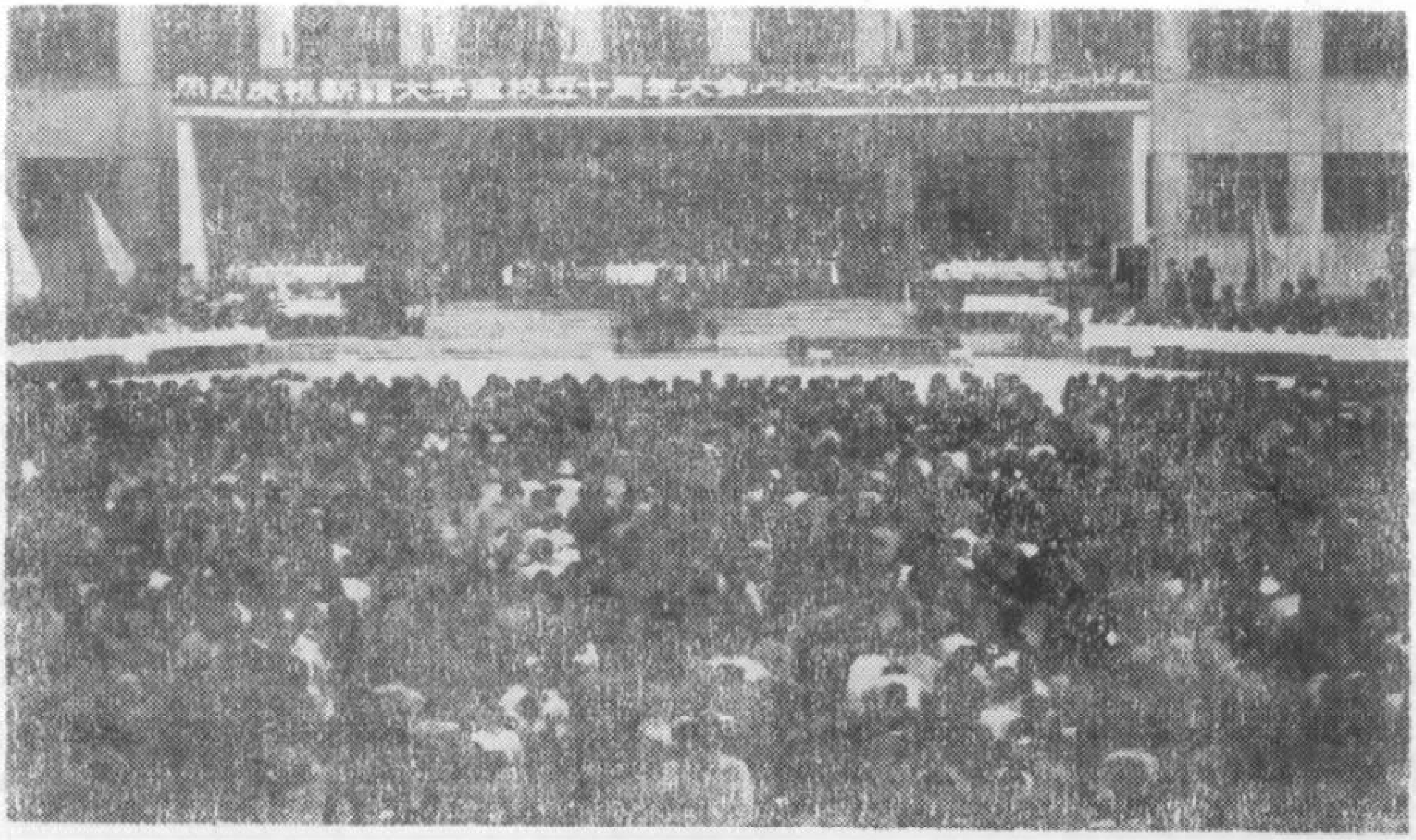

شىنجاڭ داشۆ قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقى قىزغىن تەبرىكلەندى.

سەيپىدىن ئەزىزى تەبرىك سۆزى سۆزلىمەكتە.

بۇرھان شەھىدى تەبرىك سۆزى سۆزلىمەكتە.

ئىسمائىل ئەمەت لەۋھە تەقدىم قىلماقتا

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

1985 - يىلى 4 - سان

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى

تەھرىر بۆلۈمى نەشر قىلدى ★

ئومۇمىي 24 - سان

مۇندەرىجە

ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت ۋە سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىق .... ئابدۇۋەلى ھامۇت 1

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادى توغرىسىدا .... غەيرەتجان ئوسمان 11

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى .... ئابدۇللا ئەھمىدى 30

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك - پىلانلىق توۋار ئىگىلىك .... ئىبراھىم لېتىپ 37

پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن توۋار ئىگىلىكىنىڭ بىر پۈتۈنلىكى .... رازاق تۆمۈر 48

ئەلشىر ناۋايى ۋە «سەددى ئىسكەندەر» .... ئابدۇشۈكۈر مەھەممەتئىمىن 56

قىرغىز خەلق ئەدەبىياتىدىكى زور ھەجىملىك داستان — «ماناس» .... ئىرىسبېك ئابىقان 64

نىزامىل مۈلك ۋە «سىياسەتنامە» .... شىرىن قۇربان 76

تۈركىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ۋە مۇستاپا كامال .... م . روزىيوپ 80

قاراشەھەر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمقى دەۋرگە ئائىت قەۋرىلەر توغرىسىدا .... غېنى 94

يەنە مىللىي مۇناسىۋەت تارىخى تەرەققىياتىدىكى بىر قانچە مەسىلە توغ- رىسىدا .... ۋېڭ دۇجىيەن (ھاشىم تۇردى تەرجىمىسى) 98

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى تەنقىدىي رېئالىزم خاھىشى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە .... رىسالەت شېرىپ 105

ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىدىكى بەزى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر .... رەۋەيدۇللا 119

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»نى قانداق ئۆگىنىش توغرىسىدا .... نەسرۇللا يولبولدى 124

ھىجرىيە ۋە مىلادىيە كالىندارلىرىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى .... يۈسۈپ ئوربىلى 129

新疆大学学报 季 刊 新疆大学学报编辑部
（哲学社会科学版） 编辑出版
1985年第4期 （总第24期）

www.uyghurbooks.com

目 录

1.论客观规律与主观能动性……………………………………………………阿布都外力·阿木地
2.维吾尔族原始宗教初探……………………………………………………海热提江·乌斯曼
3.关于伊斯兰教在哈密维吾尔中的传播……………………………………阿不都拉·艾合买地
4.社会主义经济是有计划的商品经济………………………………………伊布拉音·力提甫
5.计划经济与商品经济的统一性……………………………………………拉扎克·铁木尔
6.那瓦依及其长诗《亚历山大城堡…………………………………阿不都许库尔·买买提依明
7.柯尔克孜民间文学中的长篇史诗《玛纳斯》……………………………艾尔斯伯克·阿比坎
8.呢扎姆·穆尔克与《治国策》……………………………………………西 仁·库尔班
9.土尔其资产阶级革命和基马尔………………………………………………………茹孜也夫
10.关于在开都河下游古墓的发掘初探………………………………………………艾 尼
11.再谈民族关系史研究的几个问题…………………………翁独健（阿·吐尔地 译）
12.论古典维吾尔文学中批判现实主义倾向……………………………热沙来提·西力甫
13.维吾尔语发展中的某些语音变化…………………………………………………热外都拉
14.关于如何学好“现代维语”………………………………………………………那斯肉拉
15.回历与公历对照表………………………………………………………玉素甫·乌儿毕力
封底 新疆古今 喀什莫尔佛塔（唐）……………………………………冯 斐摄影

ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت ۋە سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىق

ئابدۇۋەلى ھاۋۇت

I

ئىنسانىيەت پۈتكۈل ماددى دۇنيانىڭ بىر تەركىۋى قىسمى. ئۇ، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىياتى نەتىجىسىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن بولۇپ، تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ھەم مۇناسىۋەتلىك ھەم پەرقلىق. ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ماددىنىڭ ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان ئالاھىدە بىر ھەرىكەت شەكلى. ئۇ، ھەر خىل مۇرەككەپ ھادىسىلەر ۋە ماددى ئامىللارنىڭ يىغىندىسى. ئەمما ئىنسانىيەت جەمئىيىتىمۇ خۇددى تەبىئەت دۇنياسىغا ئوخشاش ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرگە ئىگە بولۇپ، ئەنە شۇ قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە راۋاجلىنىپ بارىدۇ. ماركس: «مېنىڭ نۇقتىئىنەزىرىم ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىنىڭ تەرەققىياتى مۇئەييەن قانۇنىيەتكە بويسۇنىدىغان تەبىئىي تارىخىي جەريان، دىگەندىن ئىبارەت.» ① دىسە، لېنىن ماركسنىڭ بۇ نۇقتىئىنەزىرىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇپ: «ماركس ئىجتىمائىي ھەرىكەتنى مۇئەييەن قانۇنىيەتكە بويسۇنىدىغان تەبىئىي تارىخىي جەريان دەپ قارىغان. بۇ قانۇنىيەتلەر كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە ۋە ئارزۇيىغا باغلىق بولمايلا قالماستىن، ئەكسىچە كىشىلەرنىڭ ئىرادىسى، ئېڭى ۋە ئارزۇيىنى بەلگىلەيدۇ» ② دەيدۇ. روشەنكى، بۇنىڭدا ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئۆزىگە خاس ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ۋە شۇ قانۇنىيەت ئاساسىدا تەرەققى قىلىپ تۇرىدىغان تەبىئىي تارىخىي جەريان ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

قانۇنىيەت ـ شەيئىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئەسلى بار بولغان ماھىيەتلىك مۇقەررەر باغلىنىش. مەسىلەن: ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئاڭنى بەلگىلىشى؛ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ئۇيغۇن كېلىشى ۋە ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئۈستقۇرۇلمىنى بەلگىلىشى قاتارلىقلار. بۇ پۈتكۈل ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ھەممە فورماتسىيەلىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان ئومۇمى قانۇنىيەت بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان ھالدا ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. لېكىن، شۇنىمۇ كۆرۈش

كېرەككى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتتا ئادەم ئاساسىي ئامىل بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى، ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈستقۇرۇلما ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەركەتلىرىنىڭ ھەممە ساھەسىدە ئۆز رولىنى كۆرسىتىدۇ. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى قانۇنىيەتلەر تەبىئەت دۇنياسىدىكى قانۇنىيەتلەرگە ئوخشاش ئىستىخىيىلىك ھالدا ئەمەس بەلكى ئىنسانلارنىڭ ئاڭلىق، مەقسەتلىك پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. شۇڭا، ئىجتىمائىي تەرەققىياتتا ئادەمنىڭ رولىغا ھەرگىزمۇ سەل قارىغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭدەك، ئادەمنىڭ رولىنى مۇبالىغىلەشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت بويىچە ئەمەس بەلكى ئادەمنىڭ ئىرادە ۋە پائالىيىتىدىن بەلگىلىنىدۇ، دەپ قاراشقىمۇ بولمايدۇ.

ئىدىيالىزم، ئىجتىمائىي ھاياتنى مۇھاكىمە قىلغىنىدا، پەقەت ئىنسان پائالىيىتىنىڭ ئىدىيىۋى سەۋەبلىرىنىلا تەكشۈرۈپ، بۇ سەۋەبلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە بۇ سەۋەبلەرنى بەلگىلەيدىغان ماددىي جەريان بىلەن كارى بولمايدۇ. ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭمۇ ئىنسان ئېڭىغا باغلىق بولمىغان ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرگە بويسۇنىدىغانلىقىغا كۆز يۇمىدۇ. ئىجتىمائىي تەرەققىياتتا ئادەملەرمۇ مۇئەييەن ماددىي مۇناسىۋەت ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان رېئال ئادەم بولغىنى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئەمەلىي پائالىيەتلىرى مۇئەييەن چەكلىمىگە ئۇچرىماي قالمايدۇ. چۈنكى، ئادەمنىڭ ماھىيىتى خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «يەككە ئادەمدە ئەسلىدىن بار بولغان ئابستراكت نەرسە ئەمەس. ئۆزىنىڭ رېئاللىقى جەھەتتىن ئۇ بارلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى» ③ بولۇپ ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى مۇقەررەر ھالدا مۇئەييەن ئوبيېكتىپ شەرت - شارائىت ۋە بۇ شارائىتلار ئاساسىدا رول ئوينايدىغان ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ، كىشىلەر ھەركىتىنىڭ ماھىيىتىنى، يۆنىلىشىنى ھەمدە ئۇلار ئېلىپ بارغان پائالىيىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشىنى تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا شۇ مۇئەييەن ماددىي تۇرمۇش شارائىتىدا رول ئويناۋاتقان ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت بەلگىلەيدۇ. شۇڭا ئىنسانلارنىڭ ئەركىنلىكىنى ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى مۇقەررەرلىكتىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

ستالىن «قانۇنىيەتلەرنىڭ ئوبيېكتىپلىقىنى ئىنكار قىلىش ئەمەلىيەتتە پەننى ئىنكار قىلغانلىق بولىدۇ»، «جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلىرىدىن پايدىلانماسا، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ھاياتىغا رەھبەرلىك قىلغىلى بولمايدۇ»④ دېگەن ئىدى. مانا بۇ قانۇنىيەتلەرنىڭ ئىنسانلار ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان ئوبيېكتىپ خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 36 يىللىق تارىخ ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بويىچە ئىش كۆرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى مۇنازىرە تە-

لەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلىدى. 1956 - يىلى مەملىكىتىمىزدە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسى جەھەتتىن ئورۇنلانغاندىن كېيىن، پارتىيىمىز ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ قالاق ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ يېتەكچىلىكىدە كۆپ خىل ئىگىلىكنىڭ بىرلا ۋاقىتتا تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئىگىلىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىك ۋە ئاز ساندىكى يەككە ئىگىلىك مەۋجۇت ئىدى. بۇلار ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ئۇيغۇن بولۇپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلگەن ۋە خەلق تۇرمۇشى زور دەرىجىدە ياخشىلانغان ئىدى. لېكىن 1958 - يىلغا كەلگەندە «سول» چىل ئىدىيىنىڭ باش كۆتۈرۈشى بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئېتىۋارغا ئېلىنماي، ئۇنىڭدىن ھالقىپ كەتكەن ھالدا، قانچە چوڭ، قانچە ئومۇمىي بولسا شۇنچە ياخشى؛ يەككە ئىگىلىكتىن كوللېكتىپ ئىگىلىك، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىن ئومۇمىي خەلق ئىگىلىكى ئەۋزەل دەپ قارىلىپ، بىر قىسىم كوللېكتىپ ئىگىلىك دۆلەت ئىگىلىكىگە قوشۇۋېتىلدى. يەككە ئىگىلىكنىڭ بىر قىسمى كوللېكتىپ ئىگىلىككە قوشۇۋېتىلسە، يەنە بىر قىسمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بوغۇپ قويۇلدى ۋە زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا كۆپلىگەن قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇردى. 1962 - يىلغا كەلگەندە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى «سول» چىل ئىدىيىلەرگە خاتىمە بېرىپ، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتلەردە بىر قەدەر مۇقىم بولغان سىياسەت ۋە فاڭجېنلارنى تۈزگەن ھەم ئۇنى ئىزچىللاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي باشلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئىنتايىن «سول» لۇشيەنىنىڭ كاساپىتى ۋە بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى تېخىمۇ زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى ۋە بوغۇپ قويۇلدى. نەتىجىدە خەلق تۇرمۇشىغىمۇ بالايى ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» قالدۇرۇپ كەتكەن قالايمىقانچىلىقلارنى قەتئىيلىك بىلەن ئوڭشاپ، خىزمەتلەرنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يۆتكىدى. ھەمدە بىر قاتار توغرا فاڭجېن، سىياسەتلەرنى تۈزدى. بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە خەلق تۇرمۇشى يېڭىدىن يۈكسىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

دېمەك، يۇقۇرقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قاچانكى بىز ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرگە ھۆرمەت قىلساق ئىشىمىز غەلىبىلىك بولدى، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا، مەغلۇپ بولدۇق.

ئەمەلىيەت جەريانى بىزنى چېنىقتۇردى ۋە توغرا بىلىشكە ئىگە قىلدى. ھازىرقى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارارda ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ھەممە ئىسلاھاتنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان ياكى مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئۆلچەشتە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدا يەتكۈزگەن - يەتكۈزمىگەنلىكىنى ئەڭ ئاساسىي ئۆلچەم قىلىش لازىم» دېگەن خۇلاسىمۇ دەل قانۇنىيەتلەرنىڭ ئوبيېكتىپ بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى تارىخىي تەجرىبە ساۋاقلارنىڭ نەتىجىسىدۇر.

II

تارىخىي ماتېرىيالىزم جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى بىلەن كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە دىيالېكتىك ماتېرىيالىزمنىڭ تۈپ قائىدىلىرىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت ئىجتىمائىي ئاڭنى بەلگىلەيدۇ دەپ قاراش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىجتىمائىي ئاڭنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىقىنىمۇ ئېتىراپ قىلىدۇ. ئىدىيە، ئاڭنى بىرلەمچى دەپ ئۇلارنىڭ رولىنى مۇبالىغا قىلىدىغان ئىدىيالىزمغا قارشى تۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىجتىمائىي ئاڭنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىقىنى ۋە كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنى ئىنكار قىلىدىغان مېتافىزىك ماتېرىيالىزمغىمۇ ئوخشاشلا قارشى تۇرىدۇ. ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى (تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى) بىلىش ۋە ئۆزگەرتىش جەريانىدىكى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت بىلەن سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنىڭ دىيالېكتىك مۇناسىۋىتىنى تارىختا تۇنجى قېتىم پەقەت ماركسىزم پەلسەپىسى ئىلمىي چۈشەندۈرۈپ بەردى.

ماركسىزمدىن ئىلگىرى ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ياشىغان بەزى تەرەققىيپەرۋەر مۇتەپەككۇرلەر بەزى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ماتېرىيالىستىك پىرىنسىپ بويىچە چۈشەندۈرۈپ بېقىشقا تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇ مەسىلىلەرنى ئىلمىي ئاساستا چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىدى. مەسىلەن، 18 - ئەسىر فرانسىيە ماتېرىيالىزمىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ھېلۋېتىسى «ئادەم مۇھىتنىڭ مەھسۇلى، ناچار ئىجتىمائىي كەيپىياتلار يامان مۇھىتنىڭ ئاقىۋىتى» دېگەن مەشھۇر كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمما ئۇ، جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ۋە بۇ جەريانىدىكى ئادەمنىڭ رولىنى توغرا شەرھلەپ بېرەلمىدى. ماركس بۇ خىل مېخانىك - مېتافىزىك قاراشنىڭ خاتالىقى ۋە كەمتۈكلىكىنى كۆرسىتىپ «ئادەم - مۇھىت ۋە تەربىيىنىڭ مەھسۇلى. شۇ سەۋەپتىن، ئۆزگەرگەن ئادەم باشقا بىر خىل مۇھىت ۋە ئۆزگەر-

گەن تەربىيىنىڭ مەھسۇلى، دەپ ھېساپلايدىغان ماتېرىيالىستىك تەلىمات بىلار،
بۇنداق تەلىمات مۇھىتنى دەل ئادەم ئۆزگەرتىدىغانلىقىنى، تەربىيە بەرگۈچىنىڭ
ئۆزى چوقۇم تەربىيە ئالغۇچى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالغان» ⑤ دەيدۇ. دېمەك
ئىنسانلارنىڭ سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنى تولۇق ۋە توغرا مۇئەييەنلەشتۈرمەس-
لىك ماركسىزىمغا، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئوبيېكتىپ ئەمىلىيىتىگە ئۇيې-
غۇن كەلمەيدۇ.

سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىق - سۇبيېكتىپنىڭ ئوبيېكتىپقا بولغان پائال رولى،
شۇنىڭدەك كىشىلەرنىڭ دۇنيانى بىلىش ۋە دۇنيانى ئۆزگەرتىش يولىدا مەقسەت-
لىك پىلانلىق، ئاكتىپ ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئېلىپ بارغان پائالىيىتى ۋە
تىرىشچانلىقىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت ۋە «تەبىئىي تارىخىي جەر-
يان» دىگەنلەرىمىز كىشىلەرنىڭ ئەنە شۇ خىل ئاڭلىق ۋە مەقسەتلىك پائالىيەت-
لىرىنى چەتكە قاقمايدۇ. ئەكسىچە كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق پائالىيەتلىرى ۋە ھەر
بىر ئادەمنىڭ بۇ خىل ئاڭلىق پائالىيىتىنىڭ بىرلىشىپ (جۇغلۇنۇپ) نامايەن بو-
لىشىدەك مۇئەييەن ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىكنىڭ رولى ئىپادىلىنىدۇ. ئەمما مېتافىزى-
كا تارىخىي مۇقەررەرلىككە ئابستىراكت قارايدۇ. ئۇنى ئىنسانلار پائالىيىتىدىن
ئايرىپ تاشلاپ گويا ئىنسانلارنى ھەممە ئىشنى «كۆز كېتىپ، قىشنىڭ كېلىشى»
گە ئوخشاش ئۆزلىگىدىن پەيدا بولۇشنى كۈتۈپ تۇرىدىغان پاسسىپ ئەھۋالغا چۈ-
شۈرۈپ قويىدۇ. نەتىجىدە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرنىڭ قۇ-
لىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. ئىنسانلار گەرچە بۇ قانۇنىيەتلەرنى يارىتالمىسىمۇ ۋە
يوقىتالمىسىمۇ ئۇنى بىلەلەيدۇ، جەمىيەتكە بەخت سائادەت كەلتۈرۈش يولىدا ئۇ-
نىڭدىن ئاڭلىق پايدىلىنالايدۇ. شۇنىڭدەك بىلىش ھەم ماھىرلىق بىلەن تەتبىق
قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ تەسىر قىلىش دائىرىسىنى ئىنسانىيەت مەنپەئەتى ئۈچۈن،
ئېھتىياجىغا قاراپ چەكلىيەلەيدۇ ياكى جارى قىلدۇرىدۇ. ستالىن سۇبيېكتىپ پائال-
يەتچانلىقنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتتىكى رولىنى تەكىتلەپ: «كىشىلەر ئوبيېكتىپ قانۇنى-
يەتلەر ئالدىدا ئىقتىدارسىز، دەرمانسىز بولماستىن، بەلكى كىشىلەر ئوبيېكتىپ قا-
نۇنىيەتلەرنى بىلەلەيدۇ ۋە تەتبىق قىلالايدۇ» ⑥ دەيدۇ. دېمەك، بىلىش، تەت-
بىق قىلىش ۋە جەمىيەت مەنپەئەتى يولىدا پايدىلىنىشلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلار،
نىڭ سۇبيېكتىپ پائالىيىتىگە تەئەللۇق بولىدۇ. شۇڭا جەمىيەت تەرەققىياتىدا ئىن-
سانلار پائالىيىتىدىن ئىبارەت سۇبيېكتىپ ئامىلنىڭ غايەت زور رولىنى كام مۆل-
چەرلەشكە بولمايدۇ.

ئىنسانىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئەمىلىيىتى ئوبيېكتىپ بىلەن سۇبيېكتىپنىڭ قارى-
مۇ - قارشىلىقىنىڭ بىرلىكى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلار سوبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنىمۇ
گەۋدىلەندۈرىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئەڭ ئاساسىي ئىجتىمائىي

www.uyghurkitap.com

پائالىيەت. كىشىلەر بارلىق مەنىۋى پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشتىن ئىلگىرى ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇنىڭدىمۇ ئالدى بىلەن، ئۆزلىرىنىڭ ياشىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان يېمەك-ئىچمەك كىيىم-كېچەك ۋە تۇرار جاي قاتارلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقارغاندىن كېيىن (ھەم ئۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا) پۈتۈن جەمئىيەت ئۈچۈن ماددىي ۋاستىلارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز ۋە تەكرار ئېلىپ بېرىلىشى جەريانىدا ئەمگەكچى خەلق ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى تەدرىجىي ياخشىلاپ، مۇئەييەن ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك پائالىيىتىگە تايىنىپ، بۇرۇن بولمىغان نەرسىلەرنى ئىجات قىلىش بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش شارائىتلىرىنى ئۈزلۈكسىز تۈردە ياخشىلايدۇ. قەدىمقى زامان تاش قوراللىرىدىن تارتىپ زامانىمىزدىكى ئەڭ ئىلغار ماشىنىلارغىچە بولغان مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنىڭ نەتىجىسى.

ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى جەريانىدا ئېرىشكەن پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۆز نۆۋىتىدە قايتا ئايلىنىپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە پۈتۈن ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئالغا سىلجىتىشتا زۆرۈر بولغان ماددىي شەرتلەر بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. خۇددى 18 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا ئەنگلىيىدە يىپ ئىگىرىش ۋە پار ماشىنىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى بىلەن زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان سانائەت ئىنقىلاۋى باشلىنىپ، توقۇمىچىلىق، كۆمۈر قېزىش ۋە تۆمۈر ئېرىتىش قاتارلىق مۇھىم سانائەت تارماقلىرىدا قول ئەمگىكىنىڭ ئورنىنى ماشىنىلار ئىگەللەپ، ئىپتىدائىي كاپىتالىزىمنىڭ مانا فاكتورا سانائىتى ماشىنا سانائىتىگە تەرەققىي قىلغىنىغا ئوخشاش، ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى يولىدا ئېرىشكەن مۇۋاپىيەتلىرى ئارقىلىق يەنىمۇ ئىلگىرلەپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي ئەتكۈزىدۇ. بۇ ھەقتە ماركس: «قول تۈگمىنى فېئوداللار باشچىلىقىدىكى جەمئىيەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن بولسا، پار ماشىنىسى سانائەت كاپىتالىستلىرى باشچىلىقىدىكى جەمئىيەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.» ⑦ دېگەن ئىدى. پەن - تېخنىكا يېڭىلىقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىش ۋاقتى قىسقىراۋاتقان، شۇنىڭدەك زامانىۋىلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشتا ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى پەن - تېخنىكىغا بىۋاستە بېقىنىۋاتقان ھازىرقى دەۋردە بولسا بۇ تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك. ھازىر دۇنيادا پەن - تېخنىكىنىڭ ئۈچقاندەك ئالغا بېسىشى ئارقىسىدا يېڭى بىر تېخنىكا ئىنقىلاۋى غۇلغۇلا بولماقتا. يېقىنقى 30 يىلدىن بۇيان ئىنفورماتسىيە (ئۇچۇر) ئىلمى، يېڭى تېپتىكى ماتېرىياللار، يېڭى ئېنېرگىيە، ئېرسىيەت قۇرۇلۇشى، ئالەم بوشلۇقى ئىلمى، دېڭىز ئوكيان-

لارنى ئېچىش قاتارلىق تەرەپلەردىكى يېڭى تېخنىكىلارنىڭ سىرى ئۈزلۈكسىز ئېچىلماقتا ۋە پايدىلىنىلماقتا. شۇنىڭدەك بۇ ساھەلەردە زور كەشپىيات ۋە يېڭىلىقلار بارلىققا كەلدى. چەت ئەللەردىكى ۋە مەملىكىتىمىزدىكى بەزى ئالىملار بۇ يېڭى پەنلەر مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرى كېيىنكى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر قانچە 10 يىل ئىچىدە ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشقا تەتبىق قىلىنىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى جەھەتتە يېڭىدىن سەكرەش پەيدا قىلىدۇ، جەمئىيەت سانائەتلەشكەن جەمئىيەتتىن ئىنفورماتسىيەلەشكەن جەمئىيەتكە كىرىدۇ، دەپ قارىماقتا. دېمەك، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرگەن ۋە جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشىغا سەۋەب بولۇۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش ۋە پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى يېڭىلىقلار دەل ئىنسانلارنىڭ ئاڭلىق ۋە مەقسەتلىك ھالدا ئېلىپ بارغان سۇبيېكتىپ پائالىيەتلىرىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى بولۇپ، خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك: «دۇنيا ئىنسانلارنى قانائەتلەندۈرەلمەيدۇ. ئىنسانلاردا ئۆز ھەرىكىتى ئارقىلىق دۇنيانى ئۆزگەرتىدىغان ئىرادە بولىدۇ»، «ئىنسانلارنىڭ ئېڭى ئوبيېكتىپ دۇنيانى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئوبيېكتىپ دۇنيانى يارىتىدۇ.» ⑧

جەمئىيەت تەرەققىياتىدا كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقى پەقەت ئىشلەپچىقىرىش ۋە پەن - تېخنىكا ساھەسىدە ئىپادىلىنىپلا قالماي، بەلكى ئىجتىمائىي فورماتسىيەلەرنىڭ ئالمىشىشىدا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئادەملەر دۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولسا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، قانۇنىيەتلىك ھالدا ئۆزگىرىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ. بۇ سۇبيېكتنىڭ ئارزۇ بويىچە بولمايدۇ. گەرچە ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىرادىسىگە بېقىنمىسىمۇ لېكىن، ئىنسانلارنىڭ ئاكتىپ ئەمەلىي پائالىيەتلىرىدىن ئايرىلىپ ئەمەلگە ئاشمايدۇ، سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بىر - بىرىگە ئانتاگونىستىك قارىمۇ - قارشىلىقتا بولغان ئىككى سىنىپ ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرىنىڭ توقۇنۇشى بىلەن ئەكس ئېتىدۇ. يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى پىشىپ يېتىلگەندىن كېيىن، مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە بۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مەنپەئەتى ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ كۈچلۈك توسالغۇسىغا ئايلىنىدۇ. بۇنى پەقەت يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان سىنىپلارنىڭ ئاڭلىق پائالىيىتى ئارقىلىق، پەقەت مۇشۇ سىنىپلارنىڭ زورلۇق كۈچ ئىشلىتىشى ئارقىلىق سۈپۈرۈپ تاشلىغىلى بولىدۇ. چۈنكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئالمىشىشى دېگەندە ئاممىنىڭ ئۆز تۇرمۇش شارائىتى ئۇلارنى يېڭى تۈزۈم

ئورنىتىش ئۈچۈن، كۈرەش قىلىشقا مۇقەررەر ھالدا ۋە بارغانچە كۈچلۈك ھالدا ھەركەتلەندۈرۈشى كۆزدە تۇتىلىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئالغا قاراپ ئىلگىرلىشى بىلەن كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتىمۇ ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىشى كېرەك، ئەمما ئېكسپىلاتاتورلۇق ئىجتىمائىي تۈزۈملەر مۇنداق ئۆزگىرىشكە توسالغۇلۇق قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئىلغار سىنىپ كونا تۈزۈمنى يوقۇتۇش ۋە يېڭى تۈزۈم ئورنىتىشنىڭ زۆرۈرلىكى ۋە مۇقەررەرلىكىنى تېخىمۇ چۈشۈنۈشكە باشلايدۇ. شۇنىڭدەك بۇ ئىنقىلاۋى ئۆزگىرىشنى ئورۇنلاش ئۈچۈن ئەڭ ئاكتىپ، ئەڭ قىزغىن ۋە ئەڭ كەسكىن تەلەپلەر بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق پائالىيىتى ئىستىخىيىلىك تەرەققىياتنىڭ ۋە ئىجتىمائىي ئىنقىلاپ تەدرىجى تەرەققىياتنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ - دە، نەتىجىدە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش بارلىققا كېلىدۇ. بۇ ئۆزگىرىش گەرچە كونا جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پىشىپ يېتىلگەن ماددىي شەرتلەرنى ئاساس قىلسىمۇ، ئەمما مۇنداق مۇقەررەرلىكنى ئورۇنلىغۇچى ۋە ئۇنى رېئاللىققا ئايلاندۇرغۇچى ھەقىقىي كۈچ خەلق ئاممىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئاڭلىق ۋە مەقسەتلىك پائالىيەتلىرىدىن ئىبارەت، بۇنىڭدىن مەلۇمكى، تارىختا بولۇپ ئۆتكەن بولۇپمۇ يېقىنقى زامان تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىجتىمائىي ئىنقىلاپلار ئومۇمەن كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ كونا دۇنيانى بۇزۇپ تاشلاپ، يېڭى دۇنيا يارىتىشتىكى مەقسەتلىك پائالىيەتلىرىنىڭ نامايەن بولۇشىدۇر.

ئەمما شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنىڭ جارى قىلىنىشى ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشاش بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىجتىمائىي تۈزۈملەردە ئەقلى ئەمگەك ئەكسىيەتچى سىنىپلار تەرىپىدىن مونوپولىيە قىلىنىپ، ئەمگەكچى خەلق ۋە ئىنقىلاۋى زىيالىلارنىڭ ئاڭلىق پائالىيەتلىرى ۋە ئىجاتچانلىق روھى بېسىم ۋە چەكلىمىدىن خالىي بولالمايدۇ. سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپنىڭ غەلىبە قىلىشى، ئەمگەكچى خەلقنى خىلمۇ - خىل ئىجتىمائىي زۇلۇملاردىن ئەبەدىي قۇتۇلدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئالغا سىلجىتىشتىكى ئاڭلىق پائالىيەتلىرىنىڭ جارى قىلىنىشىغا تولۇق ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. شۇنىڭدەك سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي تۈزۈمدە، كىشىلەر ئۆز ۋەتىنى ۋە خەلق مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىشلەۋاتقانلىقىنى ئەڭ ياخشى چۈشىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئىنقىلاۋى قىزغىنلىقى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ ئەمەلىيىتى بۇنى ئاللىقاچان ئىسپاتلىدى. سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپنىڭ غەلىبىسى ئۇزۇل - كېسىل قولغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە، ئىلگىركى تارىخ بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان مۇۋاپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بۇ ھال سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي تۈزۈم ئەم-

گەكچى خەلقنىڭ ئىجاتچانلىق روھىغا كەڭ زېمىن ھازىرلاپ بېرىدىغانلىغىنى چۈشەندۈرىدۇ.

III

ئوبېكتىپ قانۇنىيەت ۋە سۇبېكتىپ پائالىيەتچانلىق مەسىلىسىدە قانۇنىيەتنىڭ ئوبېكتىپ خاراكتېرى بىلەن كىشىلەرنىڭ سۇبېكتىپ پائالىيەتچانلىغىنى بىلىش بىلەن بىرگە، بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى دىيالېكتىك مۇناسىۋەتنى ئىگەللەش تېخىمۇ مۇھىم. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تۆۋەن باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا قاراپ تەرەققى قىلىپ كەلگەن پۈتكۈل تارىخى سۇبېكتىپ پائالىيەتچانلىق بىلەن ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلەرنىڭ بىر - بىرىنى شەرت قىلىش، ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋە ئۆز ئارا بىر-بىرىنى ئالغا سۈرۈش جەريانى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

سۇبېكتىپنىڭ ئوبېكتىپنى پائال ئەكس ئەتتۈرۈشى يەنى دۇنيانى بىلىشى، سۇبېكتىپ پائالىيەتچانلىقنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى. سۇبېكتىپنىڭ ئوبېكتىپقا پائال ئەكس تەسىر كۆرسىتىشى يەنى دۇنيانى ئۆزگەرتىشى - سۇبېكتىپ پائالىيەتچانلىقنىڭ تېخىمۇ مۇھىم بىر تەرىپى. بۇ ئىككى تەرەپ بىرلىككە ئىگە، بۇ بىرلىكنىڭ ئاساسى ئەمەلىيەت، يەنى ئەمەلىيەت ئارقىلىق دۇنيا بىلىۋېلىنىدۇ، يەنى ئەمەلىيەت ئارقىلىق دۇنيا ئۆزگەرتىلىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ بىرلىككە كېلىش جەريانى سۇبېكتىپ پائالىيەتچانلىغىنىڭ جارى قىلدۇرۇلۇش جەريانىدۇر. شۇڭا سۇبېكتىپ پائالىيەتچانلىقنىڭ توغرا ۋە تولۇق جارى قىلىنىشى ئالدى بىلەن ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلەرنى توغرا تونۇش ۋە ئۇنىڭدىن توغرا پايدىلىنىشنى ئاساس قىلىدۇ. شۇنداقلا ئىجتىمائى ھاياتتىكى ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلەرنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىنسانلارنىڭ سۇبېكتىپ پائالىيەتچانلىغىنىڭ جارى قىلىنىشىنى ئۆزىگە شەرت قىلىدۇ. يەنى سۇبېكتىپ پائالىيەتچانلىق ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلەرگە ئاكتىپ ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ.

كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا سۇبېكتىپ پائالىيەتچانلىق بىلەن ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلەرنىڭ دىيالېكتىك مۇناسىۋىتىنى مۇنداق ئىككى تەرەپتىن چۈشىنىشكە بولىدۇ.

بىر تەرەپتىن، سۇبېكتىپ پائالىيەتچانلىق قانچىكى ياخشى جارى قىلىنسا ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلەرنى تونۇش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشمۇ شۇنچە زور ۋە شۇنچە مۇۋاپپەقىيەتلىك بولىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن ئوبېكتىپ قانۇنىيەتلەرنى بىلىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش، كىشىلەرنىڭ سۇبېكتىپ پائالىيەتچانلىغىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ جارى قىلدۇرىدۇ ۋە كۈچەيتىدۇ. شۇنىڭدەك ئوبېكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش ئىقتىدارىنى يەنىمۇ ئاشۇرىدۇ.

www.uyghurkitap.com

ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ئىرادە ئەركىنلىكى شەيئىلەرنى بىلىشنىڭ ياردىمى بىلەن قارار چىقىرىدىغان قابىلىيەتتىن ئىبارەت»، «ئادەمنىڭ مۇئەييەن مەسىلە ئۈستىدىكى ھۆكۈمى قانچە ئەركىن بولسا، بۇ ھۆكۈمنىڭ مەزمۇنى ئالغان زۆرۈرىيەتمۇ شۇنچە چوڭ بولىدۇ. ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمەسلىك بولسا بىلمەسلىكنى ئاساس قىلىدۇ.» ⑨ دېمەك، كىشىلەرنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكى ۋە سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنىڭ دەرىجىسى زۆرۈرىيەت ئالەمنى يەنى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرنى بىلىشنىڭ دەرىجىسىگە توغرا تاناسىپ بولىدۇ. كىشىلەر ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرنى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق بىلگەنسېرى ئۆز پائالىيىتىنى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرنىڭ تەلىۋىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئارزۇيىغا يېتىش بىلەنلا قالماي بەلكى ئەملىيەت داۋامىدا قانۇنىيەتلەرگە ئۇيغۇنلىشالماسلىق نەتىجىسىدە يۈز بېرىدىغان بارلىق پايدىسىز ئاقىۋەتلەردىن ساقلىنىپ قېلىش ئىمكانىيىتىگىمۇ ئىگە بولىدۇ. بۇ ھال ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرنى بىلىش ۋە ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلىش، سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقنى چەكلەپ قويۇش ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنى يەنىمۇ ئاڭلىق، يەنىمۇ ئەركىن، يەنىمۇ قىزغىن پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

شۇڭا ئىككىسىنىڭ دىيالېكتىك مۇناسىۋىتىنى توغرا چۈشىنىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەگەر ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت ئېتىراپ قىلىنىپ سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىق ئىنكار قىلىنىدىكەن، بۇنىڭدىن مۇقەررەر ھالدا مېتافىزىكىلىق تەقدىرچىلىك خاتالىقى كېلىپ چىقىدۇ. ئەكسىچە، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت ئىنكار قىلىنىپ، سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىق مۇبالىغە قىلىنىدىكەن، بۇنىڭدىن ئىدىيالىستىك ئىرادىچىلىك خاتالىقى كېلىپ چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ھەممە ساھەسىدە ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەر بىلەن سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقنىڭ دىيالېكتىك بىرلىكىنى توغرا چۈشىنىپ، ئىنقىلاۋى قىزغىنلىق بىلەن ئىلمى تەھلىلنى زىچ بىرلەشتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم.

ئىزاھلار:

① «ماركس . ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى 2 - توم 208 - بەت

② لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى 1-توم 33 - بەت.

③ «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم 1 - كىتاپ 30 - بەت.

④ «دىيالېكتىك ۋە تارىخى ماتېرىيالىزم كىلاسسىك ئەسەرلىرىنى تونۇشتۇرۇش» 289 - بەت.

⑤ «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 1 - توم 1 - كىتاپ 29 - بەت.

⑥ «دىيالېكتىك ۋە تارىخى ماتېرىيالىزم كىلاسسىك ئەسەرلىرىنى تونۇشتۇرۇش» ئۇيغۇرچە نەشرى 510 - بەت.

⑦ ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى 1 - توم 108 - بەت.

⑧ لېنىن ئەسەرلىرى» 38 - توم خەنزۇچە نەشرى 228 - 229 - بەتلەر.

⑨ ئېنگېلس «دىيۇرىڭغا قارشى» ئۇيغۇرچە نەشرى 215 - بەت.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادى توغرىسىدا

غەيرەتجان ئوسمان

ماركس: «دىن دۇنياسى پەقەت رېئال دۇنيانىڭ ئەكس ئېتىشىدۇر» ① دېگەن ئىدى. كىشىلىك جەمئىيەتنى ۋە دىننى تەڭرى ياراتقان ئەمەس، بەلكى تەڭرى ۋە دىننى ئادەملەر ياراتقان. دىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى.

ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ باردۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە سىستېمىسىز، مەزمۇنى ئاددىي، گەۋدىسى مۇكەممەل بولمىغان، كۆپ خۇدالىق ئىستىخىيىلىك دىنلار بارلىققا كەلگەن بولسا، سىنىپىي جەمئىيەتكە كەلگەندە سىستېمىلىق، بىر پۈتۈن مەزمۇنغا ئىگە بىر خۇدالىق سۈنئىي دىنلار بارلىققا كەلدى.

بىز ئىنسانلار تۇرمۇشىدا دىنىي ئىنكاسلارنى پەيدا قىلىدىغان ئىجتىمائىي تارىخىي مەنبەلەرنىڭ بارلىقىنى بىلىدىكەنمىز، دىننى تەتقىق قىلىشنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىملىقىنىمۇ چۈشىنىشىمىز كېرەك. دىن - كۈچلۈك مىللىيلىككە ئىگە، بولۇپمۇ ئىپتىدائىي دىنلار تېخىمۇ شۇنداق. چۈنكى: «كونا، ئىستىخىيىلىك ھالدا پەيدا بولغان قەبىلىۋى دىنلار ۋە مىللىي دىنلار تارقالمايتتى». ②

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقات چۈشەنچىلىرىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك ۋە يازما ماتېرىياللار كۆپ ئەمەس. بارلىرىمۇ رەتلىنىپ بىر پۈتۈن ئىلمىي يەكۈنگە ئېرىشەلمىدى. مەن بەزى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ جۇڭگودىن باشقا خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادى تەتقىق قىلىنغان ماتېرىياللارنى ئۆگىنىش، سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ھاسىل قىلغان بەزى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكچىمەن.

① ماركس، ئېنگېلس «دىن توغرىسىدا» مىللەتلەر نەشرىياتى 1960 - يىل ئۇيغۇرچە 109 - بەت

② ئېنگېلس «لىيودۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما «پەلسەپە قىسمى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 - يىل ئۇيغۇرچە 120 - بەت

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقات چۈشەنچىلىرىدە ئەرۋاھلارغا، تۇتېمغا، تەبىئەتكە (كۆك تەڭرىسىگە)، ئەجداتلار (بوۋىلار) غا، پىرىخونلۇققا چوقۇنۇش بولغان. شۇنداقلا باشقا خىيالىي، تەبىئەتتىن تاشقىرى شەيئىلەرگە سىيىنىش ئېقىدىسىمۇ ئەۋج ئالغان. ئالىملار ئىپتىدائىي جەمىيەتنى ئاساسەن مۇنداق 3 تارىخىي باسقۇچقا - ئاياللار شەجەرىسىنى ئاساس قىلغان جەمىيەت، ئەرلەر شەجەرىسىنى ئاساس قىلغان جەمىيەت ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئاساسىدىكى جەمىيەتكە بۆلىدۇ. دىنشۇناسلار، بۇ خىل ئىجتىمائىي تارىخىي باسقۇچتا تۇتېمغا چوقۇنۇش، بوۋىلارغا چوقۇنۇش ۋە تەبىئەتكە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت 3 خىل دىنىي ئېتىقات شەكلى بولغان؛ ئەندى بۇ خىل دىنىي ئېتىقات ھالەتلىرى پەيدا بولۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە ياكى شۇ ھالەتلەرنىڭ ئىچىدە يەنە تەبىئەتتىن تاشقىرى، خىيالىي شەيئىلەرگە - روھقا چوقۇنىدىغان ئانىمىزىملىق ئېتىقاتمۇ ئەۋج ئالغان دەپ قارايدۇ.

ئانىمىزىم 19 - ئەسىردە ئۆتكەن ئەنگىلىيىلىك ئېتنوگىراف تيلور ئەڭ ئىپتىدائىي دىننىڭ كېلىپ چىقىشى ئۈستىدە توختالغاندا ئوتتۇرىغا قويغان ئاتالغۇ بولۇپ، لاتىنچە "ھەممە نەرسىدە روھ، ئەرۋاھ بولىدۇ" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە: ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن ئەرۋاھلارغا ئىشەنگەن. ئىپتىدائىي ئادەملەر دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەر، مەيلى ھايۋان، ئۆسۈملۈك، نەرسە، ھادىسىلەر بولسۇن بۇلارنىڭ ھەممىسىدە روھ بولىدۇ. ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ روھى بىر خىل ئەرۋاھقا ئايلىنىدۇ. تەبىئەتتىكى ئاجايىپ - غارايىپ، خىلمۇ - خىل ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسى روھقا ئايلىنىدۇ، ئىنسانلارنىڭ ئابستراكت تەپەككۇرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئانىمىزىم قاراشلىرى بارلىق دىنلار ئۆز ئىچىگە ئالغان، بەلكى كېڭەيگەن بىر خىل دىنىي تەركىپكە ئايلاندى. ئىپتىدائىي ئادەملەر ئۆز بەدىنىنىڭ تۈزىلىشىنى ئازراقمۇ چۈشەنمەيتتى، ئۇلار چۈشىدە ئۆزىنى ۋە باشقىلارنى كۆرەتتى، ئۆلۈكلەرنىڭ تېنىنىڭ ئۇرۇق كوللېكتىۋىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا بىر خىل ئاجايىپ - غارايىپ خىياللار، تەلپۈنۈش، ھۆرمەت، سۆيۈنۈش ياكى قورقۇنۇش، ۋەھىمە پەيدا بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كۆرگىلى بولمايدىغان غۇۋا، خىيالىي مەنزىرىلەر نامايەن بولۇپ، بۇ مەنزىرىلەردە ئادەم بەدىنىنىڭ كۈچىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان كۈچ - قۇدرەت باردەك تۇيۇلاتتى. ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا يەك (جىن - شەيتان) لار ۋە روھقا ئالاقىدار ئۇقۇمنىڭ پەيدا بولۇشى مۇشۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئېنگېلس مۇنداق دىگەن ئىدى: «يىراق قەدىمقى زامانلاردا، كىشىلەر ئۆزىنىڭ تەن - تۈزىلىشىنى پۈتۈنلەي بىلمىگەنلىكى ھەمدە چۈشىدىكى نەرسىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئارقىسىدا ئۇ-

لاردا، تەپەككۇرىمىز بىلەن تۇيغۇمىز تېنىمىزنىڭ ھەركىتى ئەمەس، بەلكى، بىر تۈرلۈك ئالاھىدە بولغان، تەندە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە ئادەم ئۆلگەندە تەندىن چىقىپ كېتىدىغان جاننىڭ ھەركىتى ئىكەن، دەيدىغان ئىدىيە بارلىققا كەلگەن ئىدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن كىشىلەر مۇنداق جاننىڭ تاشقى دۇنياغا بولغان مۇناسىۋىتى ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈزىدىغان بولدى. ئەگەر جان ئادەم ئۆلگەندە تەندىن چىقىپ كېتىپ داۋاملىق ھايات تۇرىۋېرىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭمۇ ئۆلىدىغانلىقى توغرىسىدا بىرەر تەسەۋۋۇرنىڭ بولۇشىغا ئاساس قالمايدۇ؛ مۇنداق ئىدىيىنىڭ شۇ تەرەققىيات باسقۇچىدا ۋۇجۇتقا كېلىشى ھەرگىز بىر تۈرلۈك تەسەللى ئەمەس، بەلكى قارشى تۇرغىلى بولمايدىغان بىر تۈرلۈك تەقدىر ئىدى... شەخسنىڭ ئۆلمەيدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئېنىقسىز ئويدۇرمىنىڭ ئومۇمىيۈزلىك پەيدا بولۇشىغا دىنىي جەھەتتىكى تەسەللىنىڭ ئېھتىياجى ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك نادانلىقتا تۇرىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا مەۋجۇت دەپ قارالغان جاننى تەن ئۆلگەندىن كېيىن زادى نىمە قىلىشنى بىلمەسلىكى سەۋەپ بولغان ئىدى.»①

ئۇيغۇرلاردىمۇ ئانىمىزىملىق ئېتىقات بولغان. ئۇلار ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىلا روھ، يەك (جىن - شەيتان) لارغا ئىشەنگەن. كۆنچى دەرياسىنىڭ بويىدىن قېزىۋېلىنغان ② 4000 - 6470 يىل بۇرۇنقى بىر قەۋرىستانلىقتىن بىر يۈرۈش ئاخىرەتلىك بويۇملار تېپىلدى. بۇلار ئىچىدە بىر دانە ئوقيانىڭ كەمتۈگى تېپىلغان، بۇ دەل قەدىمقى تارىملىقلارنىڭ يەك، روھلارغا ئىشەنگەنلىكىدىن دەرەك بېرىدۇ. چۈنكى، ئىپتىدائى كىشىلەرنىڭ ئوقيادىن ئاساسەن ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن پايدىلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئۇنى ھامى بولىدۇ، دىگەن چۈشەنچىگە كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە شۇ گۆرلىكتىن تېپىلغان زىرائەت ئۇرۇقلىرى، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىمۇ بار. بۇلار ئەلۋەتتە ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ ئۆلگەن ئادەم ئۇ دۇنيادا ئەشۇ نەرسىلەرنى ئىشلىتىدۇ دەپ قارىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تۈركى تىلىدىكى خەلقلەرنىڭ ماكانلىرىدا ئادەم شەكلىدە ياسالغان ناھايىتى كۆپ بالبال تىكلەنگەن. بۇ تۈركلەرنىڭ ئەجداتلىرى ئۈچۈن تۇرغۇزۇلغان روھىي ھەيكەلدۇر. ھونلار ۋاپات بولغان كىشىلەرنى ئىگىز تاغلارغا دەپنە قىلغان. بۇ، بىر تەرەپتىن ئاسمان تەڭرىسىگە يېقىن تۇرۇشنى تەسەۋۋۇر قىلغانلىق بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەجداتلارنىڭ روھى ئىگىز يەردە ھەممىنى

---

① «لیودۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» «ماركس ئېنگېلس، لېنىن ستالىن، ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما» (پەلسەپە قىسمى) مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە 99 - 100 - بەتلەر.

② «خەلق گېزىتى» 1981 - يىل 2 - ئاي (1 - كۈنى 1· بېتىگە قارالسۇن)

كۆزىتىپ، كىشىلەرگە مەدەت بېرىدۇ، دىگەن چۈشەنچىلەردە بولغانلىغىنى كۆرسەتسە
كېرەك. ئۇلار يەنە ئۆلگۈچى ھايات ۋاقتىدا رەقىبىدىن قانچىنى يەڭگەن بولسا،
شۇنچە تاشنى قەۋرىنىڭ ئەتراپىغا تىزىپ قويغان . ئۇيغۇرلار ئۆلگۈچى ئۈچۈن
مەخسۇس قەۋرە قاتۇرىدۇ. بۇ قەۋرىلەرنى ئىنچىكە كۆزەتسەك ئۇ بەئەينى كىشىلەر
ئۈچۈن تۇرغۇزۇلغان ھەيكەللەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: قەۋرىنىڭ ئەڭ يۇقۇرىسى
يىراقتىن قارىغاندا ئادەمنىڭ بېشىغا، ئۇنىڭ تۆۋى دولىسى، قولىغا ئوخشايدۇ.
ئۇ بىزگە خۇددى بىر كىشى ھەيكىلىنى ئەسلىتىدۇ. بەزى دىنشۇناسلار ئىپتىدائى دى-
نىي چۈشەنچىسىنىڭ قالدۇقلىرىنى ئۇنىڭ ھازىرقى دەۋرىدىكى ساقىندىلىرىدىن ئىز-
دەيدۇ. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ بۈگۈنكى تۇرمۇشىدىكى بەزى ئىشلارغا دىققەت قىلساق
بۇ مەسىلىدە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە بولىمىز. مەسىلەن، شاپتۇل، قارىياغاچ قاتار-
لىقلاردا جىن ئەرۋاھ بولارمىش، ئەسكى ئۆي، مازارلىق، يارلىق يوللارغا جىنلار
كۆپ ئولىشارمىش، كىچىك بالا ئاۋاق كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالسا، جىن چاپ-
لىشىپ قاپتۇ دەپ قارىلىدۇ. بۇنى داۋالاشتا جىننى قاچۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلى-
دۇ. ئالدى بىلەن ئاۋاق ئېشى ئېتىپ، ئەسكى لاتىدا قوچاق ياساپ يولنىڭ دوق-
مۇشىغا قوچاقنى تىكلەپ ئالدىغا تاماق قويىدۇ. ئەگەر بىرەر نەرسە تاماقنى ئى-
چىپ كەتسە كېسەل ساقىيارمىش. ئۇيغۇرلار ھېيت - ئايەم، نەزىر چىراق كۈنلە-
رى ئالاھىدە ياغ پۇرۇتۇپ، ئاتا - ئانىلىرى، ئۇرۇق - تۇققانلىرىنىڭ روھىغا
دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئۆلۈپ كەتكەن بىراۋ توغرۇلۇق گەپ قىلماق-
چى بولسا، ئالدى بىلەن «X X» نىڭ روھى ئۇۋاتمىسۇن (خىجىل بولمىسۇن)
دەپ بولۇپ باشلايدۇ. ميېيت يۇيۇندۇرۇلغان ئۆيگە ئۆلگۈچىنىڭ روھى قاراڭغۇدا
قالمىسۇن دەپ قىرىق كۈنگىچە ئۈزۈلدۈرمەي چىراق يېقىپ قويىدۇ. شۇنداقلا مۇن-
داق جايدىن ئۈزۈنغىچە كۆچۈپ كېتىشكە بولمايدۇ. كۆچۈپ كەتسە ئۆلگۈچىنىڭ
روھى غېرىپ - سىنىپ قالىدۇ، چىرىغى ئۆچۈپ قالىدۇ دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇرلار
يەنە ھايۋانلاردىمۇ روھ بولىدۇ دەپ ئىشىنىدۇ. ئۇيغۇر دىخانلىرى ھويلىسىغا ئى-
شەك، ئاتنىڭ كاللىسىنى ئېسىپ قويىدۇ. ئاتنىڭ كاللىسىنى قوناقلىقىقا ئېسىپ
قويىدۇ. مۇنداق قىلغاندا زىرائەتلەر يامان كۆزلەردىن ساقلىنارمىش. قەۋرىلەرنىڭ
بېشىغا كۆك قوچقارنىڭ بېشى قويۇپ قويىلىدۇ. قەۋرىنىڭ ئۈستىگە ئارقار، كالى-
نىڭ يوغان مۈگۈزى تىكلەپ قويۇلىدۇ.
ئىپتىدائى ئىنسانلاردا ئانىمىزىملىق قاراش بولۇش بىلەن بىرگە ئۇلاردا
يەنە يەك، روھلارنىڭ ياخشى - يامىنى بولىدۇ دەپ قارىغان. ياخشى يەك، روھ-
لار كىشىلەرگە بەخت، خۇشاللىق ئېلىپ كېلىدۇ. يامانلىرى ئاپەت، قايغۇ ئېلىپ
كېلىدۇ؛ ئاپەت قايغۇدىن ساقلىنىش، خالاس بولۇش ئۈچۈن تىلاۋەت قىلىش؛ ئەر-
ۋاھلارنىڭ روھىدىن مەدەت تىلەش زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىپتىدا-

ئى دىنىي ئېتىقاتلار پەيدا بولغان.

ئانىمىزىملىق قاراشنى رەسمىي دىن دېيىشكە بولمايدۇ. كېيىنكى دەۋردە تەڭرىگە چوقۇنۇش ئېتىقاتى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئىپتىدائىي دىنىي شەكىللەرنىڭ ھەممىسى قوشۇلۇپ كەتتى. ئانىمىزىملىق قاراشلارنىڭ كېيىنكى دىنىي ئېتىقاتلارنىڭ شەكىللىنىشىدە بەلگىلىك رولى بولدى. ئېنگېلس سۇنئىي دىنلارنىڭ بارلىققا كېلىشىنى چۈشەندۈرگەندە، ئىستىخىيىلىك دىنلارنىڭ قوشقان تۆھپىسىنى مۇۋاپىق باھالىغان ئىدى: «بىراق، بۇ خۇدانىڭ ئۆزى - ئۇزاق مۇددەتلىك ئابستىراكسىيەلەشتۈرۈش جەريانىنىڭ مەھسۇلى. ئىلگىرىكى نۇرغۇنلىغان قەبىلىۋى خۇدالار ۋە مىللىي خۇدالارنىڭ توپلانمىسىنىڭ جەۋھىرى. بۇنىڭغا ماس ھالدا بۇ خۇدادا ئەكس ئەتكەن ئادەممۇ رىيال ئادەم بولماستىن، ئوخشاشلا نۇرغۇنلىغان رىيال ئادەملەرنىڭ جەۋھىرى، ئابستىراكت ئادەم، شۇڭا ئۇنىڭ ئۆزى پىكىردىكى ئوبراز.»①

شۇنى قىستۇرۇپ قويۇش زۆرۈركى، ئانىمىزىمنى بەزى ئىپتىدائىي دىنىي چۈشەنچىلەردىن كەسكىن پەرقلەندۈرۈش قىيىن. ئۇ كۆپ تەرەپلەردە مۇنداق دىنىي چۈشەنچىلەر بىلەن ئوخشۇشۇپ كېتىدۇ، ياكى ئارىلىشىپ كەتكەن بولىدۇ.

تۇتېمغا چوقۇنۇش: تۇتېمغا چوقۇنۇش - ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاتنىڭ بىر شەكلى، تۇتېم (Totem) ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ تىلى بولۇپ، مەنىسى «ئۇنىڭ ئۇرىغى» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، بۇ سۆز قەدىمقى تۈركى تىلىدا «ئونگۇن» دېگەن سۆز بولۇپ «ئوزۇق بولسۇن» «قۇتلۇق بولسۇن» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

كۆپلىگەن ئالىملار تۇتېمغا چوقۇنۇش ئىپتىدائىي جەمىيەتنىڭ ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق باسقۇچىدا، ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇنراق بارلىققا كەلگەن دەپ قارايدۇ.

تۇتېم ئېتىقادى بىر خىل دۇنياۋى خاراكتېرلىق ئومۇملاشقان ھادىسە. ئۇ ئىنسانىيەت تەدرىجى تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ تۆۋەن باسقۇچى - نادانلىق دەۋرىنىڭ ئىدىيولوگىيىسى بولۇپ، كونا تاش قۇراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى، بەزى مىللەتلەردە كونا تاش قۇراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا بارلىققا كەلگەن.

نادانلىق دەۋرىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ناھايىتى تۆۋەن سەۋىيىدە بولۇپ، ئىپتىدائىي ئىگىلىكنىڭ ئاساسى بولغان بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق ئىقتىسادى خۇددى بىر ئىزدا توختاپ قالغاندەك، تارىخ تەرەققىياتىدا ئالاھىدە ئۆزگىرىش، يۈكسىلىش بولمايۋاتقاندەك ئەھۋالدا ئىدى. بۇ دەۋردە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي قۇ-

---

① ئېنگېلس «لېيودۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى 122-123 - بەتلەر.

رولىسى قانداشلىق مۇناسىۋەت ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ دەۋردىكى ئىنسانلار-
دا مۇئەييەن، ئابستراكىت تەپەككۇر ئىقتىدارى بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلىرىنىڭ تە-
بىئەت، ھايۋان، ئۆسۈملۈك ۋە جانسىز جىسىملاردىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان-
لىقىنى ئايرىۋېلىش ئاڭلىقلىقى تېخىچە كەم ئىدى.

دىنشۇناسلار، چوقۇنىدىغان تۇتېم ئوبېكتى ئاساسەن ھايۋان، ئۆسۈملۈك ئى-
كەنلىكى، كېيىنچە باشقا شەيئىلەرمۇ بولغانلىقىنى قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ. ئىپتىدائى
ئىنسانلار ئۆسۈملۈك، ھايۋان ياكى باشقا نەرسىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى ئەج-
دادى دەپ چوقۇنغان. ھەر بىر ئۇرۇقدا بىر تۇتېم بولغان، ھەر بىر ئۇرۇق ئە-
زالىرى ئۆزلىرىنى ئۆز ئۇرۇغىنىڭ تۇتېمى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋەتتە دەپ قا-
رىغان. ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ نەزىرىدە تۇتېملار ئىنسانلارغا قارىغاندا ناھايىتى
زور ئىقتىدارغا ئىگە بولغاچقا ياكى ئىلاھ دەپ قارالغاچقا، ئۇلارغا ئالىيىپ قا-
راش، چېقىلىش قەتئىي مەنئى قىلىنغان. بۇ خىل چۈشەنچە ناھايىتى تۆۋەن سەۋى-
يىدىكى چۈشەنچە بولسىمۇ، لېكىن ئەينى تارىخى شارائىتتا ئىپتىدائى ئۇرۇق ئە-
زالىرى بۇ خىل خىيالى تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ باشقا ئۇرۇق
كوللېكتىۋىدىن روشەن پەرقلىق ئىكەنلىكى بەلگىلەنگەن. بۇ ئەلۋەتتە ئۇرۇقداشلىق
مۇناسىۋەت ئاساسىدىكى ئۇرۇق جەمەتىنى مۇستەھكەملەشتە بەلگىلىك رول ئوينى-
غان.

مىللەت ـ بىر تارىخى كاتېگورىيە، ئۇ بىر قانداشلىق سىستېمىدىن كېلىپ
چىققان بولماستىن، بەلكى كۆپلىگەن غەيرى قانداش قەبىلىلەرنىڭ قوشۇلىشىدىن
شەكىللەنگەن ئورتاق گەۋدە. تۇتېم ئېتىقادى ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە بولغاچقا، بىر
مىللەت ئوخشىمىغان تۇتېمغا چوقۇنىدىغان تۈرلۈك ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ قوشۇلۇ-
شىدىن تەدرىجى شەكىللەنگەن.

يازما مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئۇيغۇر مىللىتى-
نى شەكىللەندۈرگۈچى قەدىمقى ھەر قايسى ئۇرۇغ، قەبىلىلەردە تۇتېم ئېتىقات چۈ-
شەنچىسى كەڭ تارقالغان. «شۇۋېن» (说文) دىگەن كىتاپتا: شىمالدىكى دى (狄)
لار ئىتنى ياخشى كۆرىدۇ، دېيىلگەن. ئىتقا چوقۇنۇش دۇنيادا كۆپلىگەن مىللەتلەر-
دە كەڭ تارقالغان ئىجتىمائى ئېتىقاتلارنىڭ بىر خىلى. ئۇيغۇرلارنىڭ بەزىبىر ئۇ-
رۇغ قەبىلىلىرى بۆرىنى تۇتېم قىلغان «ۋى نامە، ھونلار تەزكىرىسى» دە: «ھون
قىزى بىلەن بۆرىنىڭ ئالاقىسىدىن تەگرىقۇت تۇغۇلغان» دېيىلىدۇ. «جۇنامە تۈركلار
تەزكىرىسى» دە: «تۈركلەرنىڭ بايرىقىغا ئالتۇن رەڭلىك بۆرى بېشى چۈشۈرۈلگەن.
نەۋكەرلەر فولى(ئۇيغۇرچە بۆرى) نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى-附离دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ بۆرى
دىگەنلىك، ئۇلار ئەسلى بۆرىدىن تۇغۇلغان دىگەن سۆزدۇر. شۇڭا بۇ، ئەسلىنى
ئۇنۇتماسلىقنىڭ نىشانىسى قىلىنغان» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرى-

سى» دە: «ئوردىنىڭ ئىشىگى ئالدىدىكى ياغاچقا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تۇغ ئېسىلغان، ئۇلار شەرققە قاراپ ئولتۇرىدۇ»؛ «خاقان تەختكە ئولتۇرىدىغان چاغدا.... ئالدى بىلەن بۆرە بېشى تۇغىغا تازىم قىلغاندىن كېيىن ئاندىن ئولتۇرىدۇ.» ① دېيىلگەن، سوۋېت ئارخېئولوگلىرى تاشقى موڭغۇلىيە تەۋەسىدىن بىر بۇتخانا خارابىسىنى قازغاندا، بىر كەمەر تېپىلغان بولۇپ، كەمەر توقىسىغا بىر چىشى بۆرىنى تۆت تۈرك ئوغۇل بالا ئېمىپ تۇرغان كۆرۈنۈش چۈشۈرۈلگەن (ئىبراھىم مۇتىيى «ئالتاي مىفلىرى توغرىسىدا») «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» دا «بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز خۇددى بۆرىدەك ئىدى» دېگەن سۆز بار. خەنزۇچە يازما ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرىغا ئائىت بىر قانچە ئەپسانىلاردا بۆرىدىن ئادەم تۇغۇلغانلىقى، «ئاشنا» ناملىق چىشى بۆرىنىڭ ئىسمىنى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىگە پەملە قىلغانلىقى سۆزلەنگەن. «ئوغۇز نامە» دە كۆك تۈكلۈك كۆك يايلىق بىر ئەركەك بۆرى ئوغۇزخان قوشۇنىغا يول باشلاپ ماڭىدۇ. شۇنداقلا ئوغۇزخان: «بۆرى بىزنىڭ بەلگىمىز بولسۇن» دەيدۇ.

ھازىرقى ئۇيغۇرلار بۆرىنى بەك ياخشى كۆرۈپ كەتمەيدۇ. ئۇ، ۋەھشى، يىرتقۇچ ھايۋان دەپ قارىلىدۇ، لېكىن بەزىبىر ئالامەتلەردىن ئېپتىدائى بۆرىگە چوقۇنۇش چۈشەنچىسىنىڭ قالدۇق تەسىرىنى ھېلىھەم ئۇچرىتىشقا بولىدۇ، مەسىلەن: ئۇيغۇرلار: «ئوغۇل تۇغدىمۇ، قىزمۇ» دېگەن سوئالنىڭ ئورنىغا «بۆرە تۇغدىمۇ، تۈلكىمۇ» دېگەن مېتافورانى ئىشلىتىدۇ، يەنە ئوغۇلنى بۆرىگە يەنى باتۇر، قورقماسلىققا سىمۋول قىلىدۇ. كىشىلەر بۆرىنىڭ ھوشۇغىنى يېنىدا ئېلىپ يۈرسە، پالاكەتكە يولۇقماسمىش، بۆشۈكنىڭ ياغىچىغا بۆرە ئۇشىغى ئېسىپ قويىلىدۇ. ئاياللارنىڭ كۆزى يورۇغاندىن كېيىن بۆرىنىڭ تېرىسىگە يۆگۈلۈپ ياتسا سالامەتلىكى تېز ئەسلىگە كېلەرمىش، جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپلەردىكى ئۇيغۇرلار ياغاچ چۆمۈش ئىشلىتىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇستىلار چۆمۈچنىڭ سېپىغا ماھىرلىق بىلەن بۆرىنىڭ بېشىنى ئويۇپ چىقىرىپ قويىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشلارنى ياخشى كۆرۈش چۈشەنچىسىمۇ بولغانلىقى مەلۇم. بەزى تارىخى پاكىتلارغا قارىغاندا، «ئاققۇ» قەدىمقى ئۇيغۇرلار نەزىرىدە ئالاھىدە قۇش ھېساپلىناتتى. ئاققۇنى ئېيتىزلەش قەدىمقى ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەرنىڭ نىسبەتەن ئورتاق ئەقىدىسى بولغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئاققۇنى ئالاھىدە تەسۋىرلەيدۇ. ھازىر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «ئاققۇنى ئۆلتەرسە قولى تىترەيدىغان بولۇپ قالىدۇ» دەيدىغان ئەقىدە بار،

---

① جاڭ يۈي: «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرى توغرىسىدا مۇھاكىمە» «شىنجاڭ مىللەتلەر ئەدەبىياتى» خەنزۇچە، 1985 - يىل 2 - سان 113 - بەت.

لېكىن ئۇنى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تۈتېم قىلغانلىقى ھەققىدە تېخىچە ئېنىق مەلۇمات يوق.

ئات قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسىم ئۇرۇغ، قەبىلىلىرىنىڭ نەزىرىدە ئالاھىدە ھايۋان دەپ قارىلاتتى. ئەپسانىلاردا ئېيتىلىشىچە، ئاق ئاتقا ئۇرۇش ئىلاھى مىنىپ يۈرەرمىش. بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى قىيا تاشلاردا كۆپلىگەن رەسىملەر بولۇپ ئۇنىڭ بىرىدە ئاتنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. ئۇنىڭدا بىر ئات ئالدىدا ئوخچۇپ چىقىپ كېتىۋاتقانلىقى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. ① تەتقىقاتچىلار ئۇنى 6 مىڭ يىل بۇرۇنقى سۈرەتلەر دەپ قىياس قىلىشماقتا. «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» (م. 732 - يىل) دا: كۆل تېگىن ئىلگىرى - كېيىن 9 قېتىم باشقا - باشقا ئاتقا مىنىپ جەڭگە قاتنىشىدۇ. ئاق ئاتقا مىنىپ قىلغان جەڭلەردە غەلىبە قىلىدۇ. باشقا رەڭدىكى ئاتلارنى مىنسە مەغلۇپ بولىدۇ، دېيىلگەن. بۇ قىيا تاشتىكى رەسىملەر ۋە باشقا رىۋايەتلەردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاتنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ قارىغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز. قەدىمقى ساكلار داغدۇغىلىق مۇراسىملاردا ئاتنى قۇربانلىق قىلغان، سەۋەپ ئادەمزات ئارىسىدا ئەڭ تېز يۈگرەيدىغان ئات، ئىلاھلار ئارىسىدا سۈرئىتى ئەڭ تېز بولغان «قۇياشقا ھەمكارلىشالايدۇ» دەپ تونىغان. ② «ئىرىق پۈتۈك» 71 - قۇردا مۇنداق بىر چۈش تەبىرى بار: «ئەر ئۆمىلەپ بېرىپ تەڭرىگە دۈچ كېلىپ بەخت - سائادەت سوراپتۇدەك. (تەڭرى) قۇت - بەخت بېرىپ، ئېغىلىڭدا يىلقىڭ بولسۇن، ئۆزۈڭ ئۇزۇن ئۆمۈرلۈك بول، دەپتۇدەك. بىلىڭلاركى، بۇ ئەزگۈ.» بۇ يەردە تەڭرى پەقەت ئېتىڭلار بولسۇن دېگەن. بۇنى ئات ئەقىدىسىدىن دەپ قاراش مۇمكىن. ھازىر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «ئات - ئەگە قانات» دېگەن ھېكمەتلىك ماقال بار.

كالا، ئۇيغۇرلارنىڭ بەزىبىر ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئىززەتلىگەن مەخلۇقلارنىڭ بىرى. تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن دۇەن چېڭشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئارىسىدا تارقالغان مۇنداق بىر رىۋايەتنى تىلغا ئالىدۇ: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى سەك دۆلىتىدە بارلىققا كەلگەن. نىشىدو ۋاقتىغا كەلگەندە ئۇ ئىككى خوتۇن ئېلىپ 4 پەرزەنت كۆرگەن. ئۇلاردىن بىرى ئاق غازغا ئايلىنىپ كېتىدۇ، ئۇ ئۇچۇپ كېتىش ۋاقتىدا 3 ئوغلىغا: «سىلەر گۇدەن» (古舫) دېگەن كىتاپنى كۆرۈڭلار دەپتۇ. ئۇ كىتاپتا كالا ھەققىدە يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، 3 ئوغۇل كالىغا ئەگىشىدىغان بولۇپتۇ» ③

---

① ئىبراھىم مۇتىئى «ئالتاي مېڭلىرى توغرىسىدا» دىن.
② ھىرودوت: «تارىخ» خەنزۇچە 274 - بەت.
③ «يۇياڭ خاتىرىلىرى» دۇەن چېڭشى.

سوۋېت تىلشۇناسى باسكاكوپ «ئوغۇزە سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە توختۇلۇپ: «بەزىلەرنىڭ قوبۇل قىلىشىغا تېگىشلىك مۇنداق بىر خىل قارىشى بار، ئۇلار ئۇغۇز - ügüz دېگەن سۆز ئۆكۈز - hoküz دېگەن سۆزدىن كەلگەن دەپ قارايدۇ. بۇ كالىنى تۇتېم قىلغان قەبىلىنى بىلدۈرىدۇ» دەيدۇ②. دېمەك قەدىمقى ئۇيغۇز قەبىلىلىرى ئارىسىدا كالىنى تۇتېم قىلغان ئۇرۇغلار بولۇشى مۇمكىن. «ئوغۇز نامە» نىڭ 2 - قۇرىدا بىر كالىنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن، بۇ مەقسەتسىز سىزىلغان رەسىم ئەمەس ئەلۋەتتە. قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە شىر (ئارسلان)، تۆگە (بوغرا) لارنى تۇتېم قىلغان قەبىلىلەرمۇ بولغان. مەسىلەن: قەدىمقى كۇچار خانلىرى ئۆزلىرىنى ئارسلان خان دېگەن ھۆرمەت نامە بىلەن ئاتىغان. قارا خانىلار قاغانلىرى «بۇغرا»، «ئارسلان» دېگەن سۆزلىرىنى ئۆز ناملىرىغا قوشۇپ ئىشلەتكەن. بۇ ھايۋانلارنىڭ نامى ھەتتا قاغانلارنىڭ دەرىجىلىرىنى كۆرسىتىدىغان بەلگە بولۇپ قالغان. دېمەك بۇنىڭدىن قارا خانىلار دەۋرىدە كىشىلەرنىڭ تۇتېم ئەقىدىسىنىڭ سۇسلاشمىغانلىقىنى كۆرۈش مۇمكىن.

«ئوغۇزنامە» دە ئوغۇز خاننى «پۇتى بۇقا پۇتىدەك، بېلى بۆرە بېلىدەك، مۈرىسى قارا بولغۇن مۈرىسىدەك، كۆكسى ئېيىق كۆكسىدەك ئىدى، پۈتۈن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقان ئىدى» دەپ تەسۋىرلەيدۇ. بۇ تۇتېم چۈشەنچىسى ئارقىلىق ئادەمنى سىرلىقلاشتۇرغانلىقنىڭ ئالامىتى بولسا كېرەك. «ئوغۇزنامە» نىڭ ئەسلى كۆچۈرۈلگەن قەغىزىگە يەنە، بۇغا، قېئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ سۈرىتىمۇ چۈشۈرۈلگەن. بۇلار ئەلۋەتتە مەلۇم چۈشەنچىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا ھايۋانلارغا چوقۇنۇش چۈشەنچىسى بولۇش بىلەن بىرگە كېيىنچە ھايۋان ئىلاھىغا چوقۇنۇش ئەقىدىسىمۇ بولغان.

ئىپتىدائىي ئىنسانلار ھايۋانلارنىڭ سىرىنى، بەدەن تۈزۈلۈشىنى ئىلمىي جەھەتتە چۈشەنمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆزىگە جىددى مۇناسىۋەتلىك، ئالاھىدە تەبىئەتلىك ياكى ئۆزلىرى تۇتېم قىلغان ھايۋاننى ئىلاھى قىياپەتتە كۆرۈپ، ئۇلاردىن مەلۇم بىرىگە چوقۇندى ياكى ئۇلارنى باشقۇرىدىغان تەسەۋۋۇردىكى بىر ئىلاھنىڭ بولىدىغانلىقىنى خىيال قىلىشتى. بۇنىڭ بىلەن مەخسۇس ھايۋان ئىلاھىغا ياكى ئىلاھى ھايۋانغا ئاتاپ نەزىر - چىراق قىلىش، ئۇلاردىن مەدەت تىلەش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى. ئىلاھى ھايۋاندىن بىر قىسىم ھايۋانلارنىڭ ئۆزىگە مەنپەئەت يەتكۈزۈپ تۇرىشىنى، بىر قىسىملىرىنىڭ تەھلىكىسىنى توسۇشىنى ئۈمىت قىلىشتى.

---

① ن.ئا. باسكاكوپ: «ئوغۇز»، «ئوغۇز قاغان» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى توغرىسىدا، «سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ژورنىلى 1983 - يىلى 2 - سان. «مىللەتلەر تەرجىمىلىرى» خەنزۇچە 1982 - يىل 3 - سان، 74 - بەت.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دەرەخ (ئۆسۈملۈك) كە چوقۇنۇش ئادىتى كەڭ ئومۇملاشقان. يۈەن دەۋرىدە ئورنىتىلغان «ئىدىقۇت قوجو خاندانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق بىر ئەپسانىۋى رىۋايەت بار: «... ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دىگەن بىر تاغ بولۇپ ئۇ يۇرتتىكى 2 دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىلغان. ئۇنىڭ بىرى توخۇسى دەرياسى، يەنە بىرى شولىڭگىپ (سىلىڭگىپ) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۈنى كەچتە ئاسماندىن دەرەخكە شولا چۈشۈپتۇ. 2 دەريا ئارىلىغىدىكى خەلقلەر ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قوساق كۆتەرگەندەك قوساق سىلىپ قاپتۇ. بۇ شولا دەرەخكە ئۇدا 9 ئاي 10 كۈن چۈشكەندىن كېيىن ھىلىقى دەرەخنىڭ قوسىغى يېرىلىپتۇ. ئۇنىڭدىن 5 بالا چىقىپتۇ، بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن - بۆگۈ خاقان ئىكەن، قەددى قامەتلىك ئىكەن. ئۇ خەلقنى ئايىنتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۈللەندۈرۈپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ.»①

13 - ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاغلىق پارس تارىخچىسى جۇۋەينى يوقۇرقىغا ئوخشاش بىر ئەپسانىۋى رىۋايەت توغرىسىدا مۇنداق بىر خاتىرە قالدۇرغان: «بالىلار تۇغۇلغاندىن كېيىن، ئۇلاردىن ئۆزىنىڭ ئاتا - ئانىسىنى سوراپتۇ، كىشىلەر 2 تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپتۇ... (ھىكايە قىلىنىشىچە بالىلار ئەنە شۇ 2 تۈپ دەرەخنىڭ يۇغىنىشىدىن تۇغۇلغان ئىكەن) بالىلا دەرەخنىڭ قېشىغا كېلىپ خۇددى ئاتا - ئانىسىغا ھۆرمەت قىلغاندەك ئۇلارغا چوقۇنىدىغان بولۇپتۇ. 2 تۈپ دەرەخ تۇيۇقسىز ئادەمدەك سۆزلەپ كېتىپتۇ: «پەزىلەتلىك، ياخشى بالىلار بۇ يەرگە دايىم كېلىپ تۇرۇڭلار، مېھرى - شەپقەت، ۋاپانى ئىسىڭلاردىن چىقىرىپ قويماڭلار، سىلەرنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىشىڭلارنى، ناميڭلارنىڭ مەڭگۈ ئۆچمەسلىكىنى ئۈمىت قىلىمىز» دەپتۇ. ② مەشھۇر تارىخچى رەشىدىدىن بۆگۈ خان ھەققىدە توختالغاندا (ئۇ) قەدىمقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇلۇغ خاقان بولۇپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا ناھايىتى كۆپ قەبىلىلەر ھۆرمەتلەيدۇ. ئۇلار ئۇنى دەرەختىن تۇغۇلغان دىيىشىدىكەن». دەيدۇ.③ ئىتالىيىلىك ئاتاغلىق سەيياھ ماركو پولو شىنجاڭدىن ئۆتكەندە، بۇ يەردە كىشىلەر ئارىسىدا تارقالغان دەرەختىن ئىنسان تۇغۇلىدىغانلىقى ھەققىدىكى قىزىقارلىق ئەپسانىۋى ھىكايىلارنى خاتىرىلىۋالغان. ئۇ: «ئۇلار (ئۇيغۇرلار) نىڭ ئېيتىشىچە ئۆزلىرىگە ئەڭ بۇرۇن ھۆكۈمرانلىق قىلغان خاقان ئادەمدىن تۇغۇلمى-

① گېڭشىمىن، تۇرسۇن ئايۇپلار تەييارلىغان «قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى ئوغۇز نامە» مىللەتلەر نەشرىياتى مۇقەددىمە 12 - بەت ئۇيغۇرچە.

② جۇۋەينى: «تارىخى جاھان كوشاي» («دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىلار تارىخى») خەنزۇچە، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل 1 - قىسىم 63 - بەت.

③ يۇقۇرقى كىتاپ 69 - بەتتىكى ئىزاھاتتا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

غان ئىكەن... (ئۇ) دەپ ئاتىلىدىغان بىر دەرەختىن تۇغۇلغان ئىكەن» دەيدۇ.①

«ئوغۇز نامە» دە ئوغۇزخاننىڭ دەرەخنىڭ كاۋىكىدىكى گۈزەل بىر قىزغا ئۆيلەنگەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ. «دوساڭ موڭغۇل تارىخى» دىگەن كىتاپتىمۇ «بۆكۈخان ھەققىدىكى رىۋايەت» دە دەرەختىن ئۇيغۇرلار خاقانى ۋە ئۇنىڭ ئاكىلىرى تۇغۇلغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانىلىق رىۋايەت بار. كۆنچى دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلغان 6470 - 4000 يىل بۇرۇنقى جەسەتنىڭ يېنىدىن بىر باغلام چاكاندا چىققان. بۇ قەدىمقى تارىملىقلارنىڭ ئۆسۈملىككە چوقۇنغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولسا كېرەك. ئۇيغۇر ئىتىنىك تەركىۋىنى شەكىللەندۇرگۈچى قەدىمقى ساكلار ئۆسۈملۈكنى بەك ئىززەتلىگەن. ئۇ قەيەرگە بارمىسۇن ئۆزى ئېتىقات قىلىدىغان ئۆسۈملۈك يوپۇرمىقىنى بىرگە ئېلىپ يۈرىدىكەن.② يونان تارىخچىسى ھېرودوت ئۆزىنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتاۋىغا ماسساگىتلار (ساكلار)نىڭ مىۋلەرنى تۇپلاپ، گۈلخان يېقىپ، ئۇنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ئوتقا مىۋە تاشلاپ خوشپۇراق چېچىپ مەس قىلغۇچى گىيالار پۇرىغى ۋە ئىسسىرىقلىرىدىن مەس بولۇشۇپ، ناخشا ئوقۇپ ئۇسۇلغا چۈشىدىغانلىقىنى يازغان.

ھازىر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆسۈملۈك (دەرەخ)نى ئىززەتلەش، ئەتىۋارلاش ئەقىدىسى يەنىلا ساقلانماقتا. ئۇيغۇرلار بىر قىسىم ئۆسۈملۈكنىڭ ئۇرۇغىنى يېغىپ تۇمار ياساپ بۆشۈككە ئېسىپ قويىدۇ، بالىلارنىڭ بويىنىغا، ھەتتا چوڭ كىشىلەرنىڭ بويۇن، قولتۇغىغا ئېسىپ قويىدۇ. مۇنداق قىلسا كېسەلدىن ياكى يامان كۆزلەردىن ساقلىنارمىش. ئۇيغۇرلار چوڭ، ئۇزۇن يىللىق، يالغۇز دەرەخلەرنى كەسمەيدۇ. جەنۇبى شىنجاڭ يېزىلىرىدا 500 نەچچە يىللىق دەرەخلەر خېلى بار. ئاۋات ئېشى ئەتكەندە دەرەخلەرنىڭ تۈۋىگە قۇيۇپ قويىدۇ. قەشقەر ئوپالدا مەخمۇت قەشقىرى تىككەن دەپ رىۋايەت قىلىنىپ كەلگەن «ھاي - ھاي تېرەك» ئاز كام مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەن. ئۇزۇن يىللاردىن بېرى كىشىلەر ئۇنىڭغا تاۋاپ قىلىپ كەلمەكتە. ئۇنى ئاغرىق - سىلاق كىشىلەرگە شىپالىق بېرىدىغان مۇقەددەس دەرەخ دەپ قاراپ كەلمەكتە. مۇنداق دەرەخلەر شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ بار. ئادەتتە چوڭ كىشىلەر ئۇتتۇننىڭ ئۇۋىغىنى ناننىڭ ئۇۋىغى بىلەن باراۋەر قارايدۇ. ئۈژمە دەرىخىنى ئۇيغۇرلار ھەممىدىن ياخشى كۆرىدۇ دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. يېزىلاردا ئاساسەن ھەر بىر ئائىلىدە ھېچ بولمىغاندا ھەر بىر مەھەللىدە بىرەر تۈپ

① «تارىخى جاھان كوشاي» 1 - قىسىم 68 - 69 - بەتتىكى ئىزاھاتقا كەلتۈرۈلگەن نەقىل. خەنزۇچە.

② ۋاڭ بىڭخۇا: «قەدىمقى دەۋردىكى ساكلارنىڭ شىنجاڭدىكى تارىخى ئىزلىرى» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژورنىلى 1985 - يىل 2 - سان، 127 - بەت.

ئۈزۈمە دەرىخى ئۆستۈرۈلىدۇ. تۇنجى قېتىم ئۈزۈمە پىشقاندا ئۆي ئىگىسى خوشنىلار ۋە ئۇرۇق ـ تۇققانلارنى چاقىرىپ بىرلىكتە يېيىشىدۇ. كىشىلەر ئارىسىدا يەنە ئۈزۈمە قويسا ساۋاپ بولىدۇ دېگەن قاراش بار.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان ئورۇنلاردا زىرائەتلەرنى ئەتىۋارلاش ئەقىدىسى تارقالغان. ئۇيغۇرلارنىڭ يىغىش ۋە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان دەۋرلىرىدىكى ئىپتىدائىي زىرائەتلەرگە چوقۇنۇش ئادەتلىرىنىڭ قانداق ئىكەنلىكى توغرىسىدا ماتېرىيال مەنبەئەسى يېتەرسىز. بىراق ھازىرقى تۇرمۇشتىكى قالدۇق تەسىرلەردىن ئازدۇر، كۆپتۇر مەلۇماتقا ئىگە بولىمىز. زىرائەتنىڭ ماھىيىتى داندا، شۇڭا ئالدى بىلەن دان ۋە ئۇنىڭدىن ئېزىپ قىلىنغان ئۇن، خېمىر ئەتىۋارلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە خېمىردىن بولغان باللار ھەققىدە تەسۋىرلەر بار، بۇنداق بالا ئوتتا كۆيمەيدۇ، ھەر قانداق دۈشمەن يېڭەلمەيدۇ، ناھايىتى ئەقىللىق بولىدۇ. ئۇ تەڭداشسىز كىچىكە ئىگە بولۇپ، ئادەم باللىرىدىن ئىختىدار جەھەتتە ئۈستۈن تۇرىدۇ. («خېمىر باتۇر» ناملىق چۆچەككە قاراڭ)

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا زىرائەت ئۇرۇقلىرى ناھايىتى ئەتىۋارلىنىدۇ، بىرەر تال داننىڭ چېچىلىپ كېتىشىگە يول قويمايدۇ.

نان ئۇيغۇرلار ئەڭ ئەتىۋارلايدىغان زىرائەت مېۋىسى، ئۇيغۇرلار ناننىڭ ئۇۋىقى يەرگە چۈشۈپ كەتسە ئاۋايلاپ تېرىۋېلىپ پۈلەپ ئاغزىغا سېلىۋالىدۇ. بىرەر ئىشتا قەسەم ئىچمەكچى بولسا «نانغا دەسسەپ بېرەي» دېسە، بىراۋ باشقىلارنى قاغىماقچى بولسا «نان ئۇرسۇن» دەيدۇ. بۇ شۇ ساھەدىكى سۆزنىڭ ئەڭ يۇقۇرى چېكىدۇر.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىسرىق سېلىش ئادىتى بار. ئىسرىق سالىدىغان نەرسە ئادىراسمان، ئارتۇچ (ئارچا) دەرىخى قاتارلىقلار. بۇ ئۆسۈملۈك ياكى ياغاچنى كۆيدۈرۈپ، كېسەللىكنى كەتكۈزۈش، جىن قوغلاشنى مەقسەت قىلغان. بۇنىڭدا ئۆسۈملۈك ئىلاھىي ۋاستە قىلىنغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر ئادەت بار، بىراۋ گۇناھ ئۆتكۈزۈپ قويسا، كوچا دوخمۇشلىرىغا كۆپلەپ مېۋىلىك دەرەخ (ئاساسەن ئۈزۈمە دەرىخى) قويۇش لازىم دەپ قارىلىدۇ. چۈنكى مېۋىلىك دەرەخلەر ھەر قېتىم ئېغىتىلغاندا گۇناھكارنىڭ گۇنايى يەڭگىللەپ بارارمىش.

ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا ئۆسۈملۈكنىڭ دەل ئۆزىگە چوقۇنۇش بىلەن كېيىنچە ئۆسۈملۈك ئىلاھىغا چوقۇنۇش چۈشەنچىسى پەيدا بولغان. ئۆسۈملۈكلەرنىڭ مېۋىسى مەھسۇلات مول ياكى ئاز بولۇشى ئۆسۈملۈك ئىلاھىنىڭ كىشىلەرگە بولغان خىلمۇ ـ خىل شەپقىتىدىن ياكى غەزىپىدىن بولىۋاتىدۇ دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن ئۆسۈملۈكلەرنى باشقۇرىدىغان ئىلاھنىڭ مەۋجۇتلىغى ھەققىدىكى ئاڭ شەكىللەنگەن. بۇرۇن ئىنسان ياۋا ئۆسۈملۈكلەرگە چوقۇنغان، بۇ چاغدا ياۋا ئۆسۈملۈككە نىسبەتەن

ئىلاھ چۈشەنچىسى بەك قويۇق ئەمەس ئىدى. چارۋىچىلىق، يېزا ئىگىلىك تەرەققى قىلىغاندىن كېيىن، زىرائەت تۆرىدىكى ئۆسۈملۈككە چوقۇنۇش ئاساس قىلىندى. ئەمما بۇ چاغدا كىشىلەر دىنى جەھەتتە ئادەملەشتۈرۈلگەن ئىلاھقا چوقۇنۇش باسقۇچىغا كىرگەن بولۇپ، ئۆسۈملۈكنىڭ ئۆزىگە ئەمەس، بەلكى ئۆسۈملۈكنى باشقۇرغۇچى ئىلاھقا چوقۇندى. كىشىلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك بىلىم سەۋىيىسىمۇ خېلى ئۆستى. مول ھوسۇل ئېلىش ئۈچۈن باشقا بەزى تەبىئى ئامىللارنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقىنى، مەسىلەن، يەر، شامال، يامغۇر، قار، سۇ، پەسىل قاتارلىقلارنى چۈشەندى.

ئىپتىدائى ئىنسانلار نىمە ئۈچۈن ھايۋان، ئۆسۈملۈككە چوقۇنغان؟

بىرىنچى، ھايۋان ئىنسانىيەت ئەڭ بۇرۇن ئىستىمال قىلغان ئوزۇقلۇق مەنبەئى. فېيېربباخ مۇنداق دەيدۇ: «ھايۋانلار ئادەم ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان، زۆرۈر نەرسىلەردۇر؛ ئادەم ئۆزى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان ھايۋانغا تايىنىشى كېرەك. ئۇ، كىشىلەرنىڭ ھاياتى ۋە مەۋجۇت بولۇشىدا تايانغان نەرسىسى بولغاچقا، ئادەم ئۈچۈن ئېيتقاندا ئىلاھ ئىدى.»① دەسلەپتە ھايۋان كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا كۈچلۈك تەسىرى بولغان، سىرلىق نەرسە تەرىقىسىدە قارالغان ۋە كىشىلەرنىڭ چوقۇنىدىغان ئوبېكتى بولۇپ قالغان، كېيىنچە، ھايۋاننىڭ تېنىدىكى تەبىئى خۇسۇسىيەت — گۆشى، تېرىسى، سۆڭىكى ۋە باشقىلار كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىدى. بىراق بەزى ھايۋانلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئوڭاي ئەمەس ئىدى، شۇڭا ئېھتىياجلىق ھايۋاننىڭ قولغا چۈشمىسى كەلتۈرۈش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى. بۇنداق بولمىسا تەلەپ قاندۇرۇلمايتتى. بۇنىڭدىن باشقا، يولۋاس، بۆرە، يىلپىز، ئېيىق، يىلان قاتارلىقلار ئادەمگە زىيانكەشلىك قىلىدۇ. كىشىلەر ئەلۋەتتە بۇلاردىن ئۆزىنى قوغدىشى لازىم. شۇنىڭ ئۈچۈن يېڭىشقا تۇغرا كېلىدۇ. يەنە بەزى ھايۋانلارنىڭ كۈرۈش قۇۋۋىتى، پۇراش سېزىمى، ئۇچۇش سۈرئىتى، ئۈزۈش ماھارىتى زىرەك، چاققان، قۇۋ، ھوشيارلىقى كىشىدە ئادەمدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان سىرلىق ئىقتىدار بارلىقىنى ئويلاندۇرۇپ، ئېغىر كۈنگە يولۇققاندا ئەشۇ ھايۋانلاردىن مەدەت تىلەپ ئىلتىجا قىلدۇراتتى. مەسىلەن، يۇقۇرىدا سۆزلىگەن ئىتنى ئالساق، ئارخىئولوگىيىلىك مەلۇماتقا قارىغاندا ئىت ئىنسان تەرىپىدىن ئەڭ بۇرۇن كۆندۈرۈلگەن ھايۋان. ئىراندا بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىل بۇرۇن ئىت بېقىلغانلىقى توغرىسىدا ئارخىئولوگىيىلىك ئىزلار تېپىلدى ②. ئىت ئەزەلدىن كىشىلەر ئۈچۈن ئېھتىياجلىق ھايۋان

① «فېيېربباخ پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن تاللانما» خەنزۇچە 2 - تىوم 438 - 439 - بەتلەر، ئۈچ بىرلەشمە كىتاپخانا نەشرىياتى. 1962 - يىل.

② «خولىڭئېن «ئىت تۇتېمىغا چوقۇنىش توغرىسىدا مۇھاكىمە» «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» ژورنىلى، خەنزۇچە 1985 - يىل 1 - سان 50 - بەت.

ۋان ھىساپلاندى. ئۇ ياخشى، چىۋەر ئوۋچى، ھوشيار، چەبدەس جەڭچى، مەسئۇل-يەتچان قاراۋۇل، بىر قىسىم يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە تاقابىل تۇرا-لايدۇ. شۇڭا ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۇنىڭغا چوقۇنۇشى تەسادىپىي ئەمەس ئىدى.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بۆرىنى توتېم قىلىشى ئۇلارنىڭ تۇرمۇش مۇھىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى چارۋىچىلىق قىلغان رايوندا يىرت-قۇچ ھايۋانلاردىن بۆرى ئەڭ كۆپ ئۇچرايتتى، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن بېرى بېقىپ كەلگەن ھايۋانلار (قوي ۋە ئۆچكە، كالا، ئات) بۆرىنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى. شۇڭا بۆرىلەر قوي - ئۆچكە پادىلىرىغا داۋاملىق ھوجۇم قىلىپ تۇراتتى. ئاچكۆز بۆرىنىڭ ۋەھشىلىكى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنى بىر مەزگىل ساراسىمىگە سالغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇرلار مۇھىتىدىكى كۈچلۈك ھايۋان بۆرى بولغاچقا، قەدىمقى ئۇيغۇر-لار ئۇنى «تەڭداشسىز كۈچلۈك مەخلۇق» دېگەن تونۇش بىلەن چوقۇنۇش ئوبيېكتى قىلغان. بۆرى كۈچ - قۇۋۋەتنىڭ ئوبرازى بولۇپ قالغان. قىيىنچىلىقتا يولۇققاندا كىشىلەر ئۇنىڭدىن مەدەت تىلىگەن. شۇنداق قىلىپ كېيىن ئۇ بەخت، ئادالەتنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغان. بۇنىڭدىن باشقا ھايۋانلار ھەققىدىمۇ شۇنداق دېيىش مۇمكىن. بۇلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ھايۋانلارغا چوقۇنۇش ئەمەلىيەتتە ھايۋان-نىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ۋە روھىغا چوقۇنۇش ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا ھايۋان تۇنجى قېتىم دۇئا - تىلاۋەت ئوبيېكتىغا ئايلانغان. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «مۇقەددەس-لىك قاراشلىرىنىڭ قانداق شەكىللەنگەنلىكىگە كەلسەك بۇنى ئاتالمىش ئىپتىدائىي قەبىلىلەردىن كۆرۈشكە بولىدۇ، بۇ بەكمۇ قىزىقارلىق مۇقەددەس نەرسىلەرنى ئەڭ دەسلەپتە ھايۋانلار دۇنياسىدىن ئالغانىمىز...... يەنى بۇ مۇقەددەس نەرسە ھايۋان ئىدى.»①

ھايۋان دەسلەپ، يەككە ئىلاھلاشتۇرۇلغان بولسا، كېيىنچە يېرىم ئادەم، يېرىم ھايۋان قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. «ئوغۇزنامە» ۋە باشقا ئۇيغۇر ئەپسا-نىلىرىدا بۆرى ئادەمدەك سۆزلەيدۇ، ئادەمدەك ئەقىل پاراسەتكە ئىگە، لېكىن قىيا-پىتى بۆرى. بۇنداق يېرىم ئادەم، يېرىم ھايۋاننىڭ قوشۇلۇپ، ئىلاھ قىياپىتىنى شەكىللەندۈرۈشى ئىپتىدائىي ھالەت بولماستىن، بەلكى ھايۋانغا تەبىئىي چوقۇنۇشتىن ئادەم قىياپىتىنى ئالغان ئىجتىمائىي ئىلاھقا ئۆتۈش ئارىلىقىدىكى ھالەت ھىساپلىنىدۇ.

ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن ئۆزى چوقۇنغان ھايۋانغا زادى چېقىلالمىغان، (ئەڭ دەسلەپتە گۆشىنى يەيتتى، بارا - بارا چەكلەنگەن) ئۇنىڭغا ئالىيىپ قاراش بىر-دەك مەنئى قىلىنغان، ئۇنىڭ ھاياتىنى پۈتۈن ئۇرۇغدىكىلەر بارلىق كۈچ بىلەن

① «ئېنگېلسنىڭ ماركسقا خېتى» (1882، 12، 8) «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 35 - توم 121 - بەت.

قوغدىغان. باشقا ئۇرۇغلار چېقىلىپ قويسا قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بېرەتتى. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىپتىدائىي ئىنسانلار ھايۋان سىرىنى ئازدۇر-كۆپتۇر بىلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن قايتىدىن ئۇنى ئىستېمال قىلىش ھەۋىسى تۇغۇلدى ياكى يېيىش پەرز بولۇپ قالدى. بۇ چاغدا ھايۋانلار ئىنسانلارنىڭ ئەجدادى دەپ قارالغاچقا ئۇنى يېسە ئەجدادلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتى ئۆز تېنىگە مۇجەسسەم بولۇپ، ئۇلارغا كۈچ بېغىشلايدۇ دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر توپ-توپ بولۇپ، بۇنداق ھايۋانلارنى تۇتۇپ، سويۇپ پىشىرىپ باراۋەت قىلىپ يېيىشكەن، كوللېكتىپ تەنتەنە قىلىشقان، بايرام قىلىپ ئۇسۇل ئوينىشقان.

ئىككىنچى، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۆسۈملۈككە چوقۇنۇش ئەقىدىسىمۇ ئوبېكتىپ ئەمەلىيەتتىن كەلگەن.

ئادەم بىلەن ھايۋان دەۋرىنىڭ ئالمىشىشى بىلەن ئۆلۈپ تۈگەيدۇ. بىراق بەزى ئۆسۈملۈكلەر بىر قانچە يۈز يىل ھەتتا بىر قانچە مىڭ يىل ياشاپ ئاندىن ئۆلۈشى مۇمكىن. بەزى ئۆسۈملۈك يىلتىزى، غولى قۇرۇماي، يېڭى بىخ چىقىرىپ كۆكلەيدۇ، بەزى ئۆسۈملۈك ناھايىتى كۈچلۈك كۆپىيىش ئىقتىدارىغا ئىگە. ئىپتىدائىي ئىنسانلار بۇنداق ئادەمدىن ئۈستۈن كۈچنى كۆرۈپ ھەيران قالغان. ئۇنىڭغا مۇراجەت قىلغان، ئاخىرى چوقۇنغان، يەنە بىر تەرەپتىن بەزى ئۆسۈملۈكلەر تۇرمۇش ماتېرىيالى بولۇپ كىشىلەر ئۇنىڭغا تايىنىشقا بولىدىغان بەزى خۇسۇسىيەتنىڭ بارلىقىنى، قانداق ۋاقىتتا بولمىسۇن ئۇ ئادەملەرنىڭ ئارزۇ ئارمانلىرىنى قانائەتلەندۈرەلەيدىغانلىقىنى چۈشەنگەن. بەزى ئۆسۈملۈكنى ئادەم يېسە پەرزەنتلىرىگىمۇ تەسىرى بولىدۇ، ھەتتا بەزى ئۆسۈملۈكنى بويىنىغا ئېسىۋالسا كىشىلەر ئۆتكۈر، تارقۇلۇچان يۇقۇملۇق كېسەلگە گىرىپتار بولمايدۇ. مەسىلەن: كۆنچى ۋادىسىدا دەپنە قىلىنغان ئايال جەسەتنىڭ يېنىدىن چىققان چاكاندىنى ئالساق، چاكاندا-لوپنۇر چۆللىكى، كۆنچى دەريا ۋادىسىدا ئۇچرايدىغان بىر خىل دورا ئۆسۈملىكى، قەدىمقى كۆنچى ۋادىسىدىكى كىشىلەرنىڭ چاكاندىنى ئادەتتە خالىغانچە يەپ بېقىشى ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەس. چاكاندا تەركىۋىدە، بىئولوگىيىلىك ئىشقار، چاكاندا ئىشقارى، مىس چاكاندا ئىشقارى، ياسالما چاكاندا ئىشقارى قاتارلىق خىمىيىلىك تەركىبلەر بار. بۇ خىل بىئولوگىيىلىك ئىشقار بەدەننى تەرلىتىپ، قىزىتمىنى ياندۇرىدۇ، يۆتەلنى توختۇتىدۇ ھەم شامالدىن تەككەن زۇكام، كاناي ياللۇغى، ئۆپكە ياللۇغى، نەپەس سىقىلىش كېسەللىكىنى داۋالاشتا مەلۇم ئۈنۈم بېرىدۇ. قەدىمقى قەۋرىستانلىقتا دەپىن قىلىنغان كىشىلەر چاكاندىنىڭ بۇ خىل دورىلىق خۇسۇسىيىتىنى تولۇق بىلمەسلىكى تەبىئىي، لېكىن ئۇلار ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدە چاكاندىدا ئۆزلىرى چۈشىنىپ كېتەلمەيدىغان بىر خىل سىرلىق سېھرى كۈچ بارلىقىنى ھېس قىلغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

بولىدۇ. ئۇلار لوپنۇر چۆللىگىدىكى شۇنچە كۆپ ئۆسۈملۈكلەردىن چاكاندىغا ئەشۇنداق پەۋقۇلئاددە ئەھمىيەت بەرگەن، ھەتتا ئۇنى ئۆزلىرى ئېتىقات قىلىدىغان ئىلاھ قىلىۋالغان.①

ئۆسۈملۈك دەسلەپ يەككە ئىلاھلاشتۇرۇلغان بولسا، كېيىنچە يېرىم ئادەم، يېرىم ئۆسۈملۈك قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. «بوكۇخان رىۋايىتى» ۋە باشقا ئۇيغۇر ئەپسانە رىۋايەتلىرىدە دەرەخ ئادەمدەك سۆزلەيدۇ، ئادەمدەك ئەقىل - پاراسەتكە ئىگە، لېكىن قىياپىتى دەرەخ. يۇقۇرىدا سۆزلىگىنىمىزدەك بۇنداق يېرىم ئادەم، يېرىم دەرەختىنىڭ قوشۇلۇپ ئىلاھ قىياپىتىنى شەكىللەندۈرۈشى ئىپتىدائى ھالەت بولماستىن، بەلكى ئۆسۈملۈككە تەبىئى چوقۇنۇشتىن ئادەملىك قىياپەت تۈزگەن ئىجتىمائى ئىلاھقا ئۆتۈش ئارىلىقىدىكى ھالەت ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى ئادەم ئەڭ بۇرۇن چوقۇنغان ئۆسۈملۈك ئادەملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. بۇ خىل ئادەملىك قىياپەتكە ئىگە ئۆسۈملۈك ياكى ئىلاھى ئۆسۈملۈكنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى مەلۇم بىر خىل ئۆسۈملۈكنىڭ ئىلاھلىشىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن ئەھۋال.

بىز يوقۇرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى دەۋرىدە توتېم قىلغان ئوبيېكىتلارنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىگىگە توختۇلۇپ ئۆتتۇق، مىللەت ناھايىتى كۆپ قەبىلە ۋە قەبىلىلەر بىرلەشمىسىدىن ئۇيۇشقان، قەبىلە بولسا يەنە بىر مۇنچە ئۇرۇقلاردىن تەشكىل تاپىدۇ. دىنشۇناسلار توتېم چۈشەنچىسى ئاساسەن ئۇرۇقلار ئارىسىدا شەكىللەنگەن دەپ قارايدۇ. ئۇرۇقلارنىڭ قان تىرىتورىيىسى ۋە قان سىستېمىسىدا مەلۇم پەرقلەر بولغاچقا ئۇلارنىڭ توتېم ئوبيېكتىمۇ كۆپ ھاللاردا پەرقلىق بولاتتى. شۇڭا بىر مىللەتنى شەكىللەندۈرگۈچ ئۇرۇغ - قەبىلىلەردە بىر قانچە توتېم ئوبيېكتى بولغان. جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، مىللەت ئىچىدە بەزى توتېم ئوبيېكتلىرى ئۇنتۇلۇپ كېتىلىشى ياكى ئېتىقاتنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ بىر ياكى بىر قانچىگىلا مەركەزلىشىپ قالغان. سەۋەبى، مىللەت ئورتاق گەۋدىسىدىكى بىرەر ئۇرۇقنىڭ باشقىلارغا قارىغاندا تەرەققىياتى تېزرەك بولۇپ، ئۇ، قەبىلىلەر بىرلەشمىسىدە ھۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگەللىۋالغان بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شۇ ھۆكۈمرانلىق ئۇرۇقنىڭ ئېتىقات ئوبيېكتى باشقا ئورۇقلارغا گايى مەجبۇرى، گايى ئىستىخىيىلىك يۇسۇندا سىڭىشىپ كېتىدۇ. ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى ئورۇندىكى ئۇرۇغلارنىڭ ئېتىقات چۈشەنچىسى بارا بارا ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا كېيىنكى مەزگىللەردە بۆرى ۋە ئىسمى نامەلۇم دەرەخلەر توتېم ئېتىقات ئوبيېكتى بولۇپ قالغان. قالغانلىرى ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن.

① ۋاڭ بىڭخۇا: «قەدىمقى كۈنچى ۋادىسى كىشىلىرىنىڭ ئىجتىمائى مەدەنىيەت تۇرمۇشىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە» «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى» (ئىجتىمائى پەن قىسمى) 1983 - يىل 4- سان 119-بەت ئۇيغۇرچە.

ئاياللارغا، ئانا مەبۇتلارغا چوقۇنۇش: ئىپتىدائىي ئىنسانلار نەچچە ئون مىڭ يىل پادىلىق دەۋرىدە ياشىدى. تارىخىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ ئۇرۇغداشلىق شەكىللەندى. بۇنداق ئۇرۇغداشلىق ئەڭ دەسلەپ ئاياللارنى يادرو قىلغان بولۇپ، ئاياللار رەھبەرلىك ئورۇندا تۇردى. بۇ خىل ئانىلىق ئۇرۇغداشلىق دەۋرىدە ئىپتىدائىي ئىنسانلار بىر تەرەپتىن تۇتېمغا چوقۇنغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئاياللارغا چوقۇنغان. دىنشۇناسلار تۇتېم ئەڭ دەسلەپ چىشى نەرسىلەر بولغان، دەپ قارايدۇ، ئانىلىق ئۇرۇغداشلىق دەۋرىدە كۆپ نىكاللىنىش ئادىتى بار ئىدى. بۇنداق شارائىتتا بالىلار ئانىسىنىلا تونۇيتتى، ئاتىسىنى تونۇمايتتى، ئاياللار ئاتىسى نامەلۇم بالىلارنى بېقىش ئۈچۈن تىرىشىشقا توغرا كېلەتتى. بۇ، ئاياللارنىڭ ئەقلى ۋە باشقا بەدەن ئەزالىرىنىڭ بۇرۇنىراق يېتىلىشىگە ئالدىنقى شەرت بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئەقىللىق ۋە ئىقتىدارلىق ئاياللار ئۇرۇغنىڭ يولباشچىسى بولۇپ قالدى. ئۆزىدىن كۈچ ئىقتىدارى جەھەتتە سەللا ئارتۇق نەرسىلەرنى سىرلىقلاشتۇرۇپ قارايدىغان ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۇرۇغنىڭ ئايال يولباشچىلىرىغا ئىززەت ئىكرام كۆرسىتىدىغان، ئىلاھلاشتۇرىدىغان ئاڭنى شەكىللەندۈردى. لافارگنىڭ: «ئاياللارنى ئىلاھلاشتۇرۇش ئەرلەردىن بۇرۇن بولغان» ① دېيىشى دەل مۇشۇنى نەزەردە تۇتقان. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئىلاھى ئانا دەپ قارىغان ئەشۇ ئانا (ئايال) نى تۇتېم چۈشەنچىسى بويىچە مەلۇم بىر تۇتېمدىن تۆرەلگەن ئىكەن دىگەن چۈشەنچە پەيدا بولغان. مەسىلەن «ئوغۇزنامە» دە كۆك، تاغ، دەريا دەپ ئاتالغان ئوغۇز مەملىكىتىدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى پۇخرالارنىڭ ئانىسى دەرەختىن تۇغۇلغان ئىكەن. ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا ئەجدات موما (ئانا) تۇتېمدىن تۆرەلگەن دىگەن چۈشەنچە بولۇش بىلەن بىرگە، كېيىنچە ئاياللارنىڭ مەلۇم بىر ئەركەك تۇتېم بىلەن ئالاقە قىلىشىدىن ئىنسان بالىلىرى تۇغۇلغان دىگەن چۈشەنچە بارلىققا كەلگەن. بۇ ئىككى خىل قاراشنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە پەرزەنت قالدۇرۇش مەسىلىسىدە ئەرنىڭ رولى نەزەرگە ئېلىنمىغان. بۇ، پەرزەنت كۆرۈشتە ئىككى جىنسىنىڭ سەۋەپ - نەتىجىلىك مۇناسىۋىتىگە قارىتا تونۇشنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن باشقا يەنە ئاياللارنىڭ ئۆز ئۇرۇغدىكىلەر بىلەن جۈپلىشىشى مەنئى قىلىنغان ئەرلەرنىڭ سىرت بىلەن ئالاقە قىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇلار ئانىلىق ئۇرۇغداشلىق جەمىيەتنىڭ تۇغۇت قارىشى بولۇپ ئەينى ۋاقىتتا ئومۇميۈزلۈك تارقالغان تۇتېم ۋە ئاياللارغا چوقۇنۇش ئادىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئىنسانلار تەرەققىيات تارىخىدا ناھايىتى ئۇزاققىچە ئەر - ئاياللارنىڭ ئالاقىسـ

① لافارگ «دىن ۋە كاپىتال» خەنزۇچە نەشرى 58- بەت. ئۈچ بىرلەشمە كىتابخانا نەشرىياتى 1962- يىل نەشرى.

www.uyghurkitap.com

دىن پەرزەنت تۇغۇلىدىغانلىق سەۋەبىنى بىلەلمەي كەلدى. كېيىنچە جىنسىي ئا-
لاقىغا قارىتا ئاز - پاز ياكى غۇۋا چۈشەنچىگە ئىگە بولغان بولسىمۇ لېكىن ما-
سلدار بولۇشنىڭ يەنىلا جىنسىي مۇناسىۋەتكە ئالاقىسى بارلىقىنى ئېتىراپ قىلـ-
مايتتى. شۇڭا ئىپتىدائى كىشىلەر ئاياللار بىلەن مەلۇم بىر تۇتېمنىڭ ئۇچرىشى-
شىدىن ئەۋلات قالدۇرۇلغان دېيىش ئارقىلىق تۇغۇتنى چۈشەندۈردى. بۇنىڭدىن
باشقا، ئىپتىدائى ئىنسانلاردا يەنە ئاياللىق جىنسىي ئەزاغا چوقۇنۇش چۈشەنچى-
سىمۇ بولغان. ئەر - ئاياللار ئارىسىدىكى ئاساسى پەرق جىنسىي ئەزا بىلەن
ئەمچەكتە گەۋدىلىنىدۇ. بۇ خىل ئايرىملىق ئۇلارنىڭ تۇپ بەلگىسى. شۇڭا ئايال
ئىلاھلارغا چوقۇنۇشتا بۇ ئىككى بەلگە ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، جىنسىي ئەزالار ئىككى جىنسنىڭ مۇناسىۋەت قىلىشىدى-
غان ئورگان بولۇپ، ئۇ ھەم پەرزەنت قالدۇرۇش ئورگىنى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.
شۇڭا ئۇ ئىپتىدائى تۇرمۇش ياكى دىنى ساھەدە مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى.
بۇ ئايال مەبۇتلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولۇشىدىكى تۇپ سەۋەپ.

ئىپتىدائى جەمئىيەتتە ناھايىتى ئۇزاققىچە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى بەك مۇھىم
بولدى. چۈنكى تاش قورال دەۋرىدە ئىشلەنگەن قوراللار بەكمۇ ئاددى، تەبىئەت-
نى بويسۇندۇرۇشتا چەكلىملىككە ئىگە ئىدى. ئۇ چاغلاردا ئۇرۇقنىڭ پۈتۈن كۈ-
چى، پۈتۈن تۇرمۇشى ئۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ سانى تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. شۇڭا
ھەر بىر ئۇرۇق ئەزاسىنىڭ ئۆلۈمى ھايات قالغان بارلىق ئۇرۇق ئەزالىرى ئۇ-
چۈن زور يوقۇتۇش بولاتتى. شۇڭا ئاياللارنىڭ كۆپ تۇغۇشى ئۇرۇق كوللىكتىۋى-
نىڭ بىر خىل بەختلىك ئىشى ھېساپلانغان. دەل بۇ خىل ئىپتىدائى تۇغۇت قا-
رىشىنىڭ تەسىرى ئاستىدا دەسلەپتە ئومۇمىيۈزلۈك تۇتېم ۋە ئايال مەبۇتلارغا، ئا-
ياللارغا چوقۇندى. بۇ ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى دەۋرىدىكى ئاساسلىق ئىدىئو-
لوگىيە ھېساپلىنىدۇ.

«جۇ سۇلالىسى تارىخى» «تۈركلەر تەزكىرىسى» دە بىر 10 ياشلىق ئو-
ئۇل بالا بىلەن چىشى بۆرىنىڭ ئالاقىسىدىن پەرزەنت قالدۇرغانلىقى تەسۋىرلە-
نىدۇ. «ئوغۇز نامە» دە ئوغۇز خان «بىزنىڭ بەلگىمىز بولسۇن» دىگەن كۆك
بۆرە ئەركەك قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۆلارنىڭ بۇنداق بولۇشىنى مۇلاھىزە
قىلىش قىيىنراق، بىزنىڭ پەرزىمىزچە بۇ ئەھۋال يوقۇرىدا سۆزلىگەن ئىككى كى-
تاپتىكى ئەپسانە خەلق ئارىسىدا ئۇزۇن مۇددەت تارقىلىپ يۈرۈپ، كېيىن ئەرلەر
ھۆكۈمرانلىقىدىكى دەۋرگە كەلگەندە قەلەمگە ئېلىنغان، ئەرلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى
دەۋردە ئاياللار ۋە ئايال مەبۇتلار ئىززەتلەنمەيتتى، شۇڭا بۇ چاغدا چىشى
نەرسىلەر ئەرنەرسىلەرگە ئالماشقان. لېكىن مەبۇت ئوبىكتى ئۆزگەرمىگەن.

قەدىمقى تۈركى ئەپسانىلاردا ئوماي (omay) دىگەن بىر ئانىنىڭ ئوبرا-

زى بار. ئۇ زېمىندا تۇرۇپ ئەۋلاتلارنى سۇ ۋە يەر بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدىكەن.
ئۇ ئاياللار ياكى ئېغىر ئاياق ئاياللارنىڭ، بالىلارنىڭ ئىلاھى، شۇنداقلا مۇھەببەت
ئىلاھى ئىدى. مەھمۇت قەشقىرى «ئومايغا چوقۇنساڭ، ئوغۇل تۇغىسەن» دىگەن ئۇيغۇر
خەلق ماقالىسىنى خاتىرىلىگەن. تەتقىقاتچىلار «ئوماي» ئانىلىق ئۇرۇغداشلىق
دەۋرىدىكى ئۇرۇغنىڭ رەھبىرى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ.

X X X

دىن تارىخىنى تەتقىق قىلىش كىشىلەرنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىنى بىلىشتىكى
ۋاستىلارنىڭ بىرى. دىنىنىڭ مەزمۇنى قانچىكى غەلىتە، سىرلىق ياكى بىيمەنە
بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، ئۇنى ئىنسانلارنىڭ ئۆزى شۇنداق قىلغان. ئىپتىدائى
دىنلارنىڭ مەزمۇنى، ياكى ئېتىقات ئوبيېكتى ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئارىسىدا بولۇپ
ۋە ئىنسانىي تۈس ئالغان ئىدى. كېيىنچە ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئارىسىدىن يىراقلاپ
كەتتى. چۈنكى ئىنسانلار تەبىئەت بىلەن تەكرار كۆرەش قىلىش جەريانىدا ئۆز
ئەتراپىدىكى مەۋجۇداتلارنىڭ سىرىنى بىلىپ قالدى. ئەمما دۇنيانىڭ تەقدىرى
زادى قەيەردە ئۇنى بىراۋ بەلگىلەمدۇ - قانداق؟ بۇ مەسىلە ئىنسانىيەتنى نەچ-
چە مىڭ يىل گاڭگىرىتىپ كەلدى. قەدىمقى كىشىلەر ھامان دۇنيانىڭ تەقدىرىنى
بىر «كۈچ» بەلگىلەيدۇ، دەپ قارايتتى. بۇ «كۈچ»-ئۇزۇن يىل ئىنسانلار ئارىسىدا
ياشىغان بولسا، كېيىنچە سىرى يېشىلىپ قالغاندىن كېيىن، ئىنسانلار ئارىسىدىن يى-
راقلاپ كەتتى. بۇ كۈچنى ئەمدى ئىنسانلار كۆرەلمەيدىغان، تۇتالمايدىغان بولدى.
پەقەت ئۇنى پانى ئالەمدىن ئادا - جۇدا بولۇپ، باقى ئالەمگە بارغاندا كۆرۈش
مۇمكىن، دىگەن ئۇمىتۋارلىق خىيال بارلىققا كەلدى. بۈگۈنكى ئىلىم - پەن يۈك-
سەك دەرىجىدە تەرەققى قىلغان شارائىتتا، ئىنسانلار دۇنيانىڭ تەقدىرىنى بەلگى-
لەيدىغان «كۈچ» نى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالماقتا.

بىزنىڭ يۇقۇرقىلارنى ئالاھىدە سۆزلىشىمىز، ئىپتىدائى دىنى ئېتىقات جەر-
يانلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا قارىشى، ئىدىئولوگىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى
ۋە تەرەققىيات جەريانىنى بىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى

ئابدۇللا ئەھمىدى

X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قارا خانىلار خاندانلىقىنىڭ مەركىزى ئۆلكىسى قەشقەردە، تاجىك ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئىدى. تارىخى ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە شۇ يىللاردا 200 مىڭ ئۆيلۈك كىشى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ①.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان 955 - 956- يىللىرى ئەتراپىدا (ھىجرىيە 344- يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، X ئەسىرنىڭ ئاخىرى، قەشقەردىكى بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىدىن چېكىنىپ، قوزغىلاڭ كۆتەرگەن، بۇ قوزغىلاڭ خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولغان. نەتىجىدە، قارا خانىلار بىلەن خوتەن بۇددىستلىرى ئوتتۇرىسىدا 24 يىل سوقۇش داۋام قىلغان. مىلادى 1001- يىلى ھارۇن بۇغراخاننىڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخان خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن شىددەتلىك جەڭلەر ئېلىپ بېرىپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرغان.

XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شىنجاڭنىڭ قەشقەر، خوتەن، كۇچار قاتارلىق جايلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا، باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇرلار جۈملىدىن قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. بۇ ھال تاكى چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن چاغتاي دەۋرىگىچە داۋام قىلدى.

XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چاغتاي خانلىقى پارچىلىنىپ كىچىك خانلىقلار ۋە بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. چاغتاي ئەۋلادىدىن ئىسەن بۇقاخان بەشبالىقتا خان ئىدى. ئۇ 1330- يىلى ۋاپات بولۇپ، بۇنىڭ تەۋەسىدىكى مۇغۇل قەبىلىلىرى ۋارىس تاللىيالماي ھەر قايسى قەبىلە مۇستەقىل ھالەتتە تۇراتتى. دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بولاجى (ئاقسۇدا ئىدى) ئىلىدىن 18 ياشلىق تۇغلۇق تۆمۈرنى ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ، ئۇنى ئىسەن بۇقاخاننىڭ ئوغلى دەپ ئېلان قىلىپ، 1346- يىلى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان مەۋلانا

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۇيغۇرچە نەشرى 242- بەت.

ئەرشىددىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. بۇ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان تۇنجى چاغتاي ئەۋلادى ھېساپلىنىدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈر خان دەۋرىدە ناھايىتى نۇرغۇن كىشىلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، شىنجاڭدا ئىسلام دىنى ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگەن ئىدى.

1363 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپات بولۇپ، 1380-يىلى ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى قىدىرخوجا بەشبالىققا چاغتاي خانى قىلىپ تىكلەندى. ئۇ 1391- يىلى تۇرپان، قارا خوجىلارنى بويسۇندۇرۇپ ئۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەندىن كېيىن بۇ جايلار «دارىلئىسلام» دەپ نام ئالدى①.

بۇ دەۋردە قۇمۇل رايونى بىر مەزگىل مىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولسا، بىر مەزگىل چاغتاي خانلىقىغا تەۋە بولۇپ ئومۇمەن قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى يەنىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى.

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش جەريانى ھەققىدە تۆۋەندىكى ئىككى خىل كۆز قاراش مەۋجۇت.

بىرى، 1408 - يىلى قىدىرخوجا قۇمۇل خەلقىنى ئىسلام دىنىغا دەۋەت قىلىش ئۈچۈن تۇرپاندىن نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن قۇمۇلغا كەلگەندە مىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بىلەن قۇمۇللۇق بۇددىست ئۇيغۇرلار قىدىرخوجىغا قارشى سوقۇشقان، 18 كۈنلۈك كەسكىن جەڭلەردىن كېيىن قىدىرخوجا غەلىبە قىلىپ، قۇمۇلنى بويسۇندۇرغان ۋە ئۇيغۇرلاردىن نۇرغۇن كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈپ قايتقان.② ئۇزۇن ئۆتمەي قىدىرخوجا تۇرپاندا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىسلام دىنىدىن چىكىنىپ قايتا بۇتپەرەسلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن.③

1410- يىلى قىدىرخوجىنىڭ چوڭ ئوغلى ئەلشىر سۇلتان تۇرپاندا خانلىققا ئولتۇردى. ئۇ قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ قايتىدىن بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىپ قاتتىق سوقۇشلاردىن كېيىن ئەلشىر سۇلتان غەلىبە قىلدى. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىنى قايتا قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئەلشىر سۇلتان تۇرپانغا قايتقان.

لېكىن يەنە بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرمەي قالغانلىقتىن قۇمۇلدا «مۇسۇلمان»، «غەيرى مۇسۇلمان» دىن ئىبارەت ئىككى گورۇھ مەيدانغا كەلگەن ۋە بۇ ئىككى گورۇھ ئوتتۇرىسىدا دۈشمەنلىشىش باشلانغان.④

---

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۇيغۇرچە نەشرى 304 - 305 - 306 - 307 - بەتلەرگە قارالسۇن.

② 1960 - يىللاردا يېزىلغان «قۇمۇل تەزكىرىسى» دىن

③ ④ - 1940 - يىللاردا نامان قارى مۆمىن يازغان «قۇمۇل تەزكىرىسى» دىن (بۇنىڭدىن پەقەت تەتقىقات ئۈچۈن پايدىلىنىشقا تەۋسىيە قىلىمەن) ئاپتور

دەرۋەقە شىنجاڭدىكى جۈملىدىن قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مانى، شامان بۇددا دىنلىرىنى قوبۇل قىلغىنىغا بىر نەچچە ئەسىر ۋاقىت ئۆتكەن بولۇپ، بۇ دىنلار خەلقنىڭ ئىدىيىسىگە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن بىر چاغدا بىر مەزگىللىك ئۇرۇش، قان تۆكۈش بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرۇش ئاسان ئەمەس، ئەلۋەتتە.

XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا قۇمۇلنىڭ ھۆكۈمرانى غەيرى مۇسۇلمان كىشى بولۇپ، ئۇ قۇمۇلدىكى غەيرى مۇسۇلمانلارنى قوللاپ، مۇسۇلمانلارنى باستۇرۇش قىلغانلىقتىن غەيرى مۇسۇلمانلار غالىپ ئورۇنغا ئۆتۈپ، مۇسۇلمانلار يوشۇرۇن مۇسۇلمانچىلىق قىلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان. بۇ چاغدا لاپچۇق شەھىرىدىكى ئۇيغۇرلار مۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. شەھەرنىڭ شىمالىدا غەيرى مۇسۇلمانلار، جەنۇبىدا مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان. بۇ ئىككى گورۇھ ئۇيغۇرلار ئۇزۇن زامانلارغىچە ئۆز-ئارا سوقۇشۇپ قان تۆكۈشكەن. قۇمۇلنىڭ شەرقى شىمالىدىكى خوتۇنتام، تاشبالىق قاتارلىق جايلاردىكى شۇنىڭدەك ئارىتۆرۈك تەۋەسىدىكى مۇسۇلمان ۋە غەيرى مۇسۇلمانلار ئارىسىدىمۇ، سوقۇشلار داۋام قىلىپ قان تۆكۈلگەن①.

XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا، قۇمۇلغا بوراق ئىسىملىك بىر غەيرى مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئۇ، 1460- يىلى ئۆلگەندىن كېيىن ھاكىمىيەت ئۇنىڭ ئانىسى نوۋۇلداشىل (مۇڭدار خوتۇن) نىڭ قولىغا ئۆتكەن. بۇنىڭ دەۋرىدە، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى يوشۇرۇن ھالەتتە مۇسۇلمانچىلىق قىلغان②. 1472- يىلى تۇرپاننىڭ سۇلتانى يۇنۇسخان (ئىسەن بوقاخاننىڭ ئاكىسى) كۆچۈيۈپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، نوۋۇلداشىلنى بولاپ، بوراقنىڭ ئالتۇن تامغىسىنى تارتىۋالغان.

مىلادى 1487 - يىلى سۇلتان يۇنۇسخان ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى ئەھمەتخان ئاقسۇدىن تۇرپانغىچە بولغان رايونلارنى ئۆزىگە قاراتقان. كېيىن قەدەممۇ - قەدەم كۆچۈيۈپ قۇمۇلنى ئۆزىگە قاراتقان. 1488 - 1489- يىللاردا ئىسەن II قۇمۇلنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەختىگە چىققىنىغا 2 يىل تولمىغان ۋاقىتتا، ئەھمەتخان ئۇنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلمىغانلىقىنى ھەم ئۇنىڭ چاغتاي ئەۋلادىدىن ئەمەسلىكىنى باھانە قىلىپ ئۇنى تەختتىن ئېلىپ تاشلاپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن، 1492 - 1505- يىللاردا قۇمۇلغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان شەنباننىڭمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلمىغانلىقىنى باھانە قىلىپ، ئۇنى ئەسىرگە ئالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە XV ئەسىرنىڭ باشلىرى، بەشبالىقتىكى چاغتاي ئەۋلادى

① 1960- يىللاردا يېزىلغان «قۇمۇل تەزكىرىسى» دىن

② قۇمۇل تەزكىرىسىدە يېزىلىشىچە مۇسۇلمانلار ئاشكارا ئەزان ئېيتالماي بېشىنى ئىدىشنىڭ ئىچىگە تىقىپ تۇرۇپ ئەزان ئېيتقان.

مەھمۇتخان دەۋرىدە ئىسلام دىنىغا قاتتىق زورلاش، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغانلارنى جازالاش تەدبىرلىرى قوللىنىلغانلىقتىن شىنجاڭ رايونىدىكى چاغىتاي ئەۋلاتلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان. مانا بۇلار تەدرىجى ھالدا قۇمۇلغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەنلىكتىن، قۇمۇلدىكى چاغىتاي ئەۋلاتلىرىمۇ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان، يەنە بىر تەرەپتىن ئوتتۇرا ئاسىيا، كۇچار (كوسەن) قاتارلىق جايلاردىكى ئىسلام تەشكىلاتلىرى شىنجاڭدا يۈز بېرىۋاتقان «ئىسلام دىنىدىن چېكىنىش» دەك تەكرارلىنىشلارنى يەكۈنلەپ، زورلۇق كۈچ بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرغانغا قارىغاندا «تەرغىبات» يولى بىلەن ئاڭلىق ئىختىيارى ھالدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرۇشنى ئۈنۈملۈك ۋە ئەۋزەل بىلىپ، «تەرغىبات» يولىنى تاللىغان. ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە قانۇنلىرىدىن تەلىم ئالغان نوپۇزلۇق، ناتىق كىشىلەرنى تەرغىباتچى قىلىپ جايلارغا ئەۋەتكەن. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇخارا ئىسلام جەمئىيىتى ئابدۇلئەلىم تۈركىستانى، نۇرئاخۇن، ئەرشىدىن خان قاتارلىق كىشىلەرنى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىغا دەۋەت قىلىشقا ئەۋەتكەن①.

ئابدۇلئەلىم تۈركىستانى قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن، دەسلەپتە ئاستانە، سۇمقاغا، تۇغۇچى قاتارلىق جايلاردا كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا دەۋەت قىلىپ، كۆپلىگەن كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن. كېيىنچە قۇمۇل شەھرىگە كېلىپ زەرگەر ئابدۇلمۆمىن ئىسىملىك مۇسۇلمان كىشى بىلەن تونۇشۇپ تەرغىبات ئىشىغا كىرىشىپ نۇرغۇن كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن. ھەتتا نوۋۇلداشىل (مۇڭدار خوتۇن) غىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن.②

نۇرئاخۇن 80 نەچچە ئاتلىق كىشى بىلەن قارا دۆۋىگە كېلىپ، ئۇ يەردە تۇرالماي خوتۇنتام تەۋەسىگە بارغاندا، غەيرى مۇسۇلمانلارنىڭ يوشۇرۇن ئوقى تېگىپ ۋاپات بولغان. ئۇزۇن يىللاردىن كېيىن قۇمۇلدىكى 6- ئەۋلات ۋاڭ مۇھەممەت بېشىر، بۇ كىشىنىڭ جەسىدىنى تاپتۇرۇپ، ھازىرقى يالغۇز تۇيۇن مازار بىناسىنى تۇرغۇزغان③.

ئەرشىدىن 100 دەك ھەمرالىرى بىلەن قۇمۇلنىڭ توغۇچى يېزىسىغا كەلگەندە، غەيرى مۇسۇلمانلار توساپ قۇمۇلغا كىرىشكە يول بەرمىگەن. ئۇ ئىلاجىسىز ئىشەك داۋاندىن ئېشىپ، بارىكۆلگە ئۆتۈپ، كېيىن نېرىنگىر تەرەپلەرگە بارغاندا ۋاپات بولغان. شامەخسۇت ۋاڭ بۇ كىشىنىڭ جەسىدىنى تاپتۇرۇپ نېرىنگىردىكى دەرەخلىق مازار بىناسىنى تۇرغۇزغان.

① ② - 1940- يىللاردا نامان قارى مۆمىن يازغان «قۇمۇل تەزكىرىسى» ۋە 1960- يىللاردا ئۆتكۈزۈلگەن «قۇمۇل تارىخى ھەققىدە سۆھبەت» خاتىرىسىدىن.

③ يالغۇز تۇيۇن مازاردا يېزىپ قالدۇرۇلغان خاتىرىدىن ئېلىندى، 46-بەت.

هازىر قۇمۇل رايونىدا، قۇمۇلنىڭ ئىسلام تارىخىنى قىسمەن بولسىمۇ يورۇ-
تۇپ بېرەلەيدىغان نىسبەتەن قەدىمى پاكىت خاراكتېرلىق تارىخى ئىزلاردىن قۇمۇل
شەھەر ئىچىدىكى «جۈمە مەسجىد» بىناسى هازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان، بۇ مەس-
جىد XVI ئەسىرنىڭ بېشىدا بىنا قىلىنغان، ئىشىك بېشىغا ئورنىتىلغان تاش
ئويما خاتىرىگە قارىغاندا: هىجىرىيەنىڭ 912- يىلى (مىلادى 1507- يىلى)
خوجا مۇهەممەت ئىبلى ئىسمىلىك كىشى تەرىپىدىن بىنا قىلدۇرۇلغان، شۇنىڭدىن
285 يىل كېيىن 1792- يىلى ماهرۇي ئاپپاق دېگەن ئايال تەرىپىدىن قايتا
رېمونت قىلىنغانلىقى يېزىلغان. دېمەك بۇ مەسجىد بىنا قىلىنغانلىقىغا 478 يىل،
قايتا رېمونت قىلىنغىنىغا 193 يىل بولغانلىقى مەلۇم بولدى.

ئىشىك بېشىدىكى بۇ خاتىرىنىڭ ئەينى يىللاردا يېزىپ قالدۇرۇلغانلىقىدا
شەك يوق.

بىز يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، قۇمۇلغا ئىسلام دىنى
XV ئەسىرنىڭ بېشىدىن ئېتىۋارەن كىرىشكە باشلاپ، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە
بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت تەدرىجى تەرەققى قىلىپ، قۇمۇلدا مىڭ يىللاپ تارىخ-
قا ئىگە بولغان شامان، مانى، بۇددا دىنلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، XVI ئەسىرنىڭ
ئوتتۇرىلىرىدا هۆكۈمران دىنغا ئايلانغان.

2- خىل كۆز قاراش: ئىسلام دىنى قۇمۇلغا XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن
باشلاپ كىرگەن. يەنى ئىسلام دىنى تۇرپانغا XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن ئېتىۋا-
رەن كىرگەن، كۆپ ئۆتمەي قۇمۇلغىمۇ كىرىشكە باشلىغان. بۇ هەقتە «مىڭ تەي-
زۇنىڭ ئەمەلى خاتىرىلىرى» دىن تۆۋەندىكى ئىككى ئابزاسنى كۆرۈپ باقايلى:
«خۇڭۋۇ 14- يىلى (مىلادى 1381- يىلى) 5- ئاينىڭ باشلىرى قۇمۇللۇق خوي
خوي ئوردىغا تارتۇق تارتىپ كەلدى. خان تەرىپىدىن ئۇلارغا تاۋار - دۇردۇن
هەدىيە قىلىندى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتىغا ئاپىرىپ قويۇلدى» دېيىلگەن.

خۇڭۋۇ 25- يىلى (مىلادى 1392) 12- ئاي قۇمۇل ۋاڭى ئۇناشىلى خۇيزۇ
هاجى ئىبلى قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، ئوردىغا 46 ئات تارتۇق قىلدى دېيىلگەن.
شۇنىڭدەك يەنە يۇڭلى 18- يىلى (مىلادى 1420- يىلى) ئەمىر پەخرىدىن
(مۇهەممەت خوجا) دېگەن كىشى قۇمۇل مۇسۇلمانلىرىنىڭ سەردارى بولۇپ،
قۇمۇل شەھىرىدە چوڭ بىر مەسجىد بىنا قىلدۇرۇپ، قۇمۇلدىكى بۇددا ئىبادەت
خانىسىگە تاقابىل تۇرغانلىقى هەققىدە خاتىرىلەر يېزىلغان.

«قەشقەرىيە» نىڭ ئاپتورى XV ئەسىرنىڭ بېشىدا، شىنجاڭدا يۈرگۈزۈلگەن
«دىنى هۆرىيەت» مەسىلىسى ئۈستىدە توختىلىپ: «بىز تۆمۈرلەڭنىڭ ئوغلى شاهرۇه
(shahrok) هوقۇق تۇتقان مەزگىللەردە جۇڭگوغا بارغان بىر چەتئەللىك ئەلچى-
نىڭ يازغان خاتىرىسىدىن، شۇ ۋاقىتلاردا يۈرگۈزۈلگەن دىنى هۆرىيەتكە ئائىت

بەزى دەلىل - ئىسپاتلارنى تاپتۇق. بۇ چەتئەللىك ئەلچى 1420 - يىلى قۇمۇل شەھرىدە غەيرى دىندىكىلەرنىڭ ئىبادەتخانىلىرى بىلەن بىر قانچە ياسىداق مەسچىتلەرنىڭ بىر قاتاردا تۇرغانلىقىنى ئۆز - كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى يازىدۇ، دەپ ئوتتۇرىغا قويغان.① «قەشقەرىيە» دىگەن كىتاپتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ بىر ئابزاس سۆز «مىڭ تەيزۇنىڭ ئەملى خاتىرىلىرى» دە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پاكىتلارنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. يۇقۇرىدىكى 2- خىل كۆز قاراش بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، قۇمۇلغا ئىسلام دىنى XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن ئېتىۋارەن كىرىشكە باشلاپ، XV ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە تەرەققى قىلىپ، مىڭ يىللاپ داۋام قىلغان شامان، مانى، بۇددا دىنلىرىغا تاقابىل تۇرغىدەك ھالغا كەلگەنلىكىنى، XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ھۆكۈمران دىنغا ئايلىنالىغانلىقىنى كۆرىمىز.

يۇقۇرىدىكى 2 خىل كۆز قاراش بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پاكىتلارغا قارىغاندا، ئىسلام دىنىنىڭ قۇمۇلغا كىرگەنلىگى ھەققىدىكى پەرق يىگىرمە ئەسىرگە يەتمەيدۇ. گەرچە بۇ پەرق بەك چوڭ بولمىسىمۇ بىزگە قۇمۇلنىڭ ئىسلام تارىخى- نى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشىمىز- نىڭ زۆرۈرلىگىنى كۆرسەتمەكتە.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى: ھازىر قۇمۇلدا كىشىلەردە «ئەۋلىيا» ياكى «مازار» دەپ ئېتىقات قىلىپ كېلىۋاتقان 50 كە يېقىن مازارلار بىناسى مەۋجۇت تۇرماقتا② بۇ مازارلار توغرۇلۇق بەزىلەر «قۇمۇل خەلقىنى ئىسلام دىنىغا تەرغىپ قىلغۇچى-تەرغىباتچىلار» دىسە يەنە بەزىلەر «ئەۋلىيالار» دەپ قاراپ كەلمەكتە. بۇ ھەقتىكى تارىخى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ 50 مازارنىڭ كېلىش مەنبەئى ئىككى خىل بولۇپ، ئۇ تۆۋەندىكىچە:

بىرى، 1533 - 1570 - يىللار ئارىلىغىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆزىنى «پەيغەمبەر ئەۋلادى» دەپ ئاتىغان خوجىلار شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغان. يەنى بۇخارالىق سەئىد مەختۇم ئەزەم شىنجاڭغا كېلىپ، شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق چوڭ شەھەرلىرىنى زىيارەت قىلغان. ھەمدە يەركەن خانلىرىنىڭ ھىمايىسىگە، ئىززەت ھۆرمىتىگە ۋە نۇرغۇنلىغان ماددى ئىلتىپاتلىرىغا ئىگە بولغان. يەرلىك ئاھالە ئارىسىدىمۇ زور ئابروي قازانغان، مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىمام كالان خوجا، ئىساق ۋەلىيۇللا خوجىلار، يەركەن خانىنىڭ ۋە يەركەن ئاھالىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولۇپ مۇسۇلمانلارنىڭ دىنى ھامىسى بولۇپ قالغان. مانا بۇ

① «قەشقەرىيە» ئۇيغۇرچە نەشرى 142- بەتكە قارالسۇن.

② بۇ مازارلارنىڭ كۆپ قىسمى «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» دا ۋەيران قىلىنىۋېتىلگەن.

www.uyghurkitap.com

كىشىلەر خوجىلارنىڭ شىنجاڭدىكى كەلگۈسى ئورنىغا ئاساس يارىتىپ بەرگەن.
بۇ ئىككى كىشىدىن كېيىن كەلگەن خوجىلارغىمۇ يەركەن خانلىقى ھۆرمەت-ئېھ-
تىراملار بىلدۈرۈپ ئۆزىگە ئۇستاز تۇتقان. ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا ئۆزىگە مەسلىھەت-
چى قىلغان. نۇرغۇن ھوقۇقلارنى تۇتقۇزۇپ، كۆپلىگەن ئىمتىيازلارغا ئىگە قىلغان.
كۆپلىگەن مال-مۈلۈك ۋە دۇنيالىقلارنى ھەدىيە قىلغان. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئىچىدە
خوجىلارنىڭ ئىززەت- ئابرويى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتىرىلگەن. مانا شۇ مەزگىلدە
خوجىلار شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقالغان، جۈملىدىن قۇمۇلغىمۇ كەلگەن،
قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىمۇ بۇ خوجىلارنى ئىززەت-ئىكراملار قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەزىلى-
رىنى «ئەۋلىيا» دەپ ئېتىقات قىلغان. بۇ كىشىلەردىن قۇمۇلدا ۋاپات بولغانلى-
رىغا خاتىرە بىنالار تۇرغۇزۇپ ئۆزلىرىنىڭ ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

يەنى بىرى XVI ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا «تەرىقەت پىرى» دەپ نام
ئالغان مەخدۇم ئەزەم باشچىلىقىدا «تەرىقەت يولى»، «سوفىزىم» مەيدانىغا كېلىپ
«ئىشان»، «سوپى» لار پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادائەۋج ئالغان
سوفىزىم شىنجاڭغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. XVII ئەسىردە ھىدايىتۇللا خوجا (ئاپپاق
خوجا) «تەرىقەت» نى شىنجاڭغا ئېلىپ كىرگەن، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىمۇ
«ئىشان»، «سوپى» لار پەيدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ پائالىيىتى كۈچىيىشكە باشلىغان،
كىشىلەرنىڭ ئۇلارغا بولغان ئىززەت ھۆرمىتى ئارتىشقا باشلىغان. شۇنداق قىلىپ
شىنجاڭدىمۇ «تەرىقەت» ئەۋج ئېلىپ شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا كەڭ تارقالغان.
جۈملىدىن قۇمۇلغىمۇ «ئىشان»، «سوپى» لار كېلىپ قۇمۇل خەلقىنىمۇ ئۆزىگە
جەلپ قىلغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاتالمىش «كارامەت» لەر كۆرسىتىپ كىشى-
لەرنى ئۆزلىرىگە جەلپ قىلغان. قۇمۇلدىكى ئاھالىلار نادانلىق-خۇراپات تۈپەي-
لىدىن ئۇلارنى «ئەۋلىيا» دەپ ئېتىقات قىلىپ، ئۇلارنىڭ جەسىدى قويۇلغان
يەرلەرگە مازار بىنالىرى تۇرغۇزغان.

دىمەك قۇمۇلدىكى 50 دەك مازار يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن 2 خىل يول
بىلەن پەيدا بولغانلىقى مەلۇم. بۇلارنىڭ ئالدىنقىلىرى قۇمۇل خەلقىگە ئىسلام
دىنىنى تەرغىپ قىلغان بولسا، كېيىنكى خىلدىكىلىرى تەرىقەتنى يەنى سوفىزىم
تەركى دۇنيالىقنى تەرغىپ قىلغان. بۇ 50 دەك كىشىنىڭ مازارلىرى قۇمۇل
شەھىرىگە قاراشلىق شەھەر ئىچى، لەنگەر، ئەزىزىم، بوغاز، ئەللىك، قارادۆۋە،
لاپچۇق، تۇغۇچى، جىگدە، ئاستانا، ئۇلانبۇلاق، يالغۇز تۈيۈن ۋە ئارىتۆرۈك،
ئېرىنكىر، دەرەخلىق قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشقان.

قۇمۇلدا ئىسلام دىنى قەدەممۇ - قەدەم تەرەققى قىلىپ ھۆكۈمران ئورۇنغا
ئۆتكەندىن كېيىن، مەھكىمە شەرئى① تەسىس قىلىنىپ، شەرىئەت ھۆكۈملىرى جارى

① ئىسلام دىنى ھۆكۈملىرىنى جارى قىلغۇچى ھوقۇقلۇق ئورگان.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك - پىلانلىق توۋار ئىگىلىك

ئىبراھىم لەتىپ

پارتىيىنىڭ 12 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنى پىلانلىق ئىگىلىكنى توۋار ئىگىلىگى بىلەن قارىمۇ - قارشى قىلىپ قويىدىغان ئەنئەنىۋى ئىدىيىلەرگە خاتىمە بېرىپ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ پىلانلىق توۋار ئىگىلىگى ئىكەنلىكىنى بىرىنچى بولۇپ مۇئەييەنلەشتۈردى. بۇ ماركسىزم نەزەرىيىسىگە قوشۇلغان زور تۆھپە بولۇپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە پىلانلىق توۋار ئىگىلىگىنى يولغا قويۇشنىڭ ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىگى.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغاچقا، ئۇ پىلانلىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. شۇڭا پىلانلىق ئىگىلىك سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ بىر بەلگىسى. قاراردا «پىلان تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىشتا، ھەممىدىن بۇرۇن پىلانلىق ئىگىلىكنى توۋار ئىگىلىگى بىلەن قارىمۇ - قارشى قىلىپ قويىدىغان ئەنئەنىۋى قاراشنى تۈگىتىپ

قىلىنىشقا باشلىغان. شۇندىن كېيىن مەھەللە مەسچىتلىرى، مەدرىسلەر، خانىقالار، مازارلار دىنىي مەكتەپلەر بارلىققا كەلگەن.

قۇمۇلدا شەرىئەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن بىر مەزگىل تەرىقەتچى ئىشان سوپىلار ھەرىكىتى سۇسلاشقان بولسىمۇ، لېكىن XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بىشىرۋاڭ، شا مەخسۇت ۋاڭلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن كۇچاردىن «ئىشان» ئالدۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن، قۇمۇلدا «تەرىقەت» قايتىدىن جانلىنىشقا باشلىغان.

«تەرىقەت» دە ئاساسلىغى مۇنۇ 3 تارماق ئېقىم بولغان:

1) «ئىشان قادىرى» بۇ ئوچۇق - ئاۋازلىق زىكرى قىلغۇچىلاردۇر.

2) «ئىشان نەخشۋەن» بۇ ئاۋازسىز - مەخپىي زىكرى قىلغۇچىلاردۇر.

3) «ئىشان چىبشى» بۇ سازغا ياكى ساپايىغا تەڭكەش قىلىپ زىكىر قىلغۇچىلاردۇر. قۇمۇلدا ئاساسەن «ئىشان قادىرى» نى قوبۇل قىلىپ قوللانغان.

سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ قىممەت قانۇنىنى ئاڭلىق ھالدا ئاساس قىلىشى ۋە تەدبىقلىشى زۆرۈر بولغان ئومۇمى مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى پىلانلىق تاۋار ئىگىلىكى ئىكەنلىكىنى چۈشەنمىسەك بولمايدۇ». دەپ كۆرسىتىلدى. سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ پىلانلىق ئىگىلىك ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش، ھەرگىزمۇ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ تاۋار ئىگىلىكى خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى چەتكە قاقمايدۇ. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ قارىمۇ - قارشى تەرىپى پىلانلىق ئىگىلىك ئەمەس، بەلكى غەيرى تاۋار ئىگىلىك يەنى ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان تەبىئى ئىگىلىكتۇر. تاۋار ئىگىلىكى تەبىئى ئىگىلىككە قارىمۇ - قارشى ھالدا بارلىققا كەلگەن ھەم راۋاجلانغان. سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى نوقۇل ھالدىكى پىلانلىق ئىگىلىك دەپ قاراپ، ئۇنىڭ تاۋار ئىگىلىكى خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىش، ئەمەلىيەتتە پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن تاۋار ئىگىلىكىنى قارىمۇ - قارشى قىلىپ قويۇپلا قالماستىن، بەلكى كىشىلەردە سوتسىيالىستىك پىلانلىق تاۋار ئىگىلىكىگە قارىتا ئېغىر گۇماننىڭ پەيدا بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ياكى تاۋار ئىگىلىكى سوتسىيالىزىمغا يات ئىگىلىك، شۇڭا ئۇنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش كېرەك دىگەن قاراشقا ئېلىپ كېلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدىكى ۋە يېقىنقى بىر نەچچە يىللىق ئىگىلىك قۇرۇلمىسى ئىسلاھاتىدىكى ئەمەلىيەتلەر بۇ خىل قاراشنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەسلىگىنى ئىسپاتلىدى. ئىقتىسادى تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدا پىلانلىق ئىگىلىك پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش بىلەن بىللە، پۈتكۈل جەمىيەتتىكى ئىقتىسادى پائالىيەتلەرنى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەلىۋى بويىچە تەشكىللەش، چوڭ تەرەپتىن ياخشى باشقۇرۇپ، كىچىك تەرەپتىن قويۇۋېتىش، ماكرو ئىگىلىكىنى ماسلاشتۇرۇپ تەرەققى قىلدۇرۇش لازىم. بۇ بىزدىن نەزىرىيە جەھەتتە پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن تاۋار ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتە بىرلىككە كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىغىنى ئېتىراپ قىلىشىمىزنى، ئەمەلىيەت جەريانىدا ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىشىش شەكىللىرىنى ۋە بىرلەشتۈرۈش ئۇقتىلىرىنى تاپقىلى بولىدىغانلىغىنى، بۇرۇنقىدەك بىرنى مۇقىملىغاندا بىرنى ئىنكار قىلىدىغان كونا يولغا ماڭماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ.

سوتسىيالىزىم باسقۇچىدا نىمە ئۈچۈن پىلانلىق ئىگىلىك يولغا قويۇلۇش بىلەن بىرگە يەنە تاۋار ئىگىلىكى يولغا قويۇلىدۇ؟

1) سوتسىيالىزىم باسقۇچىدا ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋە تەرەققى قىلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. چۈنكى، ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتى بولغاندىلا ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش ئوخشىمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا بۆلۈنۈپ ۋە بۇ ئوخشىمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى تېخىمۇ ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىغا بۆلۈنۈپ، ئوخشىمىغان

ئىش تۈرلىرى ھەر خىل ئوخشاش بولمىغان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىپ، توۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بېرىدۇ، ئەگەر ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بولمىغاندا، ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار بۇنداق ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولمايدۇ-دە، توۋارغا ئايلىنىش ئىمكانىيىتىگىمۇ ئىگە بولمايدۇ، شۇڭا ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى توۋار ئىگىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. توۋار ئىگىلىكى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ. لېكىن ئۇ بىردىن-بىر ھەل قىلغۇچ ئامىل ئەمەس. چۈنكى، كەلگۈسىدىكى كوممۇنىزم جەمئىيىتىگە بارغاندىمۇ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بەلكى تېخىمۇ تەرەققىي قىلىدۇ. لېكىن ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىنىدىغاچقا، ئۇ ھەم تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇلمايدۇ ھەم توۋار خاراكتېرىنى ئالمايدۇ. شۇڭا يالغۇز ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىلا بولۇپ، مۇستەقىل ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئىگە ئوخشىمىغان ئىقتىسادىي گەۋدىلەر مەۋجۇت بولمىسا، ئىجتىمائىي ئەمگەك بىلەن قىسمەن ئەمگەكنىڭ زىددىيىتى بولمىسا، ئۇ چاغدىكى ئالماشتۇرۇش بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن ئىقتىسادىي گەۋدىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكىلا ئالماشتۇرۇش بولىدۇ. بەلكى ئوخشىمىغان توۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش بولالمايدۇ.

2) سوتسىيالىزم شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە مەھسۇلاتلارغا بولغان ئوخشىمىغان ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى توۋار ئىگىلىكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ مۇھىم بىر سەۋەبى. كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكنى ئالغاندا، ئۇلار شەك-شۈبھىسىزكى مۇستەقىل توۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلاردۇر. مەيلى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك بىلەن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى مۈلۈكچىلىك ئوتتۇرىسىدا بولسۇن ياكى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەر قايسى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا بولسۇن، ئۇلاردىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت يەنى مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئاساسىدىكى توۋار ئىگىلىكى مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. چۈنكى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانىلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرىنى ئۆز-ئارا بىر-بىرىگە ئالماشتۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتا تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇشنى ئاساس قىلمىسا يەنى قىممەت قانۇنىيىتىدىن پايدىلانمىسا، ئۇ چاغدا بىر تەرەپنىڭ زىيان تارتىش بەدىلىگە ئىككىنچى بىر تەرەپ پايدىغا ئېرىشىدۇ، ئۇ ھالدا زىيان تارتقۇچى تەرەپنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قىزغىنلىقى سۇسلىشىدۇ-دە، خەلق ئىگىلىكىگە زىيان يېتىدۇ. كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك بىلەن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى مۈلۈكچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى مەھسۇلات ئالماشتۇرۇشتىمۇ ئوخشاشلا تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىنىلا قوللىنىشقا

www.uyghurkitap.com

بولىدۇ. باشقىچە ئۇسۇلنى قوللىنىشقا بولمايدۇ. شۇڭا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە مەھسۇلاتلارغا بولغان ئوخشىمىغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ توۋار ئىگىلىكى خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇشىنىڭ ئوبيېكتىپ ئاساسى.

3) سوتسىيالىزم تارىخى باسقۇچىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققى قىلىپ مەھسۇلاتلارنى ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلغىدەك مول دەرىجىگە يەتكۈزەلمىگەچكە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى يولغا قويۇشقا توغرى كېلىدۇ. ئەگەر تەڭ تەقسىماتچىلىق يولغا قويۇلىدىغان بولسا ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەكنى تېگىشلىك ھەققە تولۇق ئېرىشەلمىگەنلىكتىن، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى بوغۇپ تاشلايدۇ. سوتسىيالىزم باسقۇچىدا ئەمگەك يەنىلا ئەمگەكچىلەرنىڭ تىرىكچىلىك ۋاستىسى سۈپىتىدە تۇرىدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئەمگەكنىڭ تىرىكچىلىك ۋاستىسى سۈپىتىدە تۇرۇشى سوتسىيالىزمدا توۋار ئىگىلىكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ بىۋاستە سەۋەبى، چۈنكى ئەمگەكچىلەر ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بويىچە ھەر قايسى مۇلۇكچىلىك شەكىللىرىدە ئوخشىمىغان ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ھەر خىل ئوخشىمىغان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ ۋە تۇرمۇشتا ھەر خىل مەھسۇلاتلارغا ئېھتىياجى چۈشىدۇ. ئۆزىنىڭ كۈنسېرى ئۆسۈۋاتقان ئېھتىياجىنى بىۋاستە ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار بىلەن قاندۇرالمايدۇ. بەلكى باشقىلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار بىلەنلا قاندۇرالايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ئەمگىكى ۋە مەھسۇلاتىنى باشقىلارنىڭ ئەمگىكى ۋە مەھسۇلاتى بىلەن ئۆز-ئارا ئالماشتۇرۇشقا توغرى كېلىدۇ. ئەمگەكچىلەر ئەسلىدە مەلۇم ماددىي مەنپەئەتنى كۆزلىگەن ئاساستا ئەمگەككە قاتنىشىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئەمگەك قابىلىيىتىدە ھەر خىل پەرقلەر بولغانلىقتىن ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە قوشقان تۆھپىسىدىمۇ پەرقلەر بولىدۇ. بۇ پەرقلەر ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى توپ مەنپەئەتى بىردەكلىكى ئاساسىدىكى ماددىي مەنپەئەت پەرقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ خىل پەرقنى تەڭ مىقداردىكى ئەمگەكنى تەڭ مىقداردىكى ئەمگەككە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق تەڭشىمىگەندە ھەر قايسى ئەمگەكچىلەرنى ئۆزىنىڭ قابىلىيىتىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا قوزغىغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئىش تەقسىماتى سىستېمىسىدا ھەر بىر ئەمگەكچى بىر خىل مەھسۇلاتنىڭ بىر ياكى بىر نەچچە ئىش ھالقىسىنىلا ئورۇنلايدۇ. بەلكى، مۇستەقىل ھالدا پۈتۈن بىر مەھسۇلاتنى ئىشلىمەيدۇ. مەھسۇلاتنى ئەمگەكچىلەردىن تەشكىل قىلىنغان كارخانا ئىشلەپچىقىرىدۇ. شۇڭا ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەڭ مىقداردىكى ئەمگەكنى تەڭ مىقتاردىكى ئەمگەككە ئالماشتۇرۇش ئالدى بىلەن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار مەھسۇلاتىنىڭ تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئۆز-ئارا نىسبىي

مۇستەقىل توۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنداقتا ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت تەڭ قىممەتتە تولدۇرۇش ۋە تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىغا بويسۇنماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. ھالبۇكى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مەنپەئەت زىددىيىتىنى پەقەت تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇشنى ئاساسى بەلگە قىلغان توۋار — پۇل مۇناسىۋىتى ئارقىلىقلا تەڭشەشكە بولىدۇ. شۇڭا سوتسىيالىزمدا توۋار ئىگىلىكىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە يولغا قويۇلۇشى ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىككە ئىگە بولىدۇ. لېكىن بەزى كىشىلەر سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، ئەمگەك كۈچى توۋار بولمايدۇ. يەر، سۇ، كان بايلىقلىرىمۇ ئومۇمەن سېتىش - سېتىۋېلىش ئوبيېكتى ئەمەس، شۇڭا سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى توۋار ئىگىلىكى دەپ قاراشقا بولمايدۇ دەيدۇ. مېنىڭچە، ئەمگەك كۈچىنىڭ توۋار بولمىغانلىقى، يەر، سۇ، كان بايلىقلىرى قاتارلىقلارنى سېتىش - سېتىۋېلىشقا بولىدىغان - بولمايدىغانلىقىغا قاراپلا سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ توۋار ئىگىلىكى خۇسۇسىيىتىنى ئىنكار قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، ئاددىي توۋار ئىگىلىكىدىمۇ ئەمگەك كۈچى توۋار بولمىغان. ئەمگەك كۈچىنىڭ توۋار بولۇشى كاپىتالىستىك توۋار ئىگىلىكىنىڭلا بەلگىسى. دۆلەت قارمىقىدىكى يەر، سۇ، كان بايلىقلىرىنىڭ سېتىش - سېتىۋېلىشقا بولمايدىغانلىقى، سوتسىيالىزم شارائىتىدا توۋار - مۇناسىۋىتىنىڭ بەلگىلىك چەكلىمىگە ئۇچرايدىغانلىقىنىڭلا ئالامىتى، ئەمما ئۇنىڭغا قاراپلا ئىجتىمائىي ئىگىلىك پائالىيىتىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ يەنىلا توۋار - پۇل مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ.

يەنە بەزى كىشىلەر سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ ئاساسلىق يېتەكچىسى — دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارىتى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەڭشىشىگە ئۇچرىمىغاچقا، سوتسىيالىزمدا توۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە توۋار ئالماشتۇرۇشلا بولىدۇ. لېكىن سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى بىر خىل توۋار ئىگىلىكى دېيىشكە بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراش ئەمەلىيەتتە ستالىننىڭ «سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى» دېگەن كىتاۋىدىكى كۆز قارىشىغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭدا سوتسىيالىزمدا توۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە توۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ مەۋجۇت بولىدىغانلىقى مۇقۇملاشتۇرۇلغان، ئەمما سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ بىر خىل توۋار ئىگىلىك ئىكەنلىكى ئېتىراپ قىلىنمىغان. ستالىن ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا مۇئامىلە قىلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭمۇ توۋار بولىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىش بىلەن بىللە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ نىسبىي مۇستەقىل توۋار ئىشلەپچىقارغۇچى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمىغان، ئەلۋەتتە سوتسىيالىستىك توۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن توۋار ئالماشتۇرۇش پەقەت ئىككى خىل ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي

ئالاقە ۋە ئاھالىلارنىڭ دۆلەت ئىگىلىگىدىكى ماگىزىنلاردىن ئىستېمال ۋاستىلىرى سېتىۋېلىش دائىرىسىدىلا چەكلەپ قويۇلۇپ، دۆلەت ئىگىلىگىدىكى كارخانىلارنىڭ نىسبىي مۇستەقىل توۋار ئىشلەپچىقارغۇچى ئىكەنلىگى ئىنكار قىلىنغان ئەھۋالدا سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنىڭ ئىگىلىك توۋار ئىگىلىك ئىكەنلىگى توغرىسىدا سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ خىل قاراش نۆۋەتتىكى ئىگىلىك ئىسلاھاتىنىڭ شەكىللىرى ۋە تەلەپلىرىگە ئۇيغۇن ئەمەس. نۆۋەتتە مەيلى يېزا ئىگىلىگى ياكى شەھەرلەردە بولسۇن، سوتسىيالىستىك توۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە توۋار ئالماشتۇرۇشنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ بويرۇق خاراكتېرىدىكى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەھسۇلات تەقسىم قىلىش دائىرىسىنى تارايتىپ، ئىقتىسادىي ۋاستە ۋە قىممەت پىشاڭىدىن تېخىمۇ كۆپ پايدىلىنىش ئارقىلىق دۆلەت پىلانىنىڭ تەلىۋىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، بازار ئارقىلىق تەڭشەش دائىرىسىنى قەدەممۇ-قەدەم كېڭەيتىش، تارماقلارنىڭ ئايرىش ۋە رايونلارنىڭ قاتماللىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ھەر خىل ئىقتىسادىي شەكىللەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋە ھەر خىل مۇئامىلە يوللىرىدىن ئۆتىدىغان بازار رىقابىتىنى قانات يايدۇرۇش تەلەپ قىلىنىۋاتىدۇ. بۇ خىل مۇھىم سىياسەت ۋە تەدبىرلەردىن سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ بىر خىل توۋار ئىگىلىگى ئىكەنلىگىنى ئەمەلىي ھالدا چۈشەنگىلى بولىدۇ.

ئەمەلىي تەجرىبىلەر بىزگە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشنى سوتسىيالىستىك توۋار ئىگىلىگىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن چەتنەپ، تەبىئىي ئىگىلىك ئاساسىدا ئېلىپ بېرىشقا مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى ئۆگەتتى. سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر بولۇپمۇ تەرەققىي قىلىۋاتقان سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلدۇرماقچى بولىدىكەن، ئۇ ھالدا ئالدى بىلەن تەبىئىي ئىگىلىك ئىدىيىسىنىڭ تەسىرلىرىنى ھەقىقىي يوسۇندا تۈگىتىشى، سوتسىيالىستىك توۋار ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈشى لازىم. شۇڭا ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچىدا سوتسىيالىستىك توۋار ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنىڭ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشىدىن ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ.

سوتسىيالىستىك توۋار ئىگىلىگىنىڭ ئالاھىدىلىگى

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك يەنىلا بىر خىل توۋار ئىگىلىك، ئەمما ئۇ ئۇششاق توۋار ئىگىلىگىگە ۋە كاپىتالىستىك توۋار ئىگىلىگىگە ئوخشىمايدىغان، سوتسىيالىزىمنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولغان بىر خىل توۋار ئىگىلىگىدۇر. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارارىدا

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ئۈستىدە توختالغاندا مۇنداق دېيىلگەن: «سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدا پىلانلىق ئىگىلىك يولغا قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكىگە ئوخشاش ئىشلەپچىقىرىش ھۆكۈمەتسىزلىكىدىن ۋە دەۋرىي خاراكتېرلىك كرىزىستىن ساقلانغىلى بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنى خەلقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئۈزلۈكسىز قاندۇرۇش مەقسىتىگە ئۇيغۇنلاشتۇرغىلى بولىدۇ، بۇ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىكتىن ئەۋزەللىكىنىڭ تۈپ بەلگىسىنىڭ بىرى».

بۇ، سوتسىيالىستىك تووار ئىگىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە بېرىلگەن ئىلمىي يەكۈن، شۇڭا سوتسىيالىستىك تووار ئىگىلىكىنى ئۇششاق تووار ئىگىلىكىگە ياكى كاپىتالىستىك تووار ئىگىلىكىگە ئوخشىمايدىغان، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان، خەلقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان پىلانلىق تووار ئىگىلىكى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكى ئۈچ تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، سوتسىيالىستىك تووار ئىگىلىكى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان بولغاچقا ئۇ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى يەنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز-ئارا ھەمكارلىق، باراۋەرلىك ۋە ئۆز - ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، بەلكى ياللانما ئەمگەك تۈزۈمى ئاستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىشتەك كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرمەيدۇ. سوتسىيالىزىم جەمئىيىتىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا ئەمگەكچىلەر ئورتاق ئىگىدارچىلىق قىلغانلىقتىن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش جەھەتتىكى پەرقلەر يوقىتىلغان بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەمگەك كۈچىمۇ قايتا تووار بولمايدۇ، شۇڭا ئېكسپىلاتاتسىيەلىك مۇناسىۋەت يوقىتىلغان بولىدۇ. ئەمگەكچى خەلق ئۆزىگە - ئۆزى خوجا بولۇپ پۈتۈن خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاشنى مەقسەت قىلغان ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بارىدۇ. قىممەت قانۇنىيىتىنى پۈتۈن جەمئىيەت دائىرىسىدە ئاڭلىق تەدبىقلايدۇ. شۇڭا سوتسىيالىستىك تووار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشى كاپىتالىزىمغا ئېلىپ بارمايدۇ. ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ. سوتسىيالىستىك تووار ئىگىلىكى گەرچە كاپىتالىستىك تووار ئىگىلىكى ۋە ئۇششاق تووار ئىگىلىكىگە ئوخشىمىسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا تووار ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك تووار ئىشلەپچى-

ئۇيغۇر كىتاب تورى

قىرىشتا ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقى بىلەن تاۋارنىڭ ئىككى ياقلىملىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئومۇمى مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى تۈپ مەنپەئەتىنىڭ بىردەكلىكىنى تەكىتلەشتىن باشقا، يەنە ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ ماددى مەنپەئەت پەرقىنى تەكىتلەپ، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پىرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا توغرى كېلىدۇ.

ئىككىنچى، سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكى پۈتۈن جەمىيەت دائىرىسىدە پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئالدىنقى شەرت قىلىنغان ھالدا پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇلىدىغان، پىلانسىزلىق ياكى ھۆكۈمەتسىزلىكتىن خالى بولغان تاۋار ئىگىلىكىدۇر، پۈتۈن ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىنغان دۆلەتنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائى ئىگىلىكنىڭ پىلانلىق ھالدا راۋاجلىنىشىنى تەڭشىشى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئومۇمى مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئاساس قىلىنغان سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتىلا زۆرۈرلىككە ۋە مۇمكىنلىككە ئايلىنالايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئاساس قىلىنغان ئىگىلىكتە بولسا ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن بولمايدۇ. بىر تۇتاش پىلانلىق باشقۇرۇش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ ۋە پىلانلىق راۋاجلاندۇرىلىدۇ، پىلانسىزلىق، ھۆكۈمەتسىزلىك ۋە كىرىزىستىن ساقلىنالايدۇ.

ئۈچىنچى، سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكى جەمىيەت ۋە خەلقنىڭ كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددى ۋە مەدەنى تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئۈزلۈكسىز قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان تاۋار ئىگىلىك. سوتسىيالىزىم جەمىيىتىدە ئەمگەكچى خەلق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئورتاق ئىگەللەيدۇ. ئۇلار ئىجتىمائى ئىگىلىكنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدا ئورتاق نىشان — كوممۇنىزىمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن يەنى «ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىش» پىرىنسىپىنى يولغا قويىدىغان جەمىيەتنى قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ ئەمگەك قىلىدۇ. ئۇ جەمىيەتكە يېتىش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلدۇرۇپ، ماددى بايلىقلارنى جەمىيەت ئەزالىرىنىڭ ئېھتىياجىدىن ئاشقىدەك دەرىجىدە ئىشلەپچىقىرىشقا توغرى كېلىدۇ. لېكىن سوتسىيالىزىم جەمىيىتىدە بىردىنلا ئۇ سەۋىيىگە يەتكىلى بولمىغاچقا، جەمىيەت كوممۇنىزىمغا يېتىش ئۈچۈن پۈتۈن ئەمگەكچىلەرنى ئۆزىنىڭ ئەقلى ۋە جىسمانى كۈچلىرىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمگەكچىلەرنى ئالغاندا، ئۇلارنىڭ قابىلىيىتىدە تۈرلۈك پەرقلەر بولىدۇ. بۇ پەرقلەر ئۇلارنىڭ ئەمگەك تۆھپىسىدىكى پەرقلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. سوتسىيالىزىم جەمىيىتىدە ئەمگەكچىلەردە تېخى ئەمگەكتە ھەق بىلەن ھىساپلاشمايدىغان كوممۇنىزىملىق ئاڭ سەۋىيە تىكلەنمىگەچكە، ئۇلار جەمىيەتكە قوشقان ئەمگىكىدىكى پەرقلەرنى قىممەت قانۇنىيىتىدىن ئاڭلىق پايدىلىنىپ، تاۋار

ئالماشتۇرۇش يولى بىلەن تەڭشەشنى تەلەپ قىلىدۇ. جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئېھتىياجى خىلمۇ - خىل، مۇرەككەپ ۋە كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈپ تۇرغاچقا، بۇ خىل ئېھتىياجغا ماسلىشىش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملىق تۈردە راۋاجلاندۇرۇشقا ۋە كېڭەيتىشكە توغرى كېلىدۇ. بۇنى پەقەت ئىشلەپچىقىرىشنى پۈتۈن جەمئىيەت مىقياسىدا پىلانلىق ئېلىپ بېرىش، ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارغا توۋار ئىگىلىكى شەكلىنى قوللىنىپ، ھەر ساھەدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك ئاكتىپچانلىقىنى تولۇق قوزغاش ئارقىلىقلا ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

سوتسىيالىزمدا پىلانلىق توۋار ئىگىلىكىنىڭ يولغا قويۇلىشى كارخانىلارنىڭ ھاياتى كۈچىنى جانلاندۇرۇشنىڭ ئوبيېكتىپ ئاساسى.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ توۋار ئىگىلىكى خۇسۇسىيىتىگە ئىگە پىلانلىق توۋار ئىگىلىكى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ توۋار ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرغاندىلا پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە توغرىسىدىكى قارارىنى تولۇق ئىجرا قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمىلەرنى مۇكەممەللەشتۈرگىلى بولىدۇ.

نېمە ئۈچۈن سوتسىيالىزمدا پىلانلىق توۋار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇشنى سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ ھاياتى كۈچىنى جانلاندۇرۇشنىڭ ئوبيېكتىپ ئاساسى دەيمىز؟

بىرىنچىدىن، پىلانلىق توۋار ئىگىلىكىنىڭ يولغا قويۇلىشى كارخانىلارغا ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ ئوبيېكتىپ ئاساسىنى يارىتىپ بېرىدۇ، قىممەت قانۇنى توۋار ئىگىلىكى بىلەن بىللە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئاساس قىلىنغان توۋار ئىگىلىكىگە قارىتا ئىستىخىيىلىك ھالدا رول ئوينايدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئۇنىڭدىن ئاڭلىق تۈردە پايدىلانغاندا، سوتسىيالىستىك توۋار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا، جۈملىدىن كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە تۈرتكە قىلغىلى بولىدۇ. چۈنكى ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈش — سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي خىزمەتلەرنىڭ بىر ئاساسىي تەلىۋى. ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلىشى ئەڭ ئاز بەدەل سەرپىياتى بىلەن ئەڭ زور ئۈنۈمنىڭ قولغا كەلتۈرۈلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. بىزدە ئۆتكەندە كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشى يۇقىرى دەرىجىدە مەمۇرى رەھبەرلىك ئورگانلىرىغا مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىۋىگە ئېغىر ھالدا خىلاپلىق قىلغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ تولىسى بازارنىڭ تەڭشىشىدىن ئۆتكۈزۈلمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىشتا بەكمۇ ئۆلۈك باشقۇرۇپ، يۇقۇرىنىڭ بەلگىلەپ بەرگەن ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاش ئۈچۈنلا ئىشلەپچىقارغاچقا ئۇلاردا ھېچقانداق بىر ئىچكى

ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى ۋە تاشقى بېسىم كۈچى بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن دائىم دېگۈدەك ئىقتىسادى پائالىيەتلىرىنىڭ ئۈنۈمى تۆۋەن، ئىسراپچىلىقى كۆپ، ئىشلەپچىقىرىش بازار ئېھتىياجىغا ماسلىشالماسلىقتەك ئەھۋاللار كۆرۈلدى. نەتىجىدە ئومۇمى مەھسۇلات قىممىتى بويىچە ھىساپلانغان ئۆسۈش يۇقۇرى بولسىمۇ، ئەمەلى تەمىنلىيەلەيدىغان ئاخىرقى مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتى ئاستا بولۇپ، خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى ياخشى قاندۇرالمىدى، ھەتتا بەزىدە خەلق ئىگىلىگىدە نىسبەت بۇزۇلىشىنى پەيدا قىلىپ، ئىجتىمائى ئىقتىسادى تۇرمۇشتا ئېغىر تەۋرىنىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. توۋار ئىگىلىگى يولغا قويۇلسا، سوتسىيالىستىك كارخانىلار ھەقىقى تۈردە نىسبى مۇستەقىل توۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ئايلىنىپ ئۆز ئالدىغا ماددى مەنپەئەتكە ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ. كارخانىنىڭ ئىقتىسادى ئۈنۈمى قانچە يۇقۇرى بولسا شۇنچە كۆپ ماددى مەنپەئەتكە ئېرىشەلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆز كارخانىسىنىڭ ماددى مەنپەئەتىنى كۆزلىگەن ئاساستا قوزغالغان ئىشلەپچىقىرىشتىكى جانلىقلىق ۋە قىزغىنلىقى كارخانىنىڭ ئىچكى ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچىگە ئايلىنىدۇ. ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممەت قانۇنىيىتى رولىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى ئۇلارنى بازار رىقابىتىدىن ئىبارەت تاشقى بېسىم كۈچىگە ئۇچرىتىدۇ. بۇ ھال ئۇلارنى ئىچكى ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچى ۋە تاشقى بېسىم كۈچىگە ئىگە قىلىپ كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادى ئۈنۈمىنى يۇقۇرى كۆتىرىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئىككىنچىدىن، پىلانلىق توۋار ئىگىلىگىنىڭ يولغا قويۇلىشى سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئاكتىپلىقىنى ئۆستۈرىدۇ. توۋار ئىگىلىگى يولغا قويۇلسا، كوللىكتىپ ئىگىلىكتىكى كارخانىلار مۇستەقىل توۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ئايلىنىپلا قالماستىن، بەلكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارمۇ نىسبى مۇستەقىل توۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ئايلانغاچقا، ئۇلار مەمۇرى ئورگانلارنىڭ بېقىندىلىق ئورنىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆز ئالدىغا ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارەت ئېلىپ بارىدىغان پايدا-زىيىنىغا ئۆزلىرى مەسئۇل بولىدىغان، مۇستەقىل ۋە نىسبى مۇستەقىل ئىقتىسادى گەۋدىگە ئايلىنىدۇ. كارخانىلارغا بۇ خىل بەلگىلەش ھوقۇقلىرىنىڭ بېرىلىشى مۇقەررەر ھالدا ئۇلارنى ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈشكە، ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك باشقۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كارخانىلار ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرىدىغان، جەمىيەت ئېھتىياجىنى كۆزلەيدىغان، خەلق ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان، ئۆز كارخانىسىنىڭ پايدىسىنى ئۆستۈرىدىغان يېڭىچە ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارەت قىلىش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدىنىشكە ھەقىقى يوسۇندا كىرىشىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، پىلانلىق توۋار ئىگىلىگىنىڭ يولغا قويۇلىشى دۆلەت ئىگىلە-

گىدىكى كارخانىلارنىڭ دۆلەتنىڭ «چوڭ قازىنىنىڭ تامىغى»نى يېيىشى ۋە ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ كارخانىنىڭ چوڭ قازىنىنىڭ تامىغى»نى يېيىش ئادىتىنى تۈگەتىشنىڭ ئوبيېكتىپ ئاساسى، پىلانلىق تووار ئىگىلىگى يولغا قويۇلسا، دۆلەت ئىگىلىگىدىكى كارخانىلارمۇ نىسبىي مۇستەقىل تووار ئىشلەپچىقارغۇچى ۋە تىجارەت قىلغۇچىلارغا ئايلىنىدۇ. ئۇ ۋاقىتتا كارخانىلار دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىگىدە ئۆز كارخانىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارەت قىلىش پىلانىنى ئۆزلىرى تۈزەيدۇ. كارخانىنىڭ كىرىم-چىقىمىدا دۆلەت مەسئۇللىقنى ئۈستىگە ئالمايدۇ. بەلكى كارخانىلار ئۆزلىرى مەسئۇل بولىدۇ. كارخانىنى ياخشى باشقۇرۇپ، كۆپرەك پايدىغا ئېرىشەلىسە ئۇ چاغدا ئۆز كارخانىسىنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن كۆپرەك مەبلەغ قالدۇرالايدۇ ۋە ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۇلارنىڭ كارخانا ئەمگىكىگە قوشقان تۆھپىسىنىڭ ئاز كۆپلىگىگە قاراپ ئوخشىمىغان دەرىجىدە يۇقۇرى كۆتىرەلەيدۇ، شۇڭا پىلانلىق تووار ئىگىلىگى يولغا قويۇلغان شارائىتتا، كارخانا ئىقتىسادى پائالىيەت نەتىجىسىنىڭ يۇقۇرى-تۆۋەنلىگى بىر تەرەپتىن كارخانىلارنىڭ ماددى مەنپەئەتىگە بېرىپ تاقالسا، يەنە بىر تەرەپتىن كارخانا ئىشچى-خىزمەتچىلىرىنىڭ ماددى مەنپەئەتىگە بېرىپ تاقالغاچقا، ئۇ بۇرۇنقىدەك كارخانىلار پايدا تاپسىمۇ ياكى زىيان تارتسىمۇ ئوخشاش مەنپەئەتكە ئىگە بولىدىغان، ئىشچى-خىزمەتچىلەر كارخانا ئەمگىكىدە كۆپ تۆھپە قوشسىمۇ ياكى ئاز تۆھپە قوشسىمۇ ئوخشاش بولىدىغان پاسسىپ ئادەتلەرنى تۈگىتىپ، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلىغىلى بولىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا، سوتسىيالىزىمدا ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئوخشىمىغان ئىگىلىك شەكىللىرىنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تۆۋەنلىگى سەۋەبىدىن ئەمگەكنىڭ ئەمگەكچىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا يەنىلا تىرىكچىلىكنىڭ ۋاستىسى بولۇپ تۇرۇشى سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ تووار ئىگىلىگى خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇشىنىڭ ئوبيېكتىپ ئاساسى. شۇڭا سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ ھەم تووار ئىگىلىك خۇسۇسىيىتىنى ھەم پىلانلىق ئىگىلىك خۇسۇسىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىككى ياقلىمىلىقىغا ئىگە پىلانلىق تووار ئىگىلىك ئىكەنلىگىنى توغرا تونۇپ، سوتسىيالىستىك تووار ئىگىلىگىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشىمىز لازىم.

پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن توۋار ئىگىلىگىنىڭ بىر پۈتۈنلىگى توغرىسىدا

رازاق تۆمۈر

شەھەر نۇقتا قىلىنغان ئىقتىسادى تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدا، سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن سوتسىيالىستىك توۋار ئىگىلىگىنىڭ بىر پۈتۈنلۈك ئىچىدە تۇرىدىغانلىقىغا نىسبەتەن، نەزەرىيە ۋە ئەمەلى خىزمەت ئورۇنلىرىدا ئوخشىمىغان قاراشلار ساقلانماقتا، بەزى يولداشلار: توۋار - پۇل مۇناسىۋىتى كاپىتالىزىم جەمئىيىتىدىمۇ مەۋجۇت. مەملىكىتىمىزنىڭ بۈگۈنكى سوتسىيالىزىم باسقۇچىدا ئۇ يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماي، بەلكى يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇلىۋاتىدۇ. مۇنداقتا، سوتسىيالىزىم جەمئىيىتى بىلەن كاپىتالىزىم جەمئىيىتىنى بىر - بىرىدىن ئېنىق پەرقلەندۇرۇش قىيىن بولىدۇ، دەپ قاراۋاتىدۇ. بۇ خىل قاراش توغرا ئەمەس. بۇ خىل قاراشنىڭ يىلتىزى، بىزنىڭچە، يەنىلا ئىجتىمائى فورماتسىيە بىلەن ئىقتىسادى فورماتسىيەنىڭ پەرقىنى چۈشەنمەي، ئىككىسىنى بىر نەرسە دەپ قاراش، ھەتتا شۇ خىل قاراش بىلەن ھازىرقى رىياللىقنى ئۆلچەشتىن ئىبارەت. شۇڭا سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ ئومۇمى مولوكچىلىك ئاساسىدىكى پىلانلىق توۋار ئىگىلىك ئىكەنلىگىنى ھەقىقى چۈشىنىش ئۈچۈن ئۇنى يەنىلا ئىجتىمائى فورماتسىيە بىلەن ئىقتىسادى فورماتسىيەنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ قاراش لازىم.

ئىجتىمائى فورماتسىيە ۋە ئىقتىسادى فورماتسىيە

ئىجتىمائى فورماتسىيە - مەلۇم تارىخى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلغان ئىجتىمائى تۈزۈمنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ئىقتىسادى بازىس بىلەن ئۇستقۇرۇلمىنىڭ كونكرېت، تارىخى بىرلىگىدىن ئىبارەت. ئىجتىمائى فورماتسىيەنىڭ ئىچكى مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇ، ئىنسانلار تەرەققىيات تارىخىنىڭ ئوخشاش بولمىغان باسقۇچىتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ يىغىندىسىدىن تەركىپ تاپقان ئىقتىسادى بازىس ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ قۇرۇلغان ئۇستقۇرۇلمىنى ئاساس قىلغان ئىجتىمائى تۈزۈمنى كۆرسىتىدىغان بولسا، ئىجتىمائى تۈزۈلمە ئەلۋەتتە، ئىقتىسات، سىياسى، قانۇن، مەدەنىيەت قاتارلىق تۈزۈملەرنىڭ

ئومۇمى نامى ھېساپلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىدا ئۆتكەن ئوخشىمايدىغان ئىجتىمائى فورماتسىيەلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان بىردىن - بىر ئۆلچەم ھېساپلىنىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخى تەرەققى قىلىپ ھازىرغا كەلگىچە بەش خىل ئىجتىمائى فورماتسىيەنى، يەنى ئىپتىدائى كوممۇنىزىم جەمئىيىتى، قۇللۇق جەمئىيەت، فېئوداللىق جەمئىيەت، كاپىتالىستىك جەمئىيەت ۋە سوتسىيالىستىك جەمئى- يەتنى بېسىپ ئۆتتى ياكى ئۆتمەكتە، بۇنداق ھەر خىل تىپتىكى ئىجتىمائى فور- ماتسىيەلەرنىڭ ئىقتىسادى بازىسى بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇ- لارنىڭ ئۈستقۇرۇلمىسىمۇ بىر - بىرىگە ھەرگىز ئوخشاش بولمىغان. شۇڭا ئۇلار ئىلگىرى كېيىن بارلىققا كېلىپ، مۇستەقىل ئىجتىمائى تۈزۈم سۈپىتىدە ئىنسانىيەت تارىخى تەرەققىياتىدىن ئورۇن ئالغان. مەسىلەن :ئىپتىدائى كوممۇنا تۈزۈمى ئىپتىدا- ئى جەمئىيەت تۈزۈمىنى تەشكىل قىلغان. قۇل ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى، قۇللۇق جەمئىيەت تۈزۈمىنى تەشكىل قىلغان. فېئودال مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى فېئودالىق جەمئىيەت تۈزۈ- مىنى تەشكىل قىلغان. كوممۇنىزىمنىڭ ئومۇمى مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى (بۇيەردە كوممۇ- نىزىم بىلەن سوتسىيالىزىم بىر خىل ئىدىيىۋى سېستىما بولغانلىقى، سوتسىيالىزىم كوممۇنىزىم جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى ۋە تۆۋەن باسقۇچى بولغانلىقى ئۈچۈن ئىجتىما- ئى تۈزۈم ياكى ئىجتىمائى فورماتسىيەدە ھامان كوممۇنىزىم جەمئىيىتى نەزەردە تۇ- تۇلىدۇ.) كوممۇنىزىمنىڭ ئىجتىمائى تۈزۈمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئىقتىسادى فورماتسىيەگە كەلسەك، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ھازىرغىچە پەقەت 3 خىل ئىقتىسادى فورماتسىيەنىلا بېسىپ ئۆتتى. ئۇلار، تەبىئى ئىگىلىك فورمات- سىيەسى، ئاددى تاۋار ئىگىلىك فورماتسىيەسى، ئىجتىمائىلاشقان تاۋار ئىگىلىك فورماتسىيەسىدىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن ئېنىق كۆرىنىپ تۇرۇپتىكى ئىجتىمائى فور- ماتسىيە بىلەن ئىقتىسادى فورماتسىيە مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بىر - بىرىگە ئاز- تولا مۇناسىۋەتلىكتەك تۇرسىمۇ لېكىن، ئىنچىكە تەھلىل قىلىپ كۆرگەندە ئۇلار تامامەن ئوخشىمايدىغان نەرسە. تاۋار ئىقتىسادى فورماتسىيەسىنى ئالساق ئۇ قۇل- لۇق تۈزۈمنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، قۇللۇق جەمئىيىتى ۋە فېئوداللىق جەمئىيىتىدە ئوخشاشلا مەۋجۇت بولدى. كاپىتالىزىم بولۇپمۇ مونوپول كاپىتالىزىم باسقۇچىغا كەلگەندە ئۇ يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىپ، تاۋار ئىشلەپ- چىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنى مەزمۇن قىلغان ئىجتىمائىلاشقان تاۋار ئىگىلىك فورماتسىيەسى بولۇپ شەكىللەندى. شۇڭا ئىجتىمائى فورماتسىيە بىلەن ئىقتىسادى فورماتسىيە بىر - بىرىدىن مۇستەقىل ئۇقۇم ھېساپلىنىدۇ. شۇنداقلا تاۋار ئىگىلىك فورماتسىيەسىنىڭ ئۆمرى ئىجتىمائى تۈزۈمنىڭ ئۆمرىدىن كۆپ ئۇزۇن بولىدۇ. تاۋار ئىگىلىك فورماتسىيەسىنىڭ ئادەتتىكىچە شەرتى ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتى شۇنداقلا ئوخشاش بولمىغان ئىستېمال قىممەت - قىممەتكە ئىگە مەھسۇلاتلارنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئوخشاش بولمىغان مۇلۇك ئىگىلىرىگە تەۋە بولۇشىدىن ئىبارەت. لېكىن ئىجتىمائىيلاشقان تووار ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش بولسا، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى مەخسۇسلاشتۇرۇش ۋە يۇقىرى دەرىجىدىن ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشقا مۇھتاج، ھالبۇكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يەنىمۇ مەخسۇسلىشىشى ۋە ئىجتىمائىيلىشىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا كەڭ يول ئېچىپ بەرسە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنىڭ ئۆسكەنلىكى يەنە كېلىپ مەخسۇسلىشىش ۋە ئىجتىمائىيلىشىشتا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، تووار ئىگىلىك فورماتسىيىسى ياكى تووار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تووار ئالماشتۇرۇشنى راۋاجلاندۇرۇش ھەرگىز ئاتلاپ ئۆتۈپ كەتكىلى بولمايدىغان مۇقەررەر بىر باسقۇچ. شۇڭا سوتسىيالىزم باسقۇچىدا ئۇ يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە «سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش»① ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئەمەلىيەتتە بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ. بىرى يەنە بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇ ئىككىسى مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم باسقۇچىدا تووار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلاندۇرۇلۇشىنى ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىككە ئىگە قىلىدۇ. شۇڭا ھازىرقى مۇھىم مەسىلە «پىلان تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىشتا، ئەۋۋەل پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن تووار ئىگىلىكىنى قارىمۇ - قارشى قىلىپ قويىدىغان ئەنئەنىۋى نۇقتىئىنەزەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىك قىممەت قانۇنىغا جەزمەن ئاڭلىق ئاساسلىنىدىغان ۋە ئۇنى ئاڭلىق تەدبىقلايدىغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىكى پىلانلىق تووار ئىگىلىك ئىكەنلىكىنى ئېنىق چۈشىنىش كېرەك»② قاراردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ نۇقتىئىنەزەر تونۇشىمىزدا چوڭ ئىلگىرىلەشنىڭ بولغانلىقىنى ماركسىستىك ئىقتىسادشۇناسلىق تەتقىقاتىدا زور بۆسۈشنىڭ بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك تۈزۈمى ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئېلىمىزدە خېلى بۇرۇنلا ئورنىتىلدى. سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئوبيېكتىپ جەھەتتە پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ ياكى ئۇ پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەۋزەل شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. لېكىن پىلانلىق ئىگىلىك يولغا قويۇلغاندا، تووار ئىگىلىك پىرىنسىپىغا ئەمەل قىلىش لازىمكى، ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلسا بولمايدۇ. ئەلۋەتتە ئۇ تووار ئىگىلىك ئاساسىغىلا قۇرۇلۇشى لازىم. پىلانلىق ئىگىلىك دېگەن نېمە؟ پىلانلىق ئىگىلىك ـ ئىجتىمائىي ئەمگەك ئومۇمىي مىقدارىنى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەر قايسى ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك تارماقلىرىغا نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىشنى

ياكى خەلق ئىگىلىگىنىڭ ئىقتىسادى پائالىيىتىنى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولغان نىسبەت مۇناسىۋىتى بويىچە ماس راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا پىلانلىق رەھبەرلىك قىلىش، تەشكىللەش ۋە تەڭشەشنى يولغا قويىدىغان بىر خىل ئىقتىسات باشقۇرۇش تۈزۈمىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردىكى پىلانلىق رەھبەرلىك قىلىش، تەشكىللەش ۋە تەڭشەش قاتارلىق باشقۇرۇش فۇنكتسىيەلىرى مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ ئىقتىسادى پائالىيىتىگە، يەنى ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىمات، ئىستېمال، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلەش سېتىش قاتارلىق پائالىيەتلىرىگە ئەمەلىلەشتۈرۈلىشى لازىم. بۇنىڭدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلە، ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىقتىسادى پائالىيەتنىڭ تەبىئى ئىگىلىك ياكى تاۋار ئىگىلىك بولۇشىدىن ئىبارەت. پىلانلىق ئىگىلىك - ئىقتىسات باشقۇرۇشنىڭ بىر خىل تۈزۈمى بولغان ئىكەن، ئۇ ئەلۋەتتە سۇبيېكتىپ نەرسىدىن ئىبارەت. لېكىن ھەر قانداق سۇبيېكتىپ نەرسە يەككە - يىگانە ۋە ھېچقانداق ئاساسسىز مەيدانغا كەلگەن ئەمەس. ئۇمۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتنىڭ مەھسۇلى، يەنىمۇ ئېنىقراق ئېيتساق، سۇبيېكتىپ - ئوبيېكتىپنىڭ كىشىلەرنىڭ ئاڭ سىزىمى ئارقىلىق ئەكس ئېتىشىدىن ئىبارەت. شۇڭا پىلانلىق ئىگىلىك ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەتنىڭ ئىنكاسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردىكى «سۇبيېكتىپ» دېگەن سۆز پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ كىشىلەرنىڭ بىلىش پائالىيىتى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىغا قارىتىلغان. شۇڭا پىلانلىق رەھبەرلىك قىلىش، تەشكىللەش ۋە تەڭشەشنىڭ مۇكەممەل بولۇش - بولماسلىقى بىزنىڭ ئوبيېكتىپ ئىقتىسادى قانۇنىيەتنى تەدبىقلىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشىمىزنىڭ ئاڭلىقلىق ۋە توغرىلىق دەرىجىسى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. ئەگەر پىلانلىق ئىگىلىك تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەلىۋىگە ئۇيغۇنلاشالمىسا ياكى ئۇنىڭغا توسالغۇ بولسا، ئۇ ھالدا بىز ئوبيېكتىپ ئىقتىسادى قانۇنىيەتكە خىلاپلىق قىلغان بولىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمەلى خىزمەت جەريانىدا تاۋار ئىگىلىكى بىلەن پىلانلىق ئىگىلىكنى تىرىشىپ ياخشى ۋە زىچ بىرلەشتۈرۈپ، تاۋار پۇل مۇئامىلىسىنىڭ ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىكى ئارقىلىق پىلانلىق تاۋار ئىگىلىكتىكى پىلاننىڭ سۇبيېكتىپلىقىنى چەكلەشنى، پىلاننىڭ ئومۇملۇقى ئارقىلىق نوقۇل تاۋار - پۇل مۇئامىلىسىدىن پايدىلىنىش داۋامىدا بارلىققا كېلىش ئېھتىمالى بولغان ياكى بارلىققا كەلگەن قارىغۇلۇق ۋە ھۆكۈمەتسىزلىكنى چەكلەشنى ئىشقا ئاشۇرۇشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندا پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن تاۋار ئىگىلىكنىڭ بىرلىكى ھەقىقى يوسۇندا ئەمەلگە ئاشىدۇ. «بىر تۇتاشلىق بىلەن جانلىقلىق ئۆز - ئارا بىرلەشتۈرۈلگەن تۈزۈلمە»③ ئاندىن شەكىللىنىدۇ. كونكرېت خىزمەتتە پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈمى بىلەن تاۋار ئىگىلىكىنى قانداق بىرلەشتۈرۈشكە كەلسەك، ئەڭ ئاساسلىقى قىممەت قانۇنى تەدبىقلىنىشى لازىم. چۈنكى «سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىك قىممەت قانۇنىغا چوقۇم ئاڭلىق ئاساسلىنىشى ۋە تەد-

بىقلىنىشى لازىم»①. شۇڭا مەيلى بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلان ياكى يېتەكچى پىلان بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە قىممەت قانۇنى چوقۇم تەدبىقلىنىشى كېرەك. ئۇرۇپ ئېيتىشقا بولۇدىكى، پۈتۈن مەملىكىتىمىز مىقياسىدا قىممەت قانۇنىنىڭ ئاڭلىق تەدبىقلىنىلغان ياكى تەدبىقلىنىلمىغانلىقى سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىك بىلەن كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكىنى ئېنىق پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان مۇھىم بەلگە ھېساپلىنىدۇ. بۇ نۇقتىنى چۈشەنگەندىلا، پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن تاۋار ئىگىلىكىنى قارىمۇ - قارشى قىلىپ قويىدىغان نۇقتىئىنەزەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ يەنىلا سوتسىيالىستىك ئىقتىسادى فورماتسىيەگە ئىگە ئىكەنلىگىنى ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ. نەزىرىيە ساھەسى بىلەن ئەمىلى خىزمەت ئورۇنلىرىدا ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بەس - مۇنازىرىمۇ ھەل بولىدۇ. شۇنداقلا ئىدىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئىسلاھاتقا توغرا يېتەكچىلىك قىلغىلى، ئۇنى كەڭلىككە ۋە چوڭقۇرلۇققا تېخىمۇ پۇختا راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىگى ۋە خاراكتېرى

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك يەنىلا تاۋار ئىگىلىك، ئەمما ئۇ ئاددى تاۋار ئىگىلىگىگە ياكى كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىگىگە ئوخشىمايدىغان سوتسىيالىستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە تاۋار ئىگىلىك. چۈنكى، سوتسىيالىزمدىكى تاۋار ئىگىلىك سوتسىيالىستىك ئومۇمى مۈلۈكچىلىك ئاساسىدا پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. كاپىتالىستىك خۇسۇسى مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىدىكى تاۋار ئىگىلىگىگە ئوخشاش قارغۇلارچە، ھۆكۈمەتسىز ئېلىپ بېرىلمايدۇ. مانا بۇ، سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكىنى باشقا ھەر قانداق تاۋار ئىگىلىگىدىن پەرقلەندۈرىدىغان مۇھىم بەلگە. شۇڭا بىز، سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىك - سوتسىيالىستىك ئومۇمى مۈلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان پىلانلىق تاۋار ئىگىلىك دىگەن ئىلمى يەكۈننى چىقىرالايمىز. ئۇنىڭ كونكرېت ئالاھىدىلىكلىرى ناھايىتى كۆپ، لېكىن ئۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقلىرى:

بىرىنچى، سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىك ئومۇمى مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى ئاساسىغا قۇرۇلغاچقا، كاپىتالىستىك خۇسۇسى تۈزۈم پەيدا قىلىدىغان، ئەمگەكچىلەر بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئايرىلىشى مەۋجۇت بولمايدۇ. شۇڭا، ئۇ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى يەنى، سوتسىيالىستىك ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆز - ئارا ھەمكارلىق، باراۋەرلىك ۋە ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئۇ ھەرگىزمۇ يالاننى ئەمگەك تۈزۈمى ئاساسىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىشتىن ئىبارەت ئىقتىسادى مەنپەئەتتىكى ئانتىگونىزىملىك مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۈرمەيدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا

ئەزگۈچى سىنىپلار سىنىپ سىپىتىدە يوقىتىلغانچقا، ئەمگەكچىلەر ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولىدۇ. ئومۇمى مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەۋزەللىكى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇلىدۇ.

ئىككىنچى، سوتسىيالىستىك ئومۇمى مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئاساسىدىكى تاۋار ئىگىلىگىدە، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىدى، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىۋاتقان تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئەڭ زور دەرىجىدە قاندۇرۇش. شۇڭا، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئورتاق مەنپەئەتى بىلەن ئايرىم مەنپەئەت توغرا بىرلەشتۈرۈلىدۇ. يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئومۇمى مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى تۈپ مەنپەئەت بىرلىكىگە تايىنىپ، ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئارا ھەمكارلىقنى قانات يايدۇرۇش، قىسمەن مەنپەئەتنى ئومۇمنىڭ مەنپەئەتىگە بويسۇندۇرۇش تەلەپ قىلىنغاندىن باشقا، بارلىق ئىقتىسادى پائالىيەتتە، ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولغان مەنپەئەتنىڭ پەرقىنى نەزەرگە ئېلىش، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پىرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، باراۋەر بولۇش، ئۆز - ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. دېمەك، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ يەنى ماكرو ئىقتىساتنىڭ تەرەققىيات نىشانى بىلەن مىكرو ئىقتىساتنىڭ تەرەققىيات نىشانى، ماكرو ئىقتىسادى ئۈنۈم بىلەن مىكرو ئىقتىسادى ئۈنۈم بىرلەشتۈرۈلىدۇ.

ئۈچىنچى، سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكتە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىگىنى پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇش بىلەن ھەر قايسى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ ئىگىلىك پائالىيىتىنى پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇش ئورگانىك بىرلەشتۈرۈلىدۇ. ھەر قايسى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك ئورۇنلىرى بىر تەرەپتىن دۆلەت پىلانى يەنە بىر تەرەپتىن بازار ئەھۋالىغا ئاساسەن ئۆزلىرىنىڭ ئىگىلىك پىلانىنى تۈزۈپ يولغا قويىدۇ. شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېھتىياج، تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ مۇناسىۋىتى ئاساسەن تەڭپۇڭلىقتا يۈزلىنىدۇ. شۇڭا، بازارنىڭ رولى كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىگىدە سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ يۇقۇرى بولىدۇ. ھۆكۈمەتسىز ھالەت بولمايدۇ. سوتسىيالىستىك پىلانلىق تاۋار ئىگىلىك كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكىگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ سوتسىيالىستىك بازار ئورگانىزمىنى كاپىتالىستىك بازار ئورگانىزمىغا يەنىلا ئوخشىمايدىغان خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە قىلىدۇ. ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئاساسلىغى تۆۋەندىكى بىر نەچچە تەرەپتىن كۆرىلىدۇ.

1 . سوتسىيالىستىك بازار ئورگانىزمىنىڭ رول ئويناش ياكى تەسىر كۆرسىتىش دائىرىسى چەكلىك بولىدۇ. چۈنكى ئومۇمى مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئەۋەل تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ دائىرىسىنى چەكلەيدۇ. شۇڭا ئۇ بازار ئورگانىزمىنىڭ رول ئويناش ياكى تەسىر كۆرسىتىش دائىرىسىنىمۇ بەلگىلەيدۇ. كاپىتالىستىك بازاردىكى تاۋار ۋە پۇل مۇناسىۋىتى كاپىتالىزىم جەمئىيىتىدە پۈتكۈل ئىقتىسادى تۇرمۇشنىڭ

ھەر قايسى ساھەلىرىگە كىرگەن بولىدۇ. مۇشۇنداق بولغىنى ئۈچۈن، ئەمگەك مەھسۇلاتىلا تاۋار بولۇپ قالماستىن، ئەمگەك كۈچىمۇ تاۋارغا ئايلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كاپىتالىستىك بازار ئورگانىزمىنىڭ، كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكتىكى ئوينايدىغان رولى ۋە كۆرسىتىدىغان تەسىرىنىڭ تەڭدىشى بولمايدۇ. ئۇنىڭ دائىرىسى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. لېكىن سوتسىيالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى، ئومۇمى مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى بىلەن سوتسىيالىستىك ئەمگەكنى ئالدىنقى شەرت قىلغاچقا، پەقەت ئالماشتۇرغىلى بولىدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتلار ئىستىمال قىممىتى ۋە قىممەتتىن تەركىب تاپقان ئەمگەك مەھسۇلاتىلا تاۋار ھېساپلىنىدۇ. يەر، ئورمانزارلىق، كان زاپاسلىرى، دەريا ـ ئېقىنغا ئوخشاش تەبىئى ئامىللار ۋە زاۋۇت، بانكا، تۆمۈر يول قاتارلىق دۆلەت ئىگىلىگىدىكى كارخانىلار ئوبوروت ئوبيېكتىسى بولمايدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، ئەمگەك كۈچى تاۋار ھېساپلانمايدۇ. دۆلەت كاپىتالىزمى يەنى ئالاھىدە ئىقتىسادى رايونلارنىڭ تاۋار ئوبوروتىمۇ دۆلەت قانۇنى ۋە مۇناسىۋەتلىك سىياسەت ـ پىرىنسىپلارنىڭ يار بېرىش دائىرىسىنى شەرت قىلىدۇ. يەنى شۇ دائىرىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. يەنى بىر تەرەپتىن سوتسىيالىستىك پىلان تۈزۈلمىسى، سوتسىيالىستىك بازار ئورگانىزمىنىڭ دائىرىسىنى بەلگىلەيدۇ. يەنى بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلان دائىرىسى ئىچىدە، بازار ئورگانىزمىنىڭ رول ئويناش، تەسىر كۆرسىتىش دائىرىسى ۋە دەرىجىسى پىلاننىڭ قاتتىق چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. يېتەكچى پىلاننىڭ دائىرىسىدە، دۆلەت يەنىلا پىلان ۋە ئىقتىسادى توختام ئارقىلىق بازار ئورگانىزمىنىڭ رول ئويناش يۆنۈلىشى، دائىرىسى ۋە شەكلىگە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

2 . سوتسىيالىستىك بازار ئورگانىزمىنىڭ رول ئويناش جەريانى ئاڭلىق جەريان. لېكىن كاپىتالىستىك بازار ئورگانىزمى ئىستىخىيىلىك رول ئوينايدۇ. پىلانلىق تاۋار ئىگىلىگىدە، بازار ئورگانىزمىنىڭ رول ئويناش جەريانى پىلاننىڭ يېتەكچىلىگىدىكى ئاڭلىق تەڭشەش جەريانىدىن ئىبارەت. چۈنكى سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش پۈتكۈل جەمىيەت مىقياسىدىكى ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتى ۋە ھەمكارلىق شارائىتىدا ئېلىپ بېرىلغاچقا، ئەمگەكچىلەر ئورتاق ئىقتىسادى نىشانغا ۋە ئىقتىسادى مەنپەئەتكە ئىگە بولىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەت ئومۇمى تەمىنلەش مىقدارى بىلەن ئومۇمى ئېھتىياج مىقدارىنى ماكرو جەھەتتىن تەڭپۇڭلاشتۇرۇش زۆرۈر ۋە مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنى توغرا يۆنۈلۈشكە يېتەكلەپ، ئۇنى خەلق ئىگىلىگىنى پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تەلۋىگە لايىقلاشتۇرىدۇ ۋە خىزمەت قىلدۇرىدۇ. شۇڭا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىگىلىك جەھەتتە قارغۇلۇق ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك تۈگىتىلىدۇ.

3 . سوتسىيالىستىك بازار ئورگانىزمىنىڭ رول ئويناش نىشانى ئەمگەكچى

خەلقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىۋاتقان ماددى ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن. بازار ئورگانىزمىنىڭ رول ئويناش نىشانىنى، تاۋار ئىگىلىگى مەۋجۇت بولىۋاتقان ئىجتىمائى ئىقتىسادى تۈزۈم بەلگىلەيدۇ. كاپىتالىستىك خۇسۇسى مۈلۈكچىلىك ۋە ياللانما ئەمگەك تۈزۈمىدىكى بازار ئورگانىزمىنىڭ رول ئويناش نىشانى - قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى - كاپىتالنى جۇغلاشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. سوتسىيالىستىك ئومۇمى مۈلۈكچىلىك تۈزۈم - سوتسىيالىستىك بىر تۇتاش بازار ئورگانىزمىنىڭ رول ئويناش نىشانىنىڭ - خەلقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىۋاتقان ماددى ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى ئەڭ زور دەرىجىدە قاندۇرۇش ئىكەنلىكىنى بەلگىلىگەن. شۇڭا، ئەمگەك، قىممەت ۋە ئېشىنچا مەھسۇلات بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ۋاستىسى ھېساپلىنىدۇ، خالاس. شۇڭا سوتسىيالىستىك دۆلەت قىممەت قانۇنىغا ئاڭلىق ئاساسلىنىش ۋە ئۇنى ئاڭلىق تەدبىقلاش ئارقىلىق ئىگىلىكنى پىلانلىق، نىسبەتلىك راۋاجلاندۇرۇش مەقسىتىگە يېتەلەيدۇ دەپ قارايمىز.

يىغىپ ئېيتقاندا، سوتسىيالىستىك پىلانلىق تاۋار ئىگىلىك بىلەن ناتۇرال ئىگىلىك (تەبىئى ئىگىلىكنى كۆرسىتىدۇ) شۇنىڭدەك كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىگىنىڭ ئالاھىدىلىگىنى توغرا تونۇپ، ئۇلارنىڭ چەك - چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىش — بىلىمىزنىڭ پىلان تۈزۈلمىسىنى تەبىئى ئىگىلىكتىنمۇ شۇنداقلا مەھسۇلات ئىگىلىگىدىكى پىلان تۈزۈلمىسى (مەھسۇلات ئىگىلىگىدىكى پىلان تۈزۈلمىسى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە قىممەت قانۇنىنىڭ رولىنى چەكلەيدىغان نوقۇل پىلانلىق ئىگىلىكنى كۆرسىتىدۇ) دىنمۇ ئۈزۈل - كېسىل خالاس قىلىشقا، ئىلگىرىكى قېتىپ قالغان يەنى ناتۇرال ئىگىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان پىلان تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئىجتىمائىيلاشقان سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان ۋە قىممەت قانۇنىغا ئاڭلىق ئاساسلىنىدىغان ۋە ئۇنى ئاڭلىق تەدبىقلايدىغان پىلان تۈزۈلمىسىنى بىنا قىلىشقا پايدىلىق. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ، سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىگىنىڭ پىلانلىقلىغىنى كۈچەيتىش، تاۋار ئىگىلىگىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش داۋامىدا پەيدا بولۇش ئېھتىمالى بولغان ھۆكۈمەتسىزلىك ۋە قارغۇلۇقتىن خالى بولۇش، سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىگىنى پىلانلىق، نىسبەتلىك راۋاجلىنىش ئىزىغا سېلىشقا پايدىلىق.

ئىزاھلار

① ② ③ ④ «مەركىزى كومىتېتنىڭ ئىقتىسادى تۈزۈلمىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدىكى قارارى»غا قارالسۇن.

⑤ ⑥ («ئىقتىسادى تەتقىقات» ژورنىلى 1984 - يىل 12 - سان)غا قارالسۇن.

ئەلىشىر ناۋايى ۋە «سەددى ئىسكەندەر»

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

بۇنىڭدىن 5 يۈز يىل مۇقەددەم ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاغلىق مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ مىسلىسىز نادىر ئۈلگىسى، جاھان سەنئەت تارىخىدا تونۇلغان ئەزىمەت ئەدىپ — ئەلىشىر ناۋايى (1441 - 1501) نىڭ «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق ئەڭ يىرىك پەلسەپىۋى - ئىجتىمائىي تېماتىك داستانى دۇنياغا كەلدى. «سەددى ئىسكەندەر» داستانىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئۆزەك قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ شەرق خەمسىچىلىكىدە شۆھرەتلىك يېڭى نامايەندە تىكلىگەنلىكىنىڭ تەنتەنىسىنى جاكالىدى.

مەلۇمكى، ئەلىشىر ناۋايى ئەينى زاماندىكى خەلقارا شەھەر ھېساپلانغان ھىراتتا ئۇيغۇر زىيالىي قاتلىمى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى①. «ئىران تۈزلەڭلىكى بىلەن ھىندى دەريالىرى ئارىسىدىكى بىر پۈتۈن رايوننىڭ ئىستراتېگىيىلىك مەركىزى» (ئېنگېلىس) ھېساپلانغان، قەدىمقى شەرق - غەرپ مەدەنىيىتىنىڭ ئالمىشىش تۈگۈنلىرىنىڭ بىرى بولغان ئاۋات ھىرات شەھرىنى 1221 - يىلى چىڭگىزخان قوشۇنلىرى جالالىدىن شاھزادىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن پۈتۈنلەي زىمىن سەھنىسىدىن ئۆچۈرۈپ، 40 كىشىلىك خارابىغا ئايلاندۇرغانىدى. ھىرات 14 - ئەسىردىن باشلاپ ھەر خىل مىللىي تەركىپتىكى ئاھالىلاردىن قايتا تەشكىل تاپقان يېڭى شەھەر سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى، ئۇيغۇر زىيالىلىرى ۋە ئەمگەكچىلىرى ئۇنىڭ قايتا قەد كۆتىرىشىدە كۆرۈنەرلىك رول ئوينىدى. شاھرۇخ مىرزا (1376 - 1447) دەۋرىدىن باشلاپ ھىرات تېز راۋاجلاندى. 15 - ئەسىردە پۈتۈن ماۋرەننەھرى ۋە خۇراسان بويىچە تۆمۈرىلەر سۇلالىسىنىڭ سەلتەنەتىنى شويبانىخان دەشتى قىپچاق قوشۇنلىرىنىڭ مۇداخىلىسىدىن قوغداش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئېغىر يۈكى ئاقساق تۆمۈر ئەۋلاتلىرىدىن باشقا، مۇغۇلىستانلىق يۇنۇسخان، ئەخمەتخان، مەھمۇتخان ئەۋلاتلىرى زىممىسىگە چۈشكەنىدى. ئەينى زاماندا شويبانىخان دەشتى قىپچاق قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئاساسىي زىددىيەتتىن باشقا، يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ئۆز ئىچىدىمۇ مەھەللىي ھاكىمىيەت تالىشىشتىن ئىبارەت ئىك-

كىنچى دەرىجىلىك زىددىيەت ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىپ تۇردى. بۇنىڭسىز ناۋايى دەۋرىنىڭ زىددىيەت تارىخىنى ئىزاھلاش ۋە ناۋايىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىدىكى ئىلغار ئىجتىمائىي غايىسىنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس.

ئەلشىر ناۋايى ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى لۇتپى، سەككاكى، ئاتايى، شاھقۇلى ئۇيغۇر شەيخ ئەخمەت سۇخەيلى، جۈملىدىن ئابدۇراخمان جامىنىڭ ئۇستازى ۋە قەينى ئاتىسى سەئىددىن قەشقەرى، ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان مالىك قەشقەرى، ئۇنىڭ ئوغلى، ھىرات ۋە سەمەرقەنتنىڭ شەھەر ھاكىمى ئەخمەت خوجابەگ قەشقەرى (ۋافايى)، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ تاغىسى — سەمەرقەند ھاكىمى جانىبەك قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت دۇلداي قاتارلىق بىلىملىك كىشىلەر يېتىشىپ چىققان مەدەنىي مۇھىتتا ئۆسۈپ يېتىلدى.

شۇنى تەكىتلەش ھاجەتكى، ناۋايىنى يېتىشتۈرگەن ئىدىيىۋى ۋە مەرىپەت مەنبەئەلىرى ئالەمشۇمۇل ئىدى. ئۇ خۇددى ئۆزىنىڭ «مۇنشەئات» ناملىق ئەسىرىنىڭ 87 - پاراگىرافىدا زىكىر قىلغىنىدەك پىفاگور (فىساغۇرس)، ئارستوتېل (ئارستۇ) دىن تاكى ئەبۇنەسىر فارابىغىچە ئۆگەنگەن.

يەنى شۇنىمۇ ئىزاھلاش ھاجەتكى، ناۋايىنىڭ ئىدىيىۋى ۋە بەدىئىي مىراسلىرى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ، پۈتكۈل تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى قېرىنداش خەلقلەرنىڭ ئورتاق مەدەنىيەت دۇردانىسى ھېساپلىنىشى كېرەك. ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ بىلىش ۋە ئىستېتىك پائالىيەت تارىخىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن بىباھا بايلىق.

مەلۇمكى، ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ پەلسەپىۋى رىسالىلىرىدىن باشلانغان، ئەبۇ ئەلى ئىبنىسىنا، ئىبنى تۇفەيل، ئىبنى بەجە، ئىبنى روشد قاتارلىق شەرق پانتېيستلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غايەت تەسىرلىك گۇمانىستىك ئىدىيىۋى پىكىرلەر ئېقىمىدىن كېيىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دىداكتىك ۋە دىرامماتىك پەلسەپىۋى داستانى «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن باشلانغان، كەيكاۋۇس، ئەھمەت يۈكنەكى، نىزامىل مۇلك قاتارلىق بىر قاتار مەرىپەتچىلىك ۋەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غايىۋى جەمىيەت توغرىسىدىكى خىيالى پىكىرلەر ئېقىمىدىن كېيىن، خەمسىچىلىك ئەنئەنىسى ئۇلۇغ ئەزەربەيجان شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى نىزامى گەنجىۋى (1141 - 1203)نىڭ «پەنج گەنج» (بەش غەزىنە) ناملىق خەمسە داستانىدىن باشلاندى. خەمسىچىلىك ئەينى زاماندا شەرق ئىدىيال تەپەككۇرى بىلەن بەدىئىي بالاغىتىنى ئۆلچەيدىغان چوڭ ئەقىل ۋە ماھارەت بەيگىسى بولۇپ قالغان ئىدى. ناۋايى بۇ ھەقتە:

ئەمەس ئاسان بۇ مەيدان ئىچرە تۇرماق،
نىزامى پەنجىسىگە پەنجە ئۇرماق.[2]

www.uyghurkitap.com

دەپ يازغان ئىدى. نىزامىددىن كېيىن، ھىندىستانلىق ئۇلۇغ شائىر خىسراۋ دېھلەۋى (1253 - 1325)، ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئۇلۇغ تاجىك شائىرى ئابدۇراخمان جامى (1414 - 1492) بۇ بەيگىگە كىرىپ كەلدى. ئەلىشىر ناۋائىي 40 ياشتىن ھالقىغاندىن كېيىنلا بۇ يۈكسەك پەللىگە تەلپۈنگەن ئىدى. ئۇ، ئىككى يىلدىن سەل كۆپرەك ۋاقىت سەرپ قىلىپ، 1482 - 1485 - يىللىرى ئىچىدە 51 مىڭ مىسرالىق 5 پارچە داستانىنى تاماملاپ، جاھان خەمسىچىلىگى مۇنبىرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاجايىپ شۆھرەت قازانغان ئەڭ يۇقۇرى شېئىرى غەزنىسىنى بەرپا قىلدى.

«خەمسە ناۋائىي» ئىچىگە «ھەيراتۇل ئەبرار» (ياخشى كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىقى)، «پەرھات - شىرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «سەبئەئى - سەييارە» (يەتتە سەييارە) ۋە «سەددى ئىسكەندەر» قاتارلىق 5 داستان كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ دۇنيا خەمسىچىلىكىنىڭ ئەڭ يۈكسەك چوققىسى ھېساپلىنىدۇ.

ناۋائىي «خەمسە»سىنىڭ خەلقچىلىق خۇسۇسىيىتى ھەققىدە سۆزلىگەندە ھەممىدىن ئەۋۋەل، ھەممە ئىشتا ئىنساپ، ئادىمىگەرچىلىك، ھەققەت ۋە ئادالەتنىڭ بەرقارارلىق مەسىلىسى دىققەت مەركىزىدە تۇرىدۇ. ئۇنىڭدا، ئىنساندىن ئىبارەت ئۇلۇغ زاتنىڭ قەدىر - قىممىتى، ئۇنىڭ مەنپەئەتلىرى مىزان قىلىپ ئېلىنىدۇ، پادىشانىڭ ئىنساپلىق، ھەققانىيەتچىلىك، خەلقپەرۋەر ئادالەتلىك بولۇشىنى ئەڭ مۇھىم مەسىلە دەپ قارايدۇ. شائىرنىڭ چۈشەنچىسىدە مەملىكەتتىكى زۇلۇم ۋە زورلۇقنى، مۇھتاجلىق ۋە خورلۇقنى پادىشانىڭ ئادالەتلىك سىياسىتى بىلەنلا تەمىن ئېتىشى مۇمكىن. ناۋائىينىڭ بۇ ئەدەبىي قامۇسىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن بۇ غايىۋى تېما، ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە، ئالدى بىلەن شەرق فولكلورىدا ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ئەنئەنىگە ئايلانغان «ئادالەتلىك شاھ» غايىسىنىڭ تېخىمۇ بېيىتىلىشى ۋە مۇئەييەن ئىدىيىۋى سىستېمىغا ئايلىنىشى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

«ئادالەتلىك شاھ» غايىسى ئۇيغۇر فولكلورىدا ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتتا ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەن. فېئودالىزمنىڭ راۋاجلانغان دەۋرىدە (ناۋائىي زامانىدا) مەركەزلەشكەن فېئودال ھاكىمىيىتى ئۇچۇن كۈرەش قىلىۋاتقان بىر ۋاقىتتا، گەرچە ئىدىيالىستىك ئۇسۇلدا بولسىمۇ «ئادالەتلىك شاھ» غايىسىنىڭ شۇ يوسۇندا يېتەكچى مەسىلە قىلىپ قويۇلۇشى غايەت مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇ نۇقتىدىن قارىغاندا ناۋائىي «خەمسە»سى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدىكى «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدا مىھنەت ئەھلى ئۇچۇن باش قاتۇرىدىغان مېھرى شەپقەتلىك، خەلقنىڭ ھوقۇق ۋە مەنپەئەتلىرىنى ھىمايە قىلغۇچى ئادالەتلىك شاھ ئوبرازىنىڭ يارىتىلىشى ۋە ئۇلار ئارقىلىق مەملىكەت ھۆكۈمدارلىرىنى يۇرتنى ئاۋات، خەلقنى پاراۋان ۋە تىنچ ھايات كەچۈرۈشنى تەمىنلەشكە ئىنساپ بىلەن ئادىل ئىش كۆرۈشكە چاقىرىش تېمىسى ئەلۋەتتە ئىلغار غايە ئىدى.

شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، «سەددى ئىسكەندەر»نىڭ دۇنياغا كېلىشى يالغۇز ناۋايى خەمسىسىنىڭ تۈگەللەنگەنلىكىنى كۆرسەتكۈچى مىقدارى مەنىدىلا دىققەتكە سازاۋەر بولۇپ قالماستىن، ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭ ھەجىملىكلىكى، بولۇپمۇ غايىۋى مەزمۇنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتوپىك ئىدىيىلەر تارىخى ئەنئەنىسىنىڭ تەرەققىياتىغا مەنسۇپ يۈكسەكلىكىنى كۆرسەتكۈچى سۈپەت مەنىدىمۇ ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر.

ئىسكەندەر ھەققىدە ئىرامىزدىن بۇرۇنلا يۇناندىن خوتەنگىچە بولغان ئارىلىقتىكى خەلقلەرنىڭ توقۇغان تۈرلۈك - تۈمەن رىۋايەتلىرى جاھان كېزىپ يۈرگەن. بۇ رىۋايەتلەر مەشھۇر سەركەردىنىڭ ھەربى يۈرۈشلىرىنى بايان قىلىدىغان يېرىم تارىخى، يېرىم ئەپسانىۋى كىتاپلار بىلەن خەلق ئىسپوسلىرىغا مەركەزلەشكەن. ئۇيغۇرلار ئىسكەندەر ھەققىدە ئۆز تۇرمۇشلىرىغا تەدبىقلاپ تۈرلۈك رىۋايەتلەرنى توقۇغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن بىر قىسمى مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «دىۋان»ىدا ئەكس ئېتىلگەن. جۈملىدىن، ئالىم «ئۇيغۇر» سۆزى «ئالتۇن قان»نىڭ ئېتمولوگىيىسى بىلەن سولمى، قوچۇ، جانبالىق، بەشبالىق، يېڭىبالىق قاتارلىق ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ بىنا بولۇشى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندە، ئىسكەندەرگە باغلاپ توقۇلغان ئۇيغۇر رىۋايەتلىرىدىن پايدىلانغان. ئەنە شۇ خەلق رىۋايەتلىرى ئەنئەنىۋى ئىسكەندەر تېماتىكىسىغا ئاساس بولغان.

ئىسكەندەر تېماتىكىسى تارىخى شەخس ئالىكساندىر ماكېدونىسكى (مىلادىدىن ئىلگىرى 356 - 323) بىلەن باغلانغان بولۇشىغا قارىماي، ئۇ تارىخى، بەدىئى ۋە غايىۋى ئۈچ تۈرلۈك شەكىلدە داۋام قىلىپ كەلگەن ئىدى. تارىخى تېماتىكا جەھەتتە كىلىتارىخ، ئانىسكرىت، پىلۇتارىخ ئارريئان قاتارلىقلار ئىسكەندەر ھەققىدە تەزكىرىلەر يېزىشقان ئىدى، بەدىئى تېماتىكا جەھەتتە كاللىسفىن ۋە باشقا ئەدىپلەر بىلەن بىللە خەلق ئىچىدە كۆپلىگەن ۋە بىر - بىرىدىن پەرقلىق رىۋايەت - ئەپسانىلار مەيدانغا كەلدى، «شاھنامە»، «دىۋانۇ لوغەتىت تۈرك»، «قىسسەسول ئەنبىيا»، جۈملىدىن، نىزامى خەمسىسىدىكى «ئىسكەندەرنامە» بىلەن خىسروۋ دېھلەۋى خەمسىسىدىكى «ئائىنەئى ئىسكەندەر»، ئابدۇراخمان جامىنىڭ «خىرەتنامەئى ئىسكەندەر» (ئىسكەندەر ئەقىلنامىسى) ئەنە شۇنداق بەدىئى تېماتىكىلىق جەھەتتىن ئىسكەندەر تەسۋىرىگە بېغىشلانغان ئەسەرلەر ئىدى. ئەلىشىر ئۆزىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق داستانىنى ئاساسى جەھەتتىن پەلسەپىۋى پىكىر ۋە ئوبرازلىق ۋاستىلار ئارقىلىق غايىۋى جەمىيەت تېماتىكىسى بويىچە ئىشلەپ چىقتى. ناۋايى تەسۋىرىدىكى ئىسكەندەر تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئىسكەندەر ئوبرازىغا ئەمەس، بەلكى غايىۋى جەمىيەتتە بولۇشى لازىم بولغان ئىسكەندەر ئوبرازىغا بېغىشلانغان ئىدى. ئۇ ئۆز پىشۋالىرىدىن پەرقلىق ھالدا تارىخى شەخس ئىسكەن-

دەرنى بەددىئى ۋاستىلار بىلەن غايىۋىلاشتۇرمىدى ۋە ياكى ئۇنى پەيغەمبەر سۈپىتىدە ئىلاھىلاشتۇرمىدى. بەلكى غايىۋى پەيلاسوف، دۆلەت باشلىقىنى ئىسكەندەر نامى ئاستىدا بەددىئى ۋاستىلار بىلەن سىزىپ چىقتى. ناۋايى ئۆزىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدا پەيلاسوپ، ئالىم ۋە ئادالەتلىك پادىشا ئوبرازىنى بىر گەۋدە قىلىپ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائى - سىياسى غايىلىرىنى، ئۆز دەۋرىدىكى ئىجتىمائى - سىياسى مەسىلىلەرگە تۇتقان كۆز قاراشلىرىنى، ئۆزىنىڭ بىر پۈتۈن گۇمانىستىك تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. مۇنداق قىياپەتتىكى ئىسكەندەر كىچىكىدىن شاھلىق سەلتەنىتى ۋە مال - دۆلەت شۆھرىتىگە ئەمەس، بەلكى بىلىم ۋە ھەقىقەتكە قىزىقىدۇ. ئارستوتىل ۋە ئۇنىڭ دادىسى ناقۇماجىس قولىدا تەربىيىلىنىدۇ. ئۇنىڭ دادىسى فەيلاقۇس ۋاپات بولغاندا، تەختكە چىقىشقا قىزىقمايدۇ. ئاخىرى زورۇرىيەت، مەجبۇرىيەت ۋە مەسئۇلىيەت تۈپەيلى ئىختىيارسىز شاھلىق تەختىگە چىقىدۇ. ئۇ، ئەلدە ئاسايىشلىق ۋە زور كۆلەملىك ئىسلاھات ئېلىپ بارىدۇ. زالىم ئەمەلدارلارنى جازالايدۇ، ئەمەلدىن يىراقلاشتۇرىدۇ. باج - سېلىق، باھا ۋە مىزاننى بىرلىككە كەلتۈرىدۇ، ئالدامچىلىق ۋە ساختىپەزلىككە خاتىمە بېرىدۇ. ئۇ ئادالەت سىمۋولى ۋە نىجاتچى سۈپىتىدە مۇستەبىت دارائىغا قارشى جەڭلەرگە يۈرۈش قىلغاندىمۇ مۇنداق ئادالەت ۋە ئاسايىشلىقنى پۈتۈن يەر يۈزىدە بەرپا قىلىشنى نىيەت قىلىدۇ. ئۇ دارائىنىڭ جاھانگىرلىك، مۇستەملىكىچىلىك ۋە مۇستەبىتلىككە زىت ھالدا باشقا ئەللەر ۋە خەلقلەرگە ھۆرلۈك ۋە ئاسايىشلىق ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇنىڭ چىن خاقانى بىلەن بولغان دوستانە ۋە ئىلتىپاتلىق سۆلھىسى بۇنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ.

شۇ نەرسىگە نەزەر سېلىش كېرەككى، ئىسكەندەر تىماتىكىسى ئاستىدا ناۋايى ئەينى زامانىنىڭ دۇنياۋى ۋە مەھەللى رېئال ئىجتىمائى ھاياتىغا نىسبەتەن ئۆتكۈر تەنقىت ۋە ئىنقىلاۋى ئىسلاھات پىروگراممىسىنى بايان قىلىدۇ. ئۇنىڭ قەلىمى بىلەن داستان سەھىپىسىگە تىزىلغان مىسرالار تارىختا كۆرۈلمىگەن ۋە ئەينى زامان شارائىتىدىمۇ بولۇشى مۇمكىن بولمىغان ئالەمشۇمۇل ئىنقىلاۋى ئۆزگەرتىشنىڭ يالقۇنلۇق خىيالى - غايىۋى تەسۋىرىدىن ئىبارەت. ئۇ نوقۇل تۆمۈرىلەر ئەۋلاتلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى پارچىلىنىپ كېتىۋاتقان ھاكىمىيەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە بىر قەدەر تەرەققىپەرۋەر، مەركەزلەشكەن پادىشالىق تۈزۈمىنى ئورنىتىش بىلەن چەكلەنمىگەن.

ئەلشىر ناۋايىنىڭ مۇنداق ئۆزگىچە خاس غايىۋى جەمىيەت ۋە ئادالەتلىك پادىشا توغرىسىدىكى كۆز قارىشى يالغۇز «سەددى ئىسكەندەر» داستانى بىلەن چەكلەنمىگەن. ئۇ بۇ خىل ئىدىيىنى ئۆزىنىڭ «پەرھات - شىرىن» داستانىدا، جۈملىدىن، ئۇنىڭ ياشانغان دەۋرىدە يازغان «لىسسانۇت تەيىر» (قۇشلار تىلىدىن) ۋە

«مەھبۇبۇلقۇلۇپ» (قەلب مەھبۇبى) ناملىق ئەسەرلىرىدە ئىزچىل ئىجتىمائى ئىدى-
يە ۋە كەلگۈسى ھەققىدىكى غايە سۈپىتىدە داۋاملىق تەكىتلەپ كەلگەن.

شۇنى ئېيتىۋارغا ئېلىش ھاجەتكى، ئەلىشىر ناۋائىينىڭ غايىۋى جەمئىيەت توغ-
رىسىدىكى كۆز قاراشلىرى شەرق ۋە غەرپنىڭ شۇ خىل پىكىر تارىخىنىڭ كۈچلۈك
تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئاتەشپەرەسلىك ئەقىدىلىرىدىكى
يورۇقلۇق ئىلاھى ئاخرۇ مازدا بىلەن قاراڭغۇلۇق ئىلاھى ئاخرامان دېۋىنىڭ زىد-
دىيەت ۋە كۆرەشلىرى توغرىسىدىكى ئىدىيىلەر، مازداق ۋە مانى دىنىدىكى ئىجتى-
مائى باراۋەرلىك توغرىسىدىكى ئىدىيىلەر، ئوتتۇرا ئەسىر جاھالەتچىلىكىگە قارشى
ئىسيانكار پىكىر ۋە شېئىر نامايەندىلىرىنىڭ روھانىيەتلەشتۈرۈلگەن ئالەم بىردەك-
لىكى ۋە گارمونىيىسى توغرىسىدىكى پانتېئىستىك ئىدىيىلەر، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىر
شەرق ئارىستوتىلى دەپ شۆھرەت قازانغان ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ پەزىلەتلىك
شەھەر ۋە پەيلاسوپ رەئىس توغرىسىدىكى ئىدىيىسى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ
بىلىك خاقان ۋە بىلىم، ئادالەت، سائادەتنى بىرلەشتۈرگەن غايىۋى جەمئىيەت توغ-
رىسىدىكى ئىجتىمائى ئىدىيىلىرى، لۇتپىنىڭ شاھزادە نەۋرۇز ۋە مەلىكە گۈل ئوب-
رازىدا گەۋدىلەندۈرگەن ئادالەت ۋە خەلقپەرۋەر پادىشا توغرىسىدىكى ئىدىيىسى
ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن. ئەلىشىر ناۋائىينىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئەدىبى
تەزكىرىلەرگە بېغىشلانغان ئەسەرلىرىدە گەرچە ئەھمەت يۈكنەكى تىلغا ئېلىنغان،
يۈسۈپ خاس ھاجىپ تىلغا ئېلىنمىغان بولسىمۇ، «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئۇنىڭ پان-
تېئىستىك دۇنيا قارىشى ۋە گۇمانىستىك ئىجتىمائى قاراشلىرىغا كۆرسەتكەن تەسىر-
لىرىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت
تۈرك»تىدىكى ئىسكەندەرنىڭ خاقانى چىن بىلەن ئىززەت - ئىكراملىق سۆلھىلەشكەن-
لىكى توغرىسىدىكى بايان «سەددى ئىسكەندەر»دە ئەينەن شېئىرى شەكىل بىلەن
ئىپادىلەنگەن. ناۋائىينىڭ غايىۋى جەمئىيەت قاراشلىرىدا فارابىنىڭ سالماقلىق تەسىر
كۆرسەتكەنلىكى تولىمۇ روشەن. بىز بۇ تەسىرنى ناۋائىينىڭ قەدىمقى گرېك مەدە-
نىيىتىگە، گرېك پەلسەپىسىگە، بولۇپمۇ ئالاھىدە پەرقلىق ھالدا ئارىستوتىل قاراشلىرىغا
بولغان ئالاھىدە ھۆرمىتىدىن كۆرۈۋالالايمىز. ناۋايى «پەرھات - شېرىن» داستانىدا
پەرھاتنى ھېكمەت غەزىنىسى بولغان يونانىستانغا (گرېتسىيىگە) تەلپۈندۈرىدۇ ۋە
ئۇنى ئىسكەندەر تىلسىمىنى (پەلسەپىۋى غەزىنىسىنى) ئېچىشتا سوقرات ھېكىم بىلەن
يۈز كۆرۈشتۈرىدۇ. بۇ، گرېك پەلسەپىسىنى سوقراتتىن باشلاپ ئۆگىنىش، پلاتوننى
بېسىپ ئۆتۈش ۋە ئارىستوتىلدا ۋايىغا يەتكۈزۈش توغرىسىدىكى فارابى قاراشلىرى
بىلەن بىردەك بولغان. ئەگەر «پەرھات - شېرىن» داستانىدا چىن خاقانىنىڭ شاھ-
زادىسى پەرھات ئىشقى - مۇھەببەت پىداكارلىقى رىشتىسىدىن يىگانە ھالدا شەرق-
تىن غەرپكە سەپەر قىلىپ، جاھالەتلىك شاھ خىسراۋ تەرىپىدىن پاجىئەگە ئۇچرى-

www.uyghurkitap.com

غان ۋە بۇ شەخسى پاجىئە ناۋايى تەرىپىدىن تارىخى ۋە ئىنسانى پاجىئە دەرد-
جىسىگە كۆتىرىلىپ ئىزاھلانغان بولسا، «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدا يۇنان شاھ-
زادىسى ئىسكەندەر ئادالەت ۋە ئاسايىشلىق مەجبۇرىيىتى رىشتىسىدىن كۈچلۈك قوش-
شۇن بىلەن غەرپتىن شەرققە يۈرۈش قىلىپ، جاھالەتلىك شاھ دارا ئۈستىدىن ئا-
لەمشۇمۇل زەپەر تەنتەنىسىگە ئېرىشىدۇ. بۇ جەريان باشتىن ئاخىر ئىسكەندەرنىڭ
«ئىسكەندەر تىلسىمى»نى ئاچقانلىقى بىلەن، باشقىچە ئېيتقاندا ئارستوتىلنى داھى
ۋە نامايەندە قىلغان گىرىك پەلسەپىسى بويىچە ئىش قىلغانلىقى بىلەن يورىتىلغان.
ناۋايىغا بۇ جەھەتتە ھېچكىم ـ مەيلى نىزامى، مەيلى خىسراۋ دىھلىۋى، مەيلى
جامى، مەيلى موغۇل غەزىنە خانىنى ئۆلگىلىك پادىشا سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن
«رەۋزەتى خۇلد» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى مەجىت خەۋاپى تەڭ كېلەلمىگەن.

ئەلىشىر ناۋايىنىڭ ئىجتىمائى ئىدىيىلىرى ئىدىيالىستىك ۋە خىيالى ـ ئۇتوپىك
خاراكتېردە بولۇشىغا قارىماي، ئۇ كۈچلۈك گۇمانىستىك روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان
بولۇپ، كۈچلۈك مەرىپەتچىلىك تەسىرىگە ئىگە ئىدى.

بىز «سەددى ئىسكەندەر»نىڭ 5 يۈز يىللىقىنى خاتىرىلىگىنىمىزدە ئەلىشىر
ناۋايىنىڭ ئەدەبىيات جەھەتتە، شېئىرى ماھارەت جەھەتتە ئۆسۈپ يېتىلىشىنى بىلىم
ۋە ھېكمەت جەھەتتە ئۆسۈپ يېتىلىش بىلەن بىرلەشتۈرگەنلىكىدىن قاتتىق تەسىرلە-
نىمىز. ئەدەبىيات ـ سەنئەت تارىخى شۇنى تەكرار ئىسپاتلىدىكى، بەدىئى ئىجادى-
يەتتە كۆرۈنەرلىك ئىلگىرىلەش، يېڭىلىق يارىتىش ۋە ھەتتا تارىخى خاراكتېرلىك
ئۆلمەس يادىكار قالدۇرۇش ئۈچۈن نوقۇل قەلەم ـ سىياغا يۆلىنىش كۇپايە قىلماي-
دۇ. ئۇ ئېقىل ۋە بىلىشتە «ئىسكەندەر تىلسىمى» نى ئېچىشنى تەلەپ قىلىدۇ.
ئېنگېلس: «بىرەر مىللەت ئىلىم ـ پەننىڭ ئەڭ يۇقۇرى پەللىسىدە تۇرۇشنى خالاي-
دىكەن، بىر دەقىقىمۇ نەزىرىيىۋى تەپەككۇردىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ.»③ دەپ نا-
ھايىتى توغرا ئېيتقان. بۇ سۆز ئوبرازلىق تەپەككۇر ساھەسىدىمۇ، بىر پۈتۈن مىللەت
ۋە ئۇنىڭ ھەر بىر ئەزاسى ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا ھەقىقەت.

بىز «سەددى ئىسكەندەر»نىڭ 5 يۈز يىللىقىنى خاتىرىلىگىنىمىزدە، ئەلىشىر
ناۋايىنىڭكىدەك ئالەمشۇمۇل تارىخى خاراكتېرلىك بەدىئى ئەسەرلەرنى نوقۇل تىل ـ
ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىش ۋە تەھلىل قىلىشنىڭ يېتەرسىز بولىدىغان-
لىقىنى، بۇنداق ئەسەرلەرنى كۆپ جەھەتتە تەتقىق قىلىش ۋە سېلىشتۇرۇپ تەتقىق
قىلىش، بولۇپمۇ مۇتەپەككۇرانە پىكىرلەرنى پەلسەپە ۋە ئىجتىمائى ئىدىيىلەر
نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىش، ئىزاھلاش لازىملىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلىمىز.
ناۋايىشۇناسلىق ـ نوقۇل ئەدەبىياتشۇناسلىق، ئەدەبىيات تارىخشۇناسلىقنىڭ بىر ساھە-
سى دەپ قارالماسلىقى لازىم، ئىنسانىيەتنىڭ بىلىش تارىخى شۇ نەرسىنى داۋام-
لىق ئىسپاتلىماقتىكى، ئىلىم ـ پەن ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەتقىقاتى ئەگەر ھە-

قىقەتكە يېقىنلىشىشنى ئىستەيدىكەن، ئۇ مېتودولوگىيە جەھەتتە ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىقات سېستىما بويىچە تەتقىقات، سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشقا يەنىمۇ يۈزلىنىشى لازىم.

ئىزاھلار:

① بۇ ھەقتە ناۋايىنىڭ زامانىدىشى، سۇلتان سەئىد خاننىڭ (1490 - 1560) بىر نەۋرە ئاكىسى زۇھرىددىن مۇھەممەت بابۇر (1484 - 1530)نىڭ ئانا جەمەت بىر نەۋرە ئىنىسى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر (1500 - 1551) 1542 - 1546 - يىللىرى يازغان مەشھۇر «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسىرىدە بىۋاستە مەلۇمات بېرىدۇ. مىرزا ھەيدەر دادىسى مۇھەممەت ھۈسەيىن كورگان شەيبانىخانغا قارشى جەڭدە ھالاك بولغاندىن كېيىن، بابۇر شاھنىڭ يېنىدا تۇرغان ۋە كېيىنچە سۇلتان سەئىدخان ھوزۇرىدا قەشقەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئىدى. «تارىخى رەشىدى»نىڭ 2 - كىتاۋىدا مىرزا ھەيدەر «نەسلى بەيئەز بەخشىيانى ئۇيغۇر ئەست. پەدەرى ئورا كىچىكىنە بەخشى مىگۇفتەند. مەردى بۇد ئەلئەررسم» (ئۇنىڭ نەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن ئىدى. ئۇنىڭ ئاتىسىنى كىچىك باخشى دەپ ئاتايتتى. ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئىدى) دەپ يېزىپ قالدۇرغان.

② «پەنجە» سۆزى قوش مەنىدە بولۇپ، قولغا قول ياندۇرۇش ۋە بەش كىتاپقا بەش كىتاپ بىلەن تاقابىل تۇرۇش دىگەننى ئىپادىلەيتتى.

③ ئېنگېلىس: «تەبىئەت دىيالېكتىكىسى» خەنزۇچە 1961 - يىل نەشرى، 24 - بەت.

قىرغىز خەلق ئەدەبىياتىدىكى زور ھەجىملىك مەشھۇر داستان ـ «ماناس»

ئېرىسبەك ئابىقان

يېقىندا «شىنجاڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتى» تەردىن «ماناس» ئېپوسىنىڭ 1- قىسمىدىن بىر كىتاب، 2- قىسمىدىن بىر كىتاب كۆپ تىراژدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. بۇ بىزنى «ماناس» تەتقىقاتى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. دۆلىتىمىز ۋە خەلقارادا مەشھۇر بولغان، بۇ داستان چەتئەللەردە خېلى بۇرۇنلا تەتقىق قىلىنىشقا باشلانغان ۋە ئوخشىمىغان كۆز قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى.

بىرىنچى قېتىم روسسىيە ئالىمى رادلوۋ 1886- يىلى، ئىسسىق كۆل ئەتراپىغا كەلگەندە بىر قىسمىنى كۆچۈرۈۋېلىپ نەشر قىلدۇرغان ئىدى. لېكىن ئۇ، قىرغىز تىلىنى تولۇق بىلمىگەچكە نەشر قىلدۇرغان كىتاب چوڭ تەسىر قوزغىيالمىدى (چۈنكى ئۇ قىرغىز تىلىنى روس ھەرپىدە خاتىرىلىگەن ئىدى). كېيىن گېرمانىيە، ئىتالىيە، رومىنىيە، تۈركىيە ئالىملىرىمۇ قىسقىچە نۇسخىلىرىدىن پارچىلار نەشر قىلغان ۋە قوشۇمچە ماقالىلارنى يازغان ئىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، سوۋېت قىرغىزستانىدىن مەخسۇس ئادەم ئۇيۇشتۇرۇلۇپ «ماناس» داستانىنى رەتلەپ 1961- يىلى «ماناس»، «سەمەيتەي»، «سەيتەك» قاتارلىق 3 ئەۋلات ۋەقەلىگى سۆزلەنگەن 4 چوڭ كىتاب نەشر قىلىندى. ئۇلارنىڭ شۇ چاغدىكى يىغىپ توپلىغىنى 500 مىڭ مىسرا بولۇپ 11 ۋارىيانتى ئىچىدىن تاللاپ، سۈپەتلىك جايلارنى بىرىكتۈرگەن.

دۆلىتىمىزدە بىرىنچى قېتىم «سەمەتەي» قىسمىنىڭ «كوكەتاينىڭ ئاشى» دىگەن بىر بابى خەنزۇچە «تيانشان» ئەدەبىياتى ژورنىلىدا ئېلان قىلىنغان ئىدى. 1961- يىلدىن باشلاپ مەركىزى مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى بىرلىكتە خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، دەسلەپكى قەدەمدە يىغىش، توپلاش خىزمىتىنى باشلىدى ۋە بىرنەچچە ماناسچىلارنى تەكلىپ قىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاقچى ناھىيىسىدىن بولغان يۈسۈپ مامايىنىڭ بىلىدىغىنى تولۇغراق بولۇپ، ئۇ، «ماناس» ئېپوسىنى 8 ئەۋلات-

قا يەتكۈزدى. ھازىر بىزدە نەشرگە تەييارلىنىۋاتقان نۇسخىسى مانا شۇ يۇسۇپ مامايىنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بويىچە رەتلەنگەن نۇسخا.

«ماناس» ئېپوسى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەسىلىلەر ئىنتايىن مول ۋە مۇرەككەپ نۇرغۇن تارىخى ۋەقەلەرگە چېتىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە بىرمۇنچە ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇت. مەيلى قانداق بولمىسۇن بۇ ئېپوس قىرغىز خەلقىنىڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى دىگەن قاراش ئاساسلىغراق. ئۇنىڭدىن قىرغىزلارنىڭ كۆچكەن جايلىرى، تارىخى ئىزلىرى، تىلى، پىسخولوگىيىسى، گۈزەللىك كۆزقارىشى ۋە دىنى قاراشلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ.

«ماناس» - قىرغىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ساقلانغان زور ھەجىمدىكى داستان. ئۇ تارىخ ئەمەس، لېكىن تارىختا بولۇپ ئۆتكەن پاكىتلار، ئۇنىڭدا ئەكس ئەتكەن. چۈنكى ئۇزاق زامانلارغىچە ئۆز تارىخىدا يېزىق خاتىرىسى بولمىغان بىر مىللەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن كەچۈرمىشلىرى كۆپ ھاللاردا شۇ مىللەتنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئارقىلىق بەدىئى شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. تارىخ ئالدى بىلەن يازما تارىخى خاتىرىلەرنى ئاساس قىلىدۇ، شۇنىڭدەكلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغىمۇ كۆڭۈل بۆلىدۇ. «ماناس» ئېپوسى ئەدىبى قىممەتكە ئىگە بولۇشتىن باشقا يەنە ئىلمى قىممەتكىمۇ ئىگە.

ئاتاغلىق تارىخچى سىماچيەننىڭ ئەسلىمىلىرىدە، بۇندىن 2 مىڭ يىل ئىلگىرى قىرغىزلارنىڭ يەنسەي دەرياسى بويىدا ئىكەنلىكى يېزىلغان. «يەنسەي» دىگەن سۆز تۈركى تىلىنىڭ قىرغىز شىۋىسىدە «ئېنى (ئە 0) - ئانا»، «سەي - دەريا» ياكى «ئانا دەريا» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شۇۋاقىتتىكى قىرغىزلارنى قارا قىرغىزلار دەپ ئاتايتتى. بۇ ئۇلارنىڭ قۇللۇق دەۋرىدىن فېئوداللىق دەۋرگە ئۆتكەن ۋاقتى بولۇپ، ئۇلار تەبىئى شارايىتى ياخشى، ئورمانزار، توقايلىق ۋە ئېگىز تاغلار ئارىسىدىكى ئوتلاقلاردا ياشىغانلىقى ئۈچۈن، مال - چارۋىچىلىقى تېزلا كۆپەيگەن. قىرغىزلار شۇ ۋاقىتتىلا ناخشا ئېيتىش، قومۇز چېلىشنى ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋى ئوزۇقى قىلغان. ئۇلار ئۆلگەن ئادەملەر ئۈچۈن قايغۇرۇش، سېغىنىش ۋە ئەسلەش خاراكتېرىدىكى قوشاقلارنى ئېيتاتتى. كېيىن باتۇرلۇق - قەھرىمانلىق توغرىسىدىمۇ قوشاقلار توقۇيدىغان بولدى. ھەتتا مەشھۇر سەركەردىلەر ۋە باتۇرلارنىڭ تارىختا ئۆتكەن ئىش - ئىزلىرىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىنمۇ ئۇلارنى قوشاققا قوشاتتى. مەشھۇر «ماناس» داستانىمۇ ئەنە شۇنداق ئىجتىمائى شارائىتتا مەيدانغا كەلگەن. «ماناس» داستانى دەسلەپتە ئادەتتە بىر نەچچە باتۇرلارنىلا مەدھىيىلىگەن ۋەقەلىك، شېئىر ياكى داستان شەكلىدە مەيدانغا چىققان بولسىمۇ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قىرغىزلارنىڭ ياشىغان يەرلىرى، ھەركەت

قىلغان جايلىرى ۋە بېشىدىن ئۆتكۈزگەن تارىخى تەغدىرىگە ئائىت بابىلار قوشۇلۇپ بارغانسېرى چوڭايغان، شۇنداقلا كىچىك قوشاق، كىچىك داستانلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ئەسىرلەر ئۆتىشى بىلەن ھازىرقى «ماناس» دىن ئىبارەت چوڭ تىپتىكى داستانغا ئايلانغان. بۇ، قىرغىز مىللىتىنى شەكىللەندۈرۈش ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇشنى يۈكسەلدۈرۈشتە خېلى ئىجابى رول ئوينىغان.

داستاننىڭ دەسلەپكى قۇرۇلمىسى «ماناس» قاچان پەيدا بولغان؟

بۇ مەسىلىگە جاۋاپ بېرىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن «ماناس» ئېپوسىدا بايان قىلىنغان ۋەقەلەر قايسى دەۋرنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى چۈشۈنۈشكە توغرا كېلىدۇ. چەتئەل ۋە ئېلىمىزدىكى ھازىرقى تەتقىقاتچىلار بۇھەقتە مۇنداق 3 خىل قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

1. قىرغىزلار يەنسەي دەرياسى بويىدا ياشىغان دەۋردە پەيدا بولغان دىگەن قاراش. ئۇلار بۇ خىل قاراشنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن داستاندىكى يەر ئىسىملىرى، شامان دىنىغا ئائىت ۋەقەلىكلەرنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ خىل قاراشتىكىلەرنىڭ بەزىلىرى، مەسىلەن: قازاقىستاننىڭ مەشھۇر يازغۇچىسى مۇختار ئەۋەزوۋ داستان تىلىدىكى ئارخائىزىم (كونىرىغان سۆز) لەرنىڭ كۆپلىگىنىمۇ بىر تۈرلۈك ئاساس سۈپىتىدە كۆرسىتىدۇ. يۇقۇرقى قاراش بويىچە ئېيتقاندا «ماناس» نى 7-، 9- ئەسىرلەر ئارىلىقىدا مەيدانغا كەلگەن دەپ قاراشقا بولىدۇ.

2. قىرغىزلار ئالتايغا كېلىپ ياشىغان ۋاقىتتا پەيدا بولغان دىگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر: داستاندا «9-، 11- ئەسىردە قىرغىزلار ئېلىپ بارغان كەڭ-كۆلەملىك سوقۇش ۋەقەلىرى بايان قىلىنغان» لىقىنى ① دەلىل كۆرسىتىدۇ. دەرۋەقە شۇ مەزگىللەردە قىرغىزلار بىلەن قالماقلار، كۆك تۈركلەر ۋە قىتانلار (قاراختايلار) ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن. ئۇرۇش مەيدانى ھازىرقى تاشقى موڭغۇل يايلاقلىرىدا، ھەتتا شەرقى- شىمال ئۆلكىلەرگىچە بارغان. داستاندا بۇ خىل تارىخى ۋەقەلىكلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. (ب. يۇنسالىيېۋ)

3. جۇڭغارلار دەۋرىدە پەيدا بولغان دىگەن قاراش. بۇ خىل قاراش بويىچە بولغاندا داستاننىڭ مەيدانغا كەلگەن ۋاقتى پەقەت 16 -، 18- ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. ي. ل. كېلىموۋىچ بۇ خىل قاراشنى ئىسپاتلاشتا داستاندا ئىسلام دىنىغا ئائىت مەزمۇنلارنىڭ كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنغانلىقىنى ۋە ئالتاي، تىيانشان تاغلىرىدىكى ھازىرقى يەر ئىسىملىرى تىلغا ئېلىنغانلىقىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ.

ك. پ. پېتروۋنىڭ «15- ئەسىردىن 18- ئەسىرگىچە بولغان قىرغىزلارنىڭ

① 1958- يىلى فرونزىدا نەشر قىلىنغان «ماناس» نىڭ باش سۆزىگە قارالسۇن.

فېئوداللىق مۇناسىۋىتى ھەققىدە» دىگەن كىتاۋىدا، قىرغىزلارنىڭ باشقىلار تەرد -
پىدىن (ھەسەنخان تەرىپىدىن) چۇدەرياسى بىلەن تالاس دەرياسىغا قوغلۇنۇپ تاشلانغانلىقى يېزىلغان. دەرۋەقە داستاندا بۇ ۋەقەگە ئائىت پاكىتلارمۇ بايان قىلىنغان. بىراق، شۇنى ئەستە تۇتۇش كېرەككى 200 مىڭ مىسرا (قىرغىزستاندا رەتلەنگىنى 500 مىڭ مىسرا) دىن تەشكىل تاپقان بۇ چوڭ داستاندا بارلىق قىرغىزلارنىڭ بارغان يېرى، ئۆتكەن تاغلىرى، بېشىدىن كەچۈرگەن كەچۈرمىشلىرى، ئۆرپ - ئادىتى، مەدىنىيىتى، تارىخى، دىنى - ئېتىقادى قاتارلىق نۇرغۇن مەسىلىلەر بايان قىلىنغان، بىر نەچچە ئەۋلات باتۇرلارنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان.

«ماناس» ئېپوسى قىرغىزستاندا 3 ئەۋلات 4 چوڭ كىتاپ بولۇپ 1958- يىلى نەشىردىن چىققان. ئەنگلىيە، تۈركىيە، فىرانسىيە، غەربى گېرمانىيە قاتارلىق مەملىكەتلەردە ئېلان قىلىنغانلىرى «ماناس» نىڭ ئايرىم بۆلەكلىرى بىلەنلا چەكلەنگەن. بۇندىن باشقا «ماناس» داستانى ھەققىدە چەتئەللەردە بۇنىڭدىن 150 يىل بۇرۇنلا يازما ماتېرىياللار نەشر قىلىنغانلىقى ياكى خەۋەر، ماقالىلار ئېلان قىلىنغانلىقى مەلۇم. ماركس «ئىلىئادا»، «ئودىسسا» داستانلىرىنى ماختىغاندا دۇنيادا تېخى «ماناس» داستانىنىڭ يازما نۇسخىسى يوق ئىدى. ئېلىمىزدىكى ماناسچى يۈسۈپ ماماي «ماناس» نى 8 ئەۋلاتقىچە بىلىسىمۇ، لېكىن كېيىنكى 5 ئەۋلات ھازىرغىچە تەتقىق قىلىنمىدى. «ماناس» ئېپوسى ئۇيغۇر ۋە قازاق خەلق داستانلىرىغا قارىغاندا ھەجىم جەھەتتە تېخىمۇ چوڭ، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان تارىخى مەلۇماتلار تېخىمۇ مول.

«ماناس» ئېپوسىنى تۇنجى قېتىم 1860- يىلى روس ئالىمى ئا. پ. رادلوۋ تېكەسكە كېلىپ خەلق ئېچىدىن بىرقىسمىنى يېزىۋالغان ۋە «ماناس» دىگەن بىر خەلق ئېپوسى بار ئىكەن دىگەن مەلۇماتنى بىرىنچى قېتىم يېزىپ قالدۇرغان. كېيىن قازاق ئېكسپېدىتسىيىچىسى چوقان ۋەلىخانوف قەشقەرگە كېتىۋاتقان سەپىرىدە «ماناس» نىڭ بىرقىسمىنى كۆچۈرۋالغان. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا فىرانسىيىدىمۇ بۇ ئېپوسنىڭ بىر قىسىم تېكىستى نەشر قىلىنغان. لېكىن بۇ ئىككى خىل نۇسخىنىڭ مەزمۇنى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ۋەلىخانوف نۇسخىسىدا «خىتايغا قارشى» دىگەن ئۇقۇم گەۋدىلەندۇرۇلگەن. فىرانسوز نۇسخىسىدا بولسا، «ئاق پادىشاغا قارشى» ئۇقۇمى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن شۇنداق پەرەز قىلىش مۇمكىنكى ئەينى يىللاردا «ماناس» نى ئېيتقۇچىلار ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ سۇبيېكتىپ ئارزۇسىنى سىڭدۈرۈۋەتكەن. لېكىن «ماناس» نىڭ ئەسلى روھى قىرغىزلارنىڭ يەنسەيدىن ئالتاي، تىيانشان، تالاس، ئىسسىق كۆلگە كۆچۈش جەريانىدىكى تارىخى ۋەقەلىكلىرىنى بەدىئىي شەكىلدە ساقلاپ قالغان تارىخى ئەسلىمىسىدۇر.

www.uyghurkitap.com

ئىپوسنىڭ قايسى ۋارىيانتى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قىرغىزلارنىڭ ئاساسى تارىخى سەھنىسى ۋە بىر قەدەر ھەل قىلغۇچ ئىجتىمائىي ھەركەتلەر ئېلىپ بارغان ۋاقتىنى ھىساپقا ئالساق، ئەڭ ئالدى بىلەن «ماناس» دىگەن بۇ بەدىئىي ئوبرازنى قىرغىزلار ئالتايغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان دىيىشكە بولىدۇ. يۈسۈپ ماماينىڭ ھازىر ئېيتىۋاتقان ۋارىيانتىدىمۇ بۇ مەزمۇن ئىپادىلىنىدۇ.

شۇۋاقىتتىكى شەرقى شىمالدىن چىققان كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر ـ قىتانلار (كىدانلار) جۇڭگونى ئىگەللەپ ئالغاندىن كېيىن تاكى غەرپكە يۈرۈش قىلىپ كەلگەندە قىرغىزلار قاتتىق قىرغىنچىلىققا ئۇچرايدۇ، شۇنىڭ بىلەن قىرغىزلار تەرەپ ـ تەرەپكە تاراپ يوقۇلۇشقا يۈز تۇتىدۇ. مانا شۇنداق چوڭ تارىخى ئاپەت، زور بۇرۇلۇش دەۋرىدە ماناس خەلقنى باشلاپ ئۇرۇش قىلىپ، ئالا تاغ تەرەپكە چېكىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن قىتانلار بىلەن بولغان ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارىدۇ. داستاندا بىر نەچچە قېتىم تىلغا ئېلىنغان «بېيجىڭغا بېسىپ كىردۇق» دىگەن مىسرالار كېيىن ئۆزگەرتىپ ئېيتىلغان. ھازىرقى جىمسار (بېشبالىق) قىتانلار جۇنغار ئويمانلىقىنى ئىگەللەپ تۇرغان ۋاقىتتا «بېيتىڭ» دەپ ئاتىلىپ مەركەز قىلىنغان ئىدى. 10- ئەسىردە قىتانلار، قىرغىزلارنى پۈتۈنلەي قىرغىنچىلىققا ئۇچرىتىپ، ئۆزلىرىگە بېقىندۇرۇۋېلىشقا ئازقالغان. بۇ بەختسىزلىكتىن قوتۇلۇش ئۈچۈن ماناس، سەمەتەي، سەيتەك قاتارلىقلار قىرغىزلارنى بىرگە جەم قىلىپ، باشقا ئۇيغۇر، قازاق، تېركەچ، تاتار قاتارلىق 60 نەچچە مىللەت ۋە قەبىلىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىدۇ. شۇچاغدىكى مىللەتلەردىن ھازىرغىچىلىك ساقلىنىپ قالغانلىرى ئىنتايىن ئاز، كۆپ قىسمى ئۇرۇش جەريانىدا تېگەپ كەتكەن ياكى بىر ـ بىرىگە سىڭىشىپ كەتكەن. مەسىلەن: موڭولدۇر، قىتاي دىگەن قەبىلىلەر ھازىرقى قىرغىزلاردىمۇ بار.

قىرغىزلار قىتانلار كېلىشتىن بۇرۇن، يەنى 8-، 9- ئەسىرلەردە يەنسەيدىكى باشقا قەبىلىلەر بىلەن بولغان چوڭ ئۇرۇشتا (ئاۋالقى كۆك تۈركلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا) بىر چوڭ كۆچمەن مەملىكەت قۇرغان ئىدى. لېكىن قىتانلار قىرغىزلارنى ئېسىدىن كەتكۈسىز تۈردە پارچىلىۋەتتى. مۇشۇنداق چوڭ ۋەقەلىك ئىپوسىدا ئەسىردىن ـ ئەسىرگىچە ئورۇن ئالماي قالمىغان. ماناس بىر مۆچەلگە توشمىغان ۋاقىتتا، ئالتايغا ئېقىپ بارغان قىرغىزلار باشپانا تاپالماي ماناسنى ئۆزىگە تىرەك قىلغان. ياش ئۆسمۈر تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يېرىگە قايتىپ بېرىشنى ئارزۇ قىلىپ مۇنداق دەپ ناخشا ئېيتقان:

ئازاپ چەككەن قىرغىزلارغا،
كۆرىدىغان كۈن بارمىدۇ؟!

ئىچىدىغان سۇ بارمىدۇ؟!
يېشىمىزغا تۇتىدىغان،
مۇساپىر بولغان بۇ يۇرتتا.
بالا ماناس ئۆزى باردۇر!

قىرغىزلارغا باش بولغان ماناس ئالتايدىكى قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرگەندىن كېيىن، بىر چوڭ قوشۇن ئويۇشتۇرۇپ، بوۋىسى باتۇر قوشاينىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئالاۋكەرنىڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ھەممە ئاھالىلارنى ئاتا - بوۋىسىنىڭ ئۆز يۇرتى بولغان ئالا تاققا ئېلىپ كەلگەن ئىدى. ماناسنىڭ باتۇرلۇق ئىشلىرى، ئالاتاققا كەلگەن قىرغىزلارغا قولىنى سوزغان دۈشمەنلەر بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە سۈرەتلەنگەن. شۇجەڭلەردە تۇتۇلغانلارنىڭ كىم ئىكەنلىكى داستاندا ئالاھىدە سۆرەتلەنگەن. شۇۋاقىتتىكى ئۇرۇشلاردا كىشىلەر بىر - بىرىنى يۇتۇۋەتكىدەك نەپرەت بىلەن ئېلىشقان، دادىسى بالىسىنى تونۇمايدىـغان ۋاقىت ئىدى. ئايرىم - ئايرىم بولۇپ كەتكەن قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرگەن، خەلقىنىڭ بېشىغا كۈن چۈشۈپ، تاغلار ئوڭتەي - توڭتەي بولىۋاتقان چاغلاردا ئەڭ كۈچـلۈك باتۇرلارنى باشلاپ، مەيدانغا چىققان (داستاندا ئېيتىلغان گەۋدىلىك ئوبراز) ماناسنىڭ ئۆزى ئىدى. شۇۋاقىتتا قالماق، ئوراڭخاي موڭغۇل قەبىلىلىرىمۇ قىرغىزلارغا خېلى ۋەيرانچىلىق سالغان ئىدى. بۇ ۋەقەلىكتىن، شۇۋاقىتتىكى ئۇرۇشلار ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى موڭغۇللار ۋە جۇڭغارلار بىلەن بولغان ئۇرۇش (1455-يىلغىچىلىك سوزۇلغان) لارنى بىلگىلى بولىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەلۋەتتە يازما شەكىلدە ساقلىنىپ قالغان تارىخى مەلۇماتلارغا ئوخشىمايدۇ، لېكىن خەلق ماناسچىلىرى تارىختىكى باتۇرلارنى مەدھىلىگەن چاغدا، ئۇلارنىڭ چىن باتۇر ئىكەنلىكىنى، خاراكتېرىنى، ئۇرۇش بولغان جايلارنىڭ يەر ئىسىملىرىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشقان. شۇنداقلا ماناسچىلار شۇ دەۋرگە بولغان ئۆزىنىڭ قارىشىنىمۇ سىڭدۈرۈۋەتكەن. بىر ماناسچى ئۆلۈپ ئۇنى داۋاملاشتۇرغۇچى يەنە بىر ماناسچى ئوتتۇرىغا چىقىدىغان دەۋر توختىمىغانلىقتىن، ئۇلار ئۆزى كۆرگەن بەزى يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى كىرگۈزۈۋېلىشتىن خالى بولالمىغان. ھەتتا «ماناس» نى سۆزلىگۈچىلەر كۆز ئالدىدا ئاڭلاپ ئولتۇرغان كىشىلەرنىڭ ھېسسىياتى، نىمىنى ياخشى كۆرىدىغانـلىقىنى، نىمىگە قارشى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغانلىقتىن، شۇلارنىڭ تەلۋىنىمۇ داستان مەزمۇنىغا سىڭدۈرۈۋەتكەن. «ماناس» تا قىرغىزلارنىڭ بۇرۇنقى دىنى قاراشلىرى شامان دىنىدىن باشلاپ كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى زەمبىرەك بىلەن ئۇرۇـشىدىغان دەۋرلەرگىچە بولغان مەلۇماتلارنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن «ماناس» ۋەقەلىكىنىڭ بىر دەۋردە پەيدا بولمىغانلىقىنى، كەم بولغاندا ئۇ، 500 - 700

www.uyghurkitap.com

بىلىق دەۋرىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

«ماناس» نى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم مەسىلە ئۇنىڭ تۈپ ۋەقەلىگى قوشۇمچىلىرى قايسى ئىكەنلىكىنى ئايرىۋېلىشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن «ماناس» نىڭ ھەر خىل ۋارىيانتلىرىنى تولۇق يىغىۋېلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىدا «ماناس» نىڭ 13 ۋارىيانتى تولۇق بولمىغان (رادلوۋ بىلەن ۋەلىخانوپ ئىككىسى ئىشلىگەن) ھالەتتە بولۇپ، بىر نەچچە قېتىم رەتلىنىپ 1958- يىلى 4 كىتاپ قىلىپ نەشر قىلىنغان ئىدى. بىزدە ھازىر ئاقساقال يۈسۈپ ماماي ئېيتقان ھەجمى بىر قەدەر ئۇزۇن بولغان بىرلا ۋارىيانتى بار. ئۇندىن باشقا يەنە قانچە ۋارىيانتى بارلىغى ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم ئەمەس. قىرغىزلارنىڭ تارىخىنى ساقلاپ قېلىشتا پاكىتلار كۆپ بولىسىمۇ، لېكىن ماناس، قوسوي، سەمەتەي، سەيتەك، چۇباپ، كۆلچورو، قانىكەي، ئايچۆرونگە ئوخشاش باتۇرلارنىڭ تارىخىمۇ ئەھمىيەتلىك سەۋەپلەرنىڭ بىرى. بۇنىڭدا ئېيتىلغان باتۇرلارنىڭ ئىسىملىرىنى گەرچە تارىخى مەلۇماتلاردىن ئۇچرىتالمىساقمۇ، لېكىن ئۇلارنى رىيال تۇرمۇشتا ئۆتكەن باتۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلىدە پىششىغلاپ ئىشلەنگەن بەدىئى ئوبرازى دېيىشكە بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا شۇنداق چوڭ ھەجىملىك ئېپوستىكى ۋەقەلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا شۇنچە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان قانداق ساقلىنىپ قالدى دېگەن مەسىلە بار:

ئا. پ، رادلوۋ: «ماناس» داستانى - قىرغىز خەلقىنىڭ گەپتان، قوشاقچى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان ئەسەر، ئەقىل - پاراسەتلىك قىرغىزلار ئادەتتە سۆزلىگەندىمۇ قاپىيەلەشتۈرۈپ، شېرغا ئايلاندۇرۇپ كېتەلەيدۇ»① دېگەن ئىدى.

ھەر قايسى بىر ماناسچى ئۆزۋاقتىدا ئاتاغلىق شائىر (ئىرچى) بولۇش بىلەن بىللە يەنە جەمىيەتنىڭ ئۆزگىرىشلىرىگە بىۋاستە پىكىر يۈرگۈزەلەيدىغان ئۆز زامانىنىڭ خەلق سەنئەتكارى ئىدى دېيىش مۇمكىن. ئۇلار ۋەقەلىكلەرنى ئېسىدە ساقلاپ قالغاندىن باشقا، يەنە ۋەقەلىكلەرگە باھا بېرەلەيدىغان، ۋەقەلىكلەرنى ئىخچاملاپ شېئىرغا ئايلاندۇرۇپ ئېيتالايدىغان كىشىلەر ئىدى. ئۇلار بۈگۈن بىر ئۆيدە بىر ۋەقەنى بىر خىل رىتىم ۋە بىر تۈرلۈك قېلىپتا ئېيتسا، ئەتىسى يەنە بىر ئۆيدە شۇ ۋەقەلىكنى باشقىچە رىتىم ۋە باشقىچە ئوبرازلىق سۆزلەر بىلەن ئېيتقان، شۇنىڭدەك ھەر قايسى چوڭ ماناسچىلار ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەنلەردىن تەلىم ۋە تەسىر ئالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار، ئۇلار ئالدى بىلەن يادلاپ

---

① 1958- يىلى فرونزىدا نەشر قىلىنغان «ماناس» نىڭ باش سۆزىگە قارالسۇن.

ئاندىن تەكرار - تەكرار ئېيتىشقا باشلىغان. شۇ ئارقىلىق ۋەقەلىك كۈندىن - كۈنگە كۆپەيگەن ۋە مۇكەممەللىشىپ بارغان.

ماناسچىلار «ماناس» نى ئېيتقان چاغلىرىدا ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قايسى جاي-لىرىنى قارشى ئالىدىغان، قايسى جايلىرىنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمەيدىغانلىقىنى پەملەپ شۇنداق جايلىرىنى كۆپەيتىپ ئېيتقان، يۇقىرى كۆتەرگەن، بەزى جاي-لىرىنى قىسقىراق ئېيتقان. ئۇلار باتۇرلارنىڭ سوقۇشقا كىرگەنلىكىنى ئېيتقاندا، خۇددى ئۆزلىرىمۇ قوللىرىغا نەيزە تۇتۇپ جەڭگە كىرگەندەك، كۆزلىرى قىزىرىپ، رەڭگى - رويى باشقىچە بولۇپ كېتىشىدۇ، ئاڭلىغۇچىلارمۇ ئالاھىدە ھاياجانلىنىدۇ. مەسىلەن:

قايپىچىنىڭ قارا ئۆڭكۈر،
غايىپ بولدى سەمتەي.
قارىسا كۆزگە چېلىقماس،
قەيەردە ئىكەنلىكى ئېلىنمەي.

شۇ چاغلاردا گۈلچورو،
چارە تاپالماي غەش بولدى
ئىككى كۆزىدىن ئاققان ياش،
مەيدىسىدە سۇ بولدى.

ئۇڭ پېشىمنى تايىنىپ،
ۋاي دادىكام دەپ يىغلاپ.
سول پېشىمنى تايىنىپ،
جان دادىكام دەپ يىغلاپ.

سەندىن قالغان ئاي پالتىنى،
ئىگىز كۆتۈرۈپ كىم چاپار.
تارقاپ كەتكەن قىرغىزنى،
يېتىم قىلماي كىم باشلار.

دېگەن يەرلىرىنى ئاڭلىغاندا، ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ كېتىشىپ، ماناس-چىنى تەسىرلەندۈرۋېتىدۇ.

«ماناس» نىڭ «سەيتەك» دېگەن پارچىسىدا قانچورىنىڭ بۇزۇق ئىكەنلىكى، تاشقى دۈشمەنلەردىنمۇ بەك خەۋپلىك بولىدىغانلىقى، ئاساسى قەھرىمانلار تىلىدىن مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

www.uyghurkitap.com

تاغدىن قويچى تاشلىغاندەك،
توشۇپ كېتەرمىكەنسەن.
ئاچكۆز غاجىلىغان كاللىدەك،
بۇلاپ قالارمىكەنسەن.
قول - پۇتىدىن ئايرىلغان،
يىلاندەك قالارمىكەنسەن.
يال - قۇيرۇغىدىن ئايرىلغان،
قۇلۇندەك قالارمىكەنسەن.

بۇ جايلارنى ئۇلتۇرغانلار ئاڭلىغاندا، باتۇرنىڭ كۆڭلى، ئارمىنى بىلەن بىر بولۇپ قايغۇرۇشىدۇ. «ماناس» نى ئېيتقۇچىلارنىڭ ئاۋازى، ھېسسىياتىمۇ شۇنى بەلگىلەيدۇ.

ئۇزاقتىن بېرى ساقلىنىپ، ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان «ماناس» ئېپوسى يالغۇز قىرغىزلارنىڭ شېئىرى شەكلىدە يېزىلغان تارىخى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھازىرقى سۆز بىلەن ئېيتقاندا ئۇنى يەنە سەھنە تىياتىرى (دىراما)، دېيىشكە بولىدۇ. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن ھەر بىر ۋەقەلىك، ھەر بىر باتۇر مەيلى دۈشمەن ياكى ئۆز تەرەپنىڭ باتۇرلىرى بولسۇن، ھەممىسى ئۆز ئەينى سۆرەتلەنگەن. شۇڭا، يادلىغاندا ئىسىدە ئوڭاي قالىدىغان، شېئىرى رىتىمگە ئىگە سۆزلەر تاللانغان. «ماناس» نى بىركىچە ئېيتىسىمۇ ئاڭلىغانلار قانداق بولمىسۇن خېلى كۆپ جايلىرىنى ئېسىدە ساقلاپ قالالايدۇ. دېمەك، ماناسچىلار ئاددى قوشاقچىلار ئەمەس، بەلكى تالانتلىق شائىر ۋە تىل ئۇستىلىرى. شۇنداقلا قىزىقارلىق ھەركەتلەرنى ماسلاشتۇرۇپ جانلاندۇرالايدىغان قابىلىيەتلىك ئارتىسلەر دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ. شۇنداقلا ئۇلار يەنە ۋەقەلىكنىڭ ئۆزگىرىشىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان مۇزىكىنىمۇ ماسلاشتۇرغان. شۇڭا ئاڭلىغۇچىلار تۈرلۈك گۈزەل كۆرۈنۈشلەر ۋە ئېنىق ئۇقۇم بېرەلەيدىغان كۆپلىگەن قەھرىمانلارنىڭ قىياپەتلىرىنى كۆرەلەيدۇ. يەنە كىشىنى تەسىرلەندۈرەلەيدىغان قوشاقلار ئارقىلىق يەر، سۇ، تاغ، ھايۋاناتلارنىڭ ھەر خىل كۆرۈنۈشىنى تەسەۋۋۇر قىلدۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ نازۇك ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئويغىتالايدۇ.

مەسىلەن:

ئاي بىلەن كۈننىڭ،
يۇرۇغىدىن پۇتكەندەك.
ئاي ئالدىدا بولۇتنىڭ،
سالقىنىدىن پۇتكەندەك.

ئالتۇن بىلەن كۈمۈشنىڭ،
نەق ئۆزىدىن پۈتكەندەك.
ئاسمان بىلەن يېرىڭنىڭ،
نەق ئۆزىدىن پۈتكەندەك.
... ...
ئەل بېشىغا كۈن تۇغسا،
ئەل ياراتقان ئەركىبلەر.
... ...
ئۇقمۇشلاردىن ئۇققان سۆز،
ئۇلۇقلاردىن قالغان سۆز.
ئاتىسىدىن - بالىسىغا،
مىراس بولۇپ قالغان سۆز.
X · X · X · X
بۇرۇنقىلار گەپ ئېيتقان،
باتۇر مۇشۇ دەپ ئېيتقان.
باشقىلارمۇ گەپ ئېيتقان،
ئارسلان مۇشۇ دەپ ئېيتقان.
بۇرۇندىن قالغان بۇ گەپنى،
ئېيتىپ كەلسەك بىز ئەمدى،
ئايلىنىپ نۇرغۇن يىل ئۆتتى،
كۆپكۆك تۆمۈر كېيىنگەن،
ياۋدىگەندە يۈگۈرگەن.
«ماناس» تەك باتۇر ئەر ئۆتكەن.
زامان، زامان، زاماندىن،
يولۋاستەك سۈرلۈك ئەر ئۆتتى.
ئەر ئۆتمىسە كىم ئۆتتى؟
نۇرغۇنلىغان ئەسىر ئۆتتى!

مۇشۇنىداق سۆزلەر بىلەن مەدھىيلەنگەن «ماناس» داستانىنى يالغۇز ياشانغان كىشىلەرلا ئەمەس، بەلكى ياشلارمۇ تاڭ ئاتقىچە زېرىكمەي ئولتۇرۇپ، قىزىقىپ ئاڭلايدۇ، باتۇرلارنىڭ ئىشلىرىدىن تەسىرلىنىپ يىغلىشىدۇ، بەزى قىزىقارلىق ۋەقەلىكلەرنى ئېيتقاندا ھەممىسى كۈلۈشىدۇ. تالانتلىق ئاقىنلار تەرىپىدىن ئېيتىلغان «ماناس» يالغۇز قىرغىزلارنىلا ئەمەس، بەلكى باشقا مىللەت كىشىلىرى-

نىمە قىزىقتۇرالايدۇ.

داستاننىڭ قىزىقارلىق بولۇشى يالغۇز ۋەقەلىكلەرگىلا باغلىق ئەمەس، ئاقىنلارنىڭ ئېيتىش ماھارىتىمۇ زۆرۈر شەرت. لېكىن شۇ ۋەقەلىكلەر ئوبرازلىق تىل، رېتىملىق شېئىرى مىسرالار ۋە ھەر تۈرلۈك گۈزەل ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئارقىلىق سۈرەتلەنمىسە، رىياللىق بىلەن غايە بىر - بىرىگە سىڭىشىپ كەتمىسە، ئۇ چاغدا ئۇ ئادەتتىكى بىر نەرسە بولۇپ قالىدۇ. «ماناس» داستانىدىكى بۇ ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىش جەھەتتە چوڭ رول ئوينىغان. مەسىلەن: سەمەتەينىڭ سادىق چۆرىسى قانچىرونىڭ سەمەتەيگە ئاسىيلىق قىلىش ۋەقەلىكىنى سۆزلەپ بېرىشتە يۈز بەرگەن ۋەقەنى ئەينەن ئېيتىپ بەرمەستىن، تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر بىلەن قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتكەن:

قىزدىل - قىزدىل قىرمىزنى،
قاتتىق تۇتسام بولمايدۇ.
ئۇ ئەمچەك سۈتى بەرگەن،
بىزگىمۇ ياخشى پەيلى يوق.
يېشىل ئالا تال - يىپەك،
يېنىدىن يىرتسام بۆلۈنمەيدۇ.
ئۇ يېقىنلاپ كىرسە «ياخشى بالاڭ»،
جان قويغىدەك ئەلپازى يوق.

دەپ ئۇنىڭ يامان نىيىتىنى ئىخچاملاپ تەسۋىرلەپ بەرگەن.

يەنە «ماناس» داستانىدا سىيلىشتۇرمىلار ئۆز لايىغىدا بېرىلگەن. كىشىلەر ئۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئېسىدە قالدۇرۇشتىن باشقا ئۇنى ئاسانلا يادلاپ ئالالايدۇ. داستاندىكى سىيلىشتۇرۇلۇش - ئۇنىڭ تۈزۈلۈشىگە بىنائەن كەڭرى ۋە قىسقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بىر قەدەر كەڭرى سىيلىشتۇرمىلار كۆپىنچە قەھرىمان يېڭىدىن مەيدانغا چىقىرىلىپ، باشلانغاندىلا تونۇشتۇرۇلىدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەپ ئۇلارنى ئىمكان قەدەر تولۇغراق تونۇشتۇرۇش ۋە ئاڭلىغۇچىلاردا بىر قەدەر ئېنىق تۇيغۇ پەيدا قىلىش ئۈچۈندۇر. مەسىلەن: سەيتەكنى سۈرەتلىگەندە ئۇنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى، دادىسى سەمەتەي بىلەن ئوخشاپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن ئىخچام سىيلىشتۇرمىلار ئارقىلىق ۋەقەلىك ۋە قەھرىماننىڭ شۇ چاغدىكى مۇرەككەپ ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلەن بولغان باغلىنىشىنى سۈرەتلەش بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

كۆلچورىنى باغلايدىغان ۋاقىتتا ئۇنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنى مۇنداق

سۆرەتلىگەن:

كۈلچورىنى قارىساڭ،
ئاغزىدىكى ئىلبى.
غاردىن چىققان شامالدەك،
قەست قىلغاننى يىگىدەك.

گوركىي: «ئېغىز ئەدەبىيات ۋە يازما ئەدەبىيات يالغۇزلا تىل ۋە ۋەقەلىك تەرەپىدىنلا ئالاھىدە بولۇپ قالماستىن، ئىدىيىۋى مەزمۇنى ھەققىدە يىغىنچاقلانغان بولۇشى كېرەك، شۇڭلاشقا فولكلورنى بىلمىگەن يازغۇچىنىڭ ئۆزى ياخشى يازغۇچى ئەمەس. چەكسىز بايلىق خەلق ئەسەرلىرىدە. ھەقىقى يازغاچى بولۇشنى ئويلىغان ئادەم ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى چوڭقۇر ئۆگىنىشى كېرەك» دىگەن ئىدى.

پارتىيە مىللى سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە نۇرغۇنلىغان ئاقىن ۋە يازغۇچىلىرىمىز يىتىشىپ چىقتى، چەتئەلدە بولسا، خېلى كەڭ تونۇلغان يازغۇچىلارمۇ بار. مەسىلەن: چىڭگىز ئايىتماتوفنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان كىشى ئۇنىڭ ھەقىقى تۇردە خەلق ئارىسىدىكى داستان ۋە سانجىرغا، ئۇلامشىدىن كۆپ خەۋەردار ئىكەنلىگىنى بىلگىنى بولىدۇ.

داستاننى قىرغىزلارنىڭ نۇرغۇنلىغان ئەۋلاتلىرىغىچە يەتكۈزۈپ كەلگەن ماناسچىلار، مىللى قايىدە ـ يوسۇن ھىساپلىنىدىغان توي، نەزىرچىراق، ئاممىۋى چوڭ سورۇنلاردا ئالاھىدەھۆرمەت بىلەن قارشى ئېلىنىدۇ. شۇڭلاشقا باشقىلارمۇ ماناسچى بولۇشنى ئارزو قىلىدۇ. شۇنداق بولغانلىقتىن ئۇلار قىرغىز خەلقىنىڭ ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقىچە مىراس بولۇپ كەلگەن بۇ گۆھەرىنى ساقلاپ قېلىشتى. مۇنداق ماناسچىلارنىڭ گەرچە كۆپلىرىنىڭ ئىسمى يوقالغان بولسىمۇ، ئۇلار خەلق ئۈچۈن ئۆچمەس ئەمگەك قالدۇرۇشتى. يېزىغى يوق كۆچمەن خەلقتە مۇنداق چوڭ ئىپوسنىڭ مەيدانغا كېلىپ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قېلىشى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنىۋى ئوزۇقا نەقەدەر تەشنا ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

نىزامىل مۇلك ۋە «سىياسەتنامە»

شىرىن قۇربان

نىزامىل مۇلك ـ سەلجۇقىلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانلىرى ئالىپ ئارسلان، مالىك شاھ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ئاتاغلىق سىياسىئون، تارىخشۇناس ۋە ئوردا ۋەزىرى بولغان. ئۇنىڭ تولۇق نامى ئەبۇ ھەسەن ئەلى ئىبنى ئىسھاق بولۇپ، «نىزامىل مۇلك» ئۇنىڭ لەقىمى. بۇنىڭ مەنىسى «ئەل باشقۇرغۇچى»، «مۇلك سورىغۇچى» دېگەندىن ئىبارەت.

نىزامىل مۇلك نەۋقىران چېغىدا ئىراننىڭ نىشاپور شەھىرىدىكى ئەينى زامانىنىڭ كاتتا ئۆلىماسى، ئىمامى مۇۋەپپەقىددىن بىننى ئابدۇللەتىپ دېگەن كىشىدە بىلىم تەھسىل قىلغان. مەشھۇر ئالىم، روبائىيچىلىق پىرى ئۆمەر ھەييام ۋە ئىسمايىلە پەيلاسوپى ھەسەن ساباھىلار ئۇنىڭ ساۋاقداشلىرى، ھەمسايىلىرى ئىدى.

نىزامىل مۇلك ئەتىراپلىق بىلىمگە، كۈچلۈك باشقۇرۇش سەنئىتىگە ۋە يۈكسەك ئابرويغا ئىگە بولغانلىقتىن، ئوردىنىڭ كۆزىگە چېلىقىپ، تېزلا ۋەزىرلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. ئۇ ئۇدا ئىككى پادىشاغا ۋەزىرلىك قىلىش جەريانىدا، ئۆز قابىلىيىتىنى تولۇق نامايەن قىلالىغانلىقى ئۈچۈن، شۆھرەت ـ مەرتىۋىسى ھەسسىلەپ ئاشقان.

ـ ئەينى زاماندا سەلجۇقىلار خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى غەرپتە ئوتتۇرا يەر دېڭىزى قىرغىقىغىچە، شەرقتە ھىمالايە تاغلىرىغىچە باراتتى. قاراخانىلار سۇلالىسى ۋە خارەزىم شاھلىقى دائىرىسىمۇ ئۇنىڭغا قاراشلىق ئىدى. سەلجۇقىلار خانلىقى يۈرگۈزگەن بىر قاتار ئىجتىمائى سىياسى تۈزۈملەر پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ ۋە چوڭقۇر تەسىر قوزغىغان. شۇڭا نىزامىل مۇلكنىڭ «سىياسەتنامە» ناملىق ئەسىرى مۇشۇ دەۋرنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىدىن ئونىۋېرسال مەلۇمات بېرىدىغان كاتتا تارىخى ئەسەر ھېساپلىنىدۇ. ئۇ سەلجۇقىلار خانلىقىنىڭ پۈتكۈل قىياپىتىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائى، ئىقتىسادى، سىياسى تۈزۈمى، دىنى ئېتىقادى، مەدەنىيىتى ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىش جەھەتتىمۇ مۇھىم تارىخى ماتېرىياللار قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

نىزامىل مۇلك ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدە، سامانىلار سۇلالىسى

(874 - 999)نىڭ دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئۆرنەك قىلىپ، يەرلىك ھاكىمى-
يەتچىلىككە قارشى تۇرۇپ، ھوقۇق مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەتنى بەرپا قىلغان.
ئۇنىڭ بۇ تەدبىرى ئەينى ۋاقىتتا ئىجتىمائى ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى
ئىلگىرى سۈرۈشتە بەلگىلىك ئىجابى رول ئوينىغان.

«سىياسەتنامە»نىڭ يېزىلىش سەۋەبى ۋە جەريانى توغرىسىدا مۇنداق
رىۋايەت بار: ھىجرىيىنىڭ 484-يىلى (مىلادى 1091 - 1092 - يىللىرى)
سۇلتان مالىك شاھ ئوردىدىكى ئالى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى ۋە دانىشمەنلەرنى
چاقىرىپ، ئۇلارغا دۆلەتنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر، بۇرۇنقى
پادىشالار ۋە ھازىرقى زامانداش پادىشالارنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تەدبىر-چار-
لىرى، تەجرىبىلىرى، ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ قانۇن-پەرمانلىرى ۋە باشقا مۇناسىۋەت-
لىك ئىشلار توغرىسىدا بىردىن كىتاپ يېزىپ چىقىشنى خىتاپ قىلغان، ئوردا
ئەمەلدارلىرى، قازى، دانىشمەنلەر شاھنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن ھەر بىرى
بىردىن كىتاپ يېزىپ چىقىپ، ئۇنى سۇلتانغا تەقدىم قىلغاندا، يېزىلغان كىتاپلار
ئىچىدىن نىزامىل مۇلكنىڭ «سىياسەتنامە» ناملىق كىتاۋى سۇلتانغا ياققان.
شاھ كىتاپنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، نىزامىل مۇلكنى چاقىرىپ ئۇنىڭغا: «كىتاپ
دەل ئويلىغىنىمدەك يېزىلىپتۇ، مەن بەك خۇرسەن بولدۇم، يەنە بىر قېتىم تولۇق-
لاپ چىق، مەن ئۇنى ئۆزەمگە دەستۇر قىلىپ، شۇ بويىچە ئىش ئېلىپ بارىمەن»
دىگەن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، «سىياسەتنامە» دەسلەپتە 39 باپلىق بولۇپ،
نىسبەتەن ئاددى ۋە ئىخچام يېزىلغان ئىكەن، سۇلتاننىڭ يوليورۇقىنى ئاڭلىغاندىن
كېيىن، نىزامىل مۇلك قايتا قەلەم تەۋرىتىپ، ئاۋالقى باپلارنى تولۇقلاپ يېزىشتىن
سىرت، يەنە 11 باپ يېڭى مەزمۇننى قوشقان. مىلادى 1092-يىللىرى نىزامىل
مۇلك ئىسپاھاندىن باغداتقا بېرىش ھارپىسىدا، «سىياسەتنامە»نىڭ ئاخىرقى پۈتكەن
نۇسخىسىنى سۇلتان كۇتۇپخانىسىنىڭ كاتىۋى ئەلمەغىبرىبىگە تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭدىن
سۇلتانغا بېرىشنى تاپىلىغان. نىزامىل مۇلك باغدات سەپىرىدە بەختكە قارشى
سۈيىقەستكە ئۇچرىغان، بۇ مەزگىلدە ۋەزىيەت قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكتىن،
كۇتۇپخانە كاتىۋى مىلك تەستە پۈتكەن «سىياسەتنامە»نى سۇلتانغا بېرىشكە
پېتىنالمىغان. نىزامىل مۇلك ۋاپات بولۇپ ئارىدىن 14 يىل ئۆتكەندىن كېيىن،
يەنى مالىك سۇلتاننىڭ ئوغلى شاھزادە مۇھەممەت تەختكە چىققاندىن كېيىن،
كىتاپ ئۇنىڭغا تاپشۇرۇلغان ۋە نەشر قىلدۇرۇلغان.

«سىياسەتنامە» مۇقەددىمە ۋە خاتىمىدىن باشقا 50 باپقا بۆلۈنگەن بولۇپ،
مۇقەددىمىسى بىلەن خاتىمىسىدە ئاپتورنىڭ ھاياتى، پائالىيىتى، «سىياسەتنامە»نىڭ
يېزىلىش سەۋەبى، جەريانى، كىتاپنىڭ مۇندەرىجىسى، قىسقىچە مەزمۇنى ۋە ئاپتورغا
بېغىشلانغان مەدھىيە شېئىرلىرى بېرىلگەن. 50 باپنىڭ ھەر بىرىدە، جەمىيەت ۋە

www.uyghurkitap.com

ئەل باشقۇرۇشقا ئائىت بىر قاتار مۇستەقىل مەزمۇن ۋە ئاپتورنىڭ ئۇزۇن قارىشى بايان قىلىنغان. كىتاپ مەزمۇن ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن مۇكەممەل مەنتىقىلىقا ئىگە بولۇپ، سىياسى ئىقتىسات، ھەربى ئىشلار دىپلوماتىيە، دىن، مەدەنىيەت ئۆرپ-ئادەت قاتارلىق ئىنتايىن كەڭ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئاپتور ئۆزىنىڭ جەمىيەت ۋە ھاكىمىيەت توغرىسىدىكى قارىشىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن مول ماتېرىياللارنى ئىشلەتكەندىن باشقا، تارىخى ھېكايىلار، رىيال تۇرمۇش ۋە ئىسلامىيەتتىكى ئەۋلىيا-ئەنبىيالار توغرىسىدىكى رىۋايەت، ھېكمەتلەردىن كۆپ نەقىل كەلتۈرۈپ، ئۆز ئەسىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە تەسىر كۈچىنى كۈچەيتكەن.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى ۋ. ن. زاخۇلېرا «سىياسەتنامە»نى تۈرلەر بويىچە 175 ئابزاسقا ئايرىپ چىققان. ئۇ كىتاپنىڭ يېزىلىش سەۋەبى، جەريانى ۋە ئۇنىۋېرسال مەزمۇننى 6 ئابزاسقا، ئاساسى نەزىرىيە قىسمىنى 73 ئابزاسقا، نەقلىيات ۋە ئاساسى نەزىرىيە يەشمە مىساللىرىنى 96 ئابزاسقا بۆلگەن.

«سىياسەتنامە» دە ئابباسلار خەلىپىلىگى، غەزنەۋىلەر سۇلالىسى، سەلجۇقىلار سۇلالىسى ۋە دىنى توقۇنۇشلار بايان قىلىنغاندىن سىرت، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تارىخى ۋە رىيال ئەھۋالىمۇ كۆپ ئورۇن ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە لىياۋ، سۇڭ خاندانلىقلىرىغا ئائىت خاتىرىلەر (مۇھىمى سودا ئالاقىسى جەھەتتە)مۇ كىتاپتىن مۇناسىپ ئورۇن ئالغان.

«سىياسەتنامە» دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، خىلى كەڭ تارقالغان XIII ئەسىردە يېزىلغان ئەسەرلەر، ئۇنىڭدىن كۆپ ماتېرىياللارنى ئالغان. مەسىلەن: ئىبىن ئىسپان دىيارىنىڭ «نەبەرىستان يىلنامىلىرى»، زاكارىيە كازۋېنىنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدە بۇ نۇقتا گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ. كېيىنكى چاغلاردىمۇ نۇرغۇن يازغۇچىلار «سىياسەتنامە»نى مۇھىم ماتېرىيال مەنبەسى قىلىپ بەھىر ئالغان.

XVII ئەسىرگە كەلگەندە، ئاتاغلىق كاتولوگىك ھاجى ئارىف «سىياسەتنامە»نى كىتاپلار كاتولوگىگە كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭغا يۇقۇرى باھا بەرگەن. ياۋرۇپا «سىياسەتنامە»دىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ناھايىتى قىزىققان. فرانسىيە شەرقشۇناسى دېبېلۇ XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا «سىياسەتنامە»نى تەپسىلى تونۇشتۇرغان، كېيىنىرەك «سىياسەتنامە»نىڭ بىر قىسىم شەرق نۇسخىلىرى ياۋرۇپاغا كىرىشكە باشلىغان، «سىياسەتنامە» 1881-يىلى بىرىتانىيە مۇزېيى نەشر قىلغان پارس تىل-يېزىقىدىكى قول يازمىلار كاتولوگىنىڭ ئىككىنچى قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن. 1891-يىلى ك. سېھفېر «سىياسەتنامە»نىڭ 1091-يىلىدىكى ئەڭ دەسلەپكى قول يازما نۇسخىسىنى ژورنالدا ئېلان قىلغان، ھەمدە 1893-يىلى ئۇ بىرىتانىيە مۇزېيى ۋە بېرلىن مۇزېيىدا ساقلانغان قول يازما نۇسخىسىغا ئاساسەن، ئۇنى فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلغان. ئەسلى نۇسخىسى بىلەن فرانسۇزچە تەرجىمىسىنىڭ ئېلان قىلىنىشى بىلەن تەڭ «سىياسەت-

نامە» دۇنيا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىغان. ئې. بىرۋۇن 1906-يىلى نەشر قىلغان «پارس ئەدەبىياتى تارىخى» دېگەن كىتاۋىنىڭ ئىككىنچى قىسمىدا «سىياسەتنامە»نى تىلغا ئېلىپ: «بۇ كىتاب ھازىر پارس تىلىدا يېزىلغان نەسرى ئەسەرلەر ئىچىدە ئەڭ قىممەتلىك، ئەڭ قىزىقارلىق كىتاپتۇر» دەپ يۇقۇرى باھا بەرگەن. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ھەر قايسى ئەل ئالىملىرى «سىياسەتنامە»دىكى ماتىرىياللاردىن كەڭ پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىياشۇناسلىق تەتقىقاتىنى قانات يايدۇرغان. ئا. كىرىستىنىن «ساسانىلار تارىخى»دا، بارتولد «تۈركىستان» ناملىق ئەسىرىدىمۇ «سىياسەتنامە»دىن كەڭ ماتىرىيال ئالغان. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائى تۈزۈمىنى تەتقىق قىلغۇچىلار «س نامە»دىن بىرىنچى قول ماتىرىيالغا ئېرىشىپ كەلگەن. شۇڭا بۇ كىتاپ كىشىلەرنى بارغانسېرى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن رۇس، ئىنگلىس تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىشقا باشلىغان،

1949-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ۋ. ن. زاخودېرانىڭ تەرجىمىسى ۋە يەشمىسى بويىچە «سىياسەتنامە»نى نەشر قىلدى. بۇنىڭدا تەرجىمان ك. سېھفېرنىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىسىنى ئاساس قىلغاندىن باشقا يەنە 1934-يىلى تېھراندا نەشر قىلىنغان نۇسخىسى، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرق-شۇناسلىق تەتقىقات ئىنستىتوتىدىكى كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى ۋە لېنىنگىرات دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانغان يەنە بىر خىل قول يازما نۇسخىسى قاتارلىقلاردىنمۇ پايدىلانغان، زۆرۈر يەرلىرىگە تەپسىلى دەلىللەش، ئىزاھلاش ئېلىپ بارغان ھەمدە تەتقىقات خاراكتېرلىك ئۇزۇن مۇقەددىمە يازغان. 1960-يىلى ن. داركې «سىياسەتنامە»نى ئىنگلىسچىغا تەرجىمە قىلىپ، لوندۇندا نەشر قىلدۇردى ھەمدە ئۇنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ ئورگىنى ئۇيۇشتۇرغان «دۇنيادىكى مەشھۇر ئەسەرلەر پارس كىتاپلىرى» ئىچىگە كىرگۈزدى.

«سىياسەتنامە» بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئوتتۇرا ئاسىياشۇناسلىق تەتقىقاتىدا قىممەتلىك كىلاسسىك تارىخى ئەسەرلەرنىڭ بىرى ھېساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تۈركىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ۋە مۇستاپا كامال

م. روزىيوف

1

تېررىتورىيىسى ئاسىيا، ياۋرۇپا ۋە ئافرىقا قىتئەلىرىگە تۇتاشقان ئوسمان فېئودال ئىمپېرىيىسى XIX - ئەسىرنىڭ ئاخىرى بولۇپمۇ XX - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھەر جەھەتتىن زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. بالقان يېرىم ئارىلى ۋەقەسى تۈپەيلىدىن 1914 - يىلى پارتلىغان بىرىنچى دۇنيا جاھانگىرلىك ئۇرۇشىغا تۈركىيىمۇ قاتناشتى. ئۇرۇش جەريانىدا تۈركىيە گەرچە گېرمانىيىنىڭ ئىتتىپاقچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، لېكىن، ماھىيەتتە گېرمانىيىنىڭ يېرىم مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. شۇڭا تۈركىيە - «ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر» دەپ ئاتالغان گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە - ۋېنگىرىيە قاتارلىق جاھانگىرلىك گۇرۇھى تەرىپىدە تۇرۇپ «ئانتانتا» دەپ ئاتالغان ئەنگلىيە، فىرانسىيە، رۇسسىيە، ئىتالىيىدىن ئىبارەت جاھانگىرلارغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى. بۇ ئۇرۇش ئىككىلا تەرەپ ئۈچۈن ئېيتقاندا ھەم جاھانگىرلىك ھەم ئادالەتسىزلىك ئۇرۇش ئىدى. لېكىن باشقا جاھانگىر دۆلەتلەرگە قارىغاندا تۈركىيە ئاجىز ئىدى. شۇڭا تۈركىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ كەڭ تېررىتورىيىلىرىنى ئاللىقاچان بۆلۈشۈپ ئېلىشقا كىرىشكەن «ئانتانتا» دۆلەتلىرى 1915 - يىلى 3 - ئايدا تۈركىيەنى بۆلۈۋېلىش توغرىسىدا مەخپىي كېلىشىم تۈزۈشكەن ئىدى. ئۇلار تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ 1916 - يىلى 4 - ئايدا تۈركىيىنىڭ ئاسىيا قىتئەسىدىكى تېررىتورىيىسىنى بۆلۈۋېلىش توغرىسىدا يەنە بىر مەخپىي كېلىشىم تۈزۈپ: ئىستامبول بىلەن ئاناتولىيىنىڭ بىر قىسمىنى رۇسسىيىگە، پەلەستىن بىلەن مېسوپوتامىيىنى ئەنگلىيىگە، سۈرىيە ۋە ئاناتولىيىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمىنى فرانسىيىگە، تۈركىيىنىڭ ئەتراپىدىكى 12 ئارالنى ئىتالىيىگە بۆلۈپ بەرمەكچى بولۇشى — ئاخىرقى ھېسابتا تۈركىيىنى مىللىي كىرىزىسكە ئېلىپ كەلدى ۋە ئۇنىڭ تەقدىرى بارغانسېرى خەۋپكە قاراپ يۈزلەندى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى تۈركىيە ئۈچۈن ئىككى ئېغىر ئاقىۋەت ئېلىپ كەلدى: بىرى، 1918 - يىلى 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىكى ئۇرۇش توختۇتۇش

«مۇدىرس كېلىشىمى» بولۇپ، بۇ ماھىيەتتە تۈركىيىنىڭ بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغانلىقىنى كۆرسىتەتتى. كېلىشىم بويىچە تۈركىيىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر بولغان دەردانىل بوغۇزى ۋە فوسفور بوغۇزى ئانتانتا دۆلەتلىرىنىڭ ئەركىن باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، تۈركىيە ئارمىيىسى تارقىتىۋېتىلدى ۋە پۈتۈن ھەربىي پاراخوتلار بىلەن ھەربىي ئىسكىلاتلار ئانتانتا دۆلەتلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلدى. بۇ كېلىشىمنىڭ ئەڭ قەبىھ يېرى شۇكى، زۆرۈر تېپىلغاندا ئانتانتا دۆلەتلىرى تۈركىيىنىڭ بارلىق مۇھىم ھەربىي بازىلىرىنى ئىگەللەيدۇ ۋە تۈركىيىدە بىر يۈز 7 مىڭدىن كۆپرەك ئەسكەر تۇرغۇزىدۇ دېگەن بەلگىلىمە بولدى.

كېلىشىمدىن كېيىنلا ئانتانتا دۆلەتلىرىنىڭ 60 دىن ئارتۇق ھەربىي پاراخودى دەردانىل ۋە فوسفور بوغازلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئەنگلىيە قوشۇنلىرى ئىستامبۇل ئۇرفا، موسول ..... قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىگەللىدى. بۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى بىر تەرەپتىن يېڭىلا دۇنياغا كەلگەن سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى بازا قۇرماقچى بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شەرقتىكى ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىراقتىن ئىبارەت مۇستەملىكىلىرىگە تۈركىيىنى قوشۇۋالماقچى بولدى. خۇسۇسەن، تۈركىيىنىڭ ئاناتولى رايونىدا باش كۆتىرىپ چىقىۋاتقان مىللىي ئازاتلىق ھەركىتىنى باستۇرۇۋېتىش ئۈچۈن ئەنگلىيە 1919 - يىلى گىرىتسىيىنى قۇترىتىپ تۈركىيىگە تاجاۋۇز قىلدۇرۇپ، تۈركىيىنىڭ مىللىي كىرىزىسىنى يەنىمۇ ئېغىرلاشتۇردى.

يەنە بىرى 1920 - يىلى 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىكى «سەۋىر» كېلىشىمىنىڭ ئىمزالىنىشى بولۇپ، بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن تۈركىيىنىڭ بېقىندى يەرلىرىدىن سۇرىيە، لىۋان پەلەستىن، ئىراق قاتارلىق جايلارنى، ئىستامبۇلدىن باشقا ياۋروپا قىسمىنى، ئىسمىر ئۆلكىسىنى، ئاناتولىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي قىسمىنى، دېڭىز ياقىسىدىكى ئاراللارنى - ئەنگلىيە، فىرانسىيە، ئىتالىيە، گىرىتسىيىلەر بۆلۈشىۋالدى. شۇنداق قىلىپ ئوسمان ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىنىڭ $\frac{4}{5}$ قىسمى قولدىن كەتتى. بۇ كېلىشىمدە يەنە، تۈركىيىنىڭ پەقەت 50 مىڭ ئەسكىرى بولىدۇ. ئارتىللىرىيە (توپچى قىسىم) ۋە ئېغىر قۇراللىق قوشۇنى بولمايدۇ، ئاۋىئاتسىيىسى چەكلىنىدۇ، پەقەت ئادەتتىكى 6 پاراخوتلا ساقلىنىپ قالىدۇ دەپ بەلگىلەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن «سەۋىر» كېلىشىمى تۈركىيە ئۈچۈن ئەڭ ياۋۇز كېلىشىم بولۇپ، تۈركىيە خەلقىنى چەكسىز ھاقارەت ۋە مۇسىبەتكە سالدى. «سەۋىر» كېلىشىمگە ئىمزا قويۇلغان 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى پۈتۈن تۈركىيە خەلقى ماتەمگە چۆمۈپ مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە شۇ كۈنى چىقىدىغان گېزىتلەرگە قارا ماتەم سىزىقى

سىزىلدى، ئويۇن - تىياتىرلار توختىتىلدى، دۇكانلار تاقالدى، مۇسۇلمانلار ئامازلىرىدا خۇداغا نالە قىلىشتى ....

تۈركىيىنىڭ سىياسى جەھەتتىكى مىللى كىرىزىسى، ئىقتىسادىي كىرىزىس بىلەن گىرەلىشىپ ئەسلىدىكى مىللى كىرىزىسنىڭ سالمىقىنى يەنىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. مەسىلەن: بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا 2 مىليون قاۋۇل ياشلارنىڭ ئەسكەرگە ئېلىنىشى بىلەن دېخانچىلىقنىڭ ھەممە ئېغىر ئەمگەكلىرى ئاياللار، قېرىلار ۋە باللارغا قالغان ئىدى. ئەر - ئاياللار، قېرىلار ۋە باللار ئۆزلىرى ساپان سۆرەپ دېخانچىلىق قىلىشتى. بۇ ھال دېخانچىلىق مەھسۇلاتىنى كېمەيتىۋەتتى. 1917 - يىلقى ئاشلىق تېرىلغۇسى 1913 - يىلغا قارىغاندا بىر يېرىم ھەسسە كېمىيىپ كەتتى؛ تۈركىيىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر تاماكا، پاختا ۋە مېۋە ئىشلەپچىقىرىشى 1913-يىلدىكىدىن 50 — 70 پىرسەنت ئازىيىپ كەتتى؛ 1914 — 1917 - يىللار ئارىلىقىدا چارۋا ماللىرى 45 مىليون تۇياقتىن 19 مىليون تۇياققا چۈشۈپ قالدى؛ 1913 — 1918 - يىللاردا بولكىنىڭ باھاسى 50 ھەسسە، گۆشنىڭ باھاسى 20 ھەسسە، گۈرۈچنىڭ باھاسى 30 ھەسسە، سېرىق مايىنىڭ باھاسى 25 ھەسسە ئۆرلەپ كەتتى ①. دېمەك، 1918 - يىللىرى تۈركىيىنى ئاچارچىلىق، نامراتلىق قاپلاپ، خەلق يېرىم ئاچ - يېرىم توق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا تۈركىيىلىكلەردىن 50 مىڭ كىشى ئۆلۈپ، 4 يۈز مىڭ كىشى يارىدار بولدى. دوختۇرخانىدا ياتقان، پانا ئىزدەپ چىقىپ كەتكەن ۋە ئىزسىز يوقالغانلار بىر مىليون 560 مىڭ كىشى بولۇپ، بۇنىڭغا ئاچلىق ۋە كېسەلدىن ئۆلگەنلەرنى قوشقاندا 2 مىليون 5 يۈز مىڭ كىشى چىقىمدار بولدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى مىللى كىرىزىس ۋە ئىقتىسادى كىرىزىس بىلەن قوشۇلۇپ تۈرك خەلقىنى بالايى - قازا گىردابىغا كەلتۈرۈپ قويدى. بۇ مەزگىل تۈركىيىدە تۈرك مىللىتى بىلەن چەتئەل جاھانگىرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئەڭ چوڭ زىددىيەتكە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. تۈرك خەلقىنى چەتئەلنىڭ مۇنقەرزىدىن قۇتۇلدۇرۇش، مىللى مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش تۈركىيە خەلقىنىڭ ئالدىدىكى ئەڭ زۆرۈر ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بۇنداق ھالقىلىق پەيتتە، چەتئەل جاھانگىرلىرىنى تۈركىيىدىن قوراللىق قوغلاپ چىقىرىپ، ۋەتەنىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈشتەك بۇ ئۇلۇق، مۈشكۈل ۋەزىپىنى كىم ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك؟

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تۈركىيە ئىشچىلىرى ئاران 60-70 مىڭ ئەتىراپىدا بولۇپ، سانائەت ئىشچىلىرى يوق دېيەرلىك ئىدى بولغانىدىمۇ

① يېڭ شۇجى «مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋى ۋە كامالىزىم توغرىسىدا»، 6 - بەت.

ئۇلار، چەتئەل جاھانگىرلىرى ئىگەللىۋالغان دېڭىز ياقىسىدىكى شەھەرلەرگە جاي-
لاشقان بولۇپ، سىياسى ۋە تەشكىلى جەھەتتە ھەم ئاجىز ھەم پىشمىغان ئىدى.
تۈركىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسى گەرچە 1920 - يىللاردا قۇرۇلغان بولسىمۇ لې-
كىن خەلق ئىچىدە ئىناۋىتى تۆۋەن ئىدى. بېزىلاردا، چەتئەل جاھانگىرلىرى ۋە
فېئودالللارنىڭ ئىزىشىگە قارشى دېخانلارنىڭ قۇراللىق كۆرەشلىرى خېلى بۇرۇنلا
باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قۇراللىق كۈرەشلىرى تارقاق، تەشكىلاچانلىقى
ئاجىز ۋە ئورتاق نىشانغا ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۈركىيە خەلقىنى
قۇراللاندۇرۇپ، ئۇلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ، چەتئەل جاھانگىرلىرىنى تۈركىيىدىن
قوغلاپ چىقىرىپ مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت بۇ ۋەزىپىنى
تۈركىيە ئىشچىلار سىنىپى ئۈستىگە ئالالمايتتى. لېنىننىڭ: «غەرپ بۇرژۇئازىيىسى ئال-
لىقاچان چىرىكلەشتى، ئۇنىڭ ئالدىدا ئۇلارنى گۆرگە تىققۇچى پرولېتارىيات تۇ-
رۇپتۇ، ئاسىيا - ئافرىقىدا بولسا، ھەقىقەتكە، كۈرەشچانلىققا ۋە ئۇزۇل - كېسىل دې-
موكراتىزىمغا ۋەكىللىك قىلالايدىغان بۇرژۇئازىيە سىنىپى تېخى بار ......» ①
دېگىنىدەك، تۈركىيە مىللى بۇرژۇئازىيىسى شۇ تارىخى شارائىتتا تۈركىيە جەمىيە-
تىنىڭ ئىلغار كۈچىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇڭا بۇ ۋەزىپىنى پەقەت، ئەمدىلا
باش كۆتۈرۈپ گۈللىنىۋاتقان، ئىقتىسادىي جەھەتتىن كۈچىيىپ، سىياسى جەھەتتىن
جانلىنىپ، تەشكىلى جەھەتتىن مۇستەھكەملىنىۋاتقان ۋە ئاناتولىيە بۇرژۇئازىيىسىنى
ئاساس قىلغان تۈركىيە بۇرژۇئازىيىسىلا ئۈستىگە ئالالايتتى. چۈنكى بىرىنچى دۇن-
يا ئۇرۇشىدا چەتئەللەردىن تۈركىيىگە ئىمپورت قىلىنىۋاتقان ئىستىمال بۇيۇملىرى
تامامەن توختاپ قالغىنى ئۈچۈن، تۈركىيە مىللى بۇرژۇئازىيىسى، ئالدى بىلەن
ئاناتولىيىنىڭ سودا بۇرژۇئازىيىسىنى ئاساس قىلغان مىللى بۇرژۇئازىيە تۈرلۈك
يەرلىك سانائەتلەرنى قۇرۇپ ۋە تەرەققى قىلدۇرۇپ ئىقتىسادى ۋە سىياسى جە-
ھەتتىن كۈچىيىشكە باشلىدى. شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن تۈركىيىنىڭ سىياسى، ئىق-
تىسادىي مەركىزى بىيروكرات بۇرژۇئازىيىنىڭ ئۇگىسى بولغان ئىستامبۇلدىن ئاناتو-
لىيىگە كۆچتى. يىغىپ ئېيتقاندا، تۈركىيە مىللى بۇرژۇئازىيىسى سىياسى، ئىقتىسا-
دىي جەھەتتىن زورىيىپ جاھانگىرلىككە قارشى مىللى مۇستەقىللىق بايرىقىنى
ئىگىز كۆتەرگىنى ئۈچۈن، تۈركىيە مىللى ئازاتلىق كۈرىشىنىڭ رەھبەرلىك ۋەزى-
پىسى شۇلارنىڭ قولىغا چۈشتى. ماركس: «ھەر بىر ئىجتىمائى دەۋرنىڭ ھەممىسىدە
ئۆزىگە خاس ئۇلۇق ئەربابى بولۇشى كېرەك، ئەگەر مۇنداق ئەرباپ بولمىسا،
دىمەك مۇنداق ئەرباپنى يارىتىش شەرت» ② دېگىنىدەك، تۈركىيىنىڭ شۇ چاغ-

① لېنىن «تاللانما ئەسەرلىرى» 2- توم 425 - بەت.
② «ماركس ئېنگېلس تولاملىرى» 1 - توم 450 - بەت.

www.uyghurkitap.com

دىكى ئىجتىمائىي دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ۋە تۈرك دۆلىتىنى ... كىرىزىستىن قۇتۇلدۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلىدىغان بىر ئۇلۇق ئەرباپ لازىم ئىدى. مانا شۇنداق تارىخىي شارائىت تۈركىيە جەمئىيىتىدە بۇرژۇئا ئىنقىلابچىسى مۇستاپا كامالنى يېتىشتۈردى.

مۇستاپا كامال 1881 - يىلى تۈركىيىنىڭ سالانىك شەھىرىدىكى كىچىك سودا بۇرژۇئازىيىسى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ يەتتە ييشىدىلا ئاتىسىدىن ئايرىلىپ ئانا تەربىيىسىدە بولغان. كىچىكىدىلا ھەربىيلىككە خوشتار بولغاچقا، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ 12 ييشىدا ئانىسىدىن يوشۇرۇن ھالدا تولۇقسىز ھەربىي مەكتەپكە كىرگەن، ئارقىدىنلا ئىستامبولدىكى ھەربىي ئوفىتسېرلار ئىنستىتۇتىغا ئىمتىھان بېرىپ ئوقۇشقا كىرگەن. مۇستاپا كامالنىڭ ئوقۇغۇچىلىق دەۋرلىرىدە ماتېماتىكا نەتىجىسى ناھايىتى ياخشى بولۇپ، تارىخ، ئەدەبىيات دەرسلىرىگىمۇ بەك قىزىقاتتى. مۇستاپا كامال بۇ مەكتەپنى گەرچە شاڭۋى (پرۇچىك) ئۇنۋانى بىلەن ياخشى پۈتتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئوقۇشنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بەزى ساۋاقداشلىرى بىلەن بىللە تۈرك سۇلتانلىقىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى ئاشكارىلايدىغان يوشۇرۇن گېزىت چىقىرىشقا قاتناشقىنى ئۈچۈن خىزمەتكە چىقىپ 3 ئايدىن كېيىن قولغا ئېلىنغان ۋە تۈرمىدىن چىقىپ سۈرىيىنىڭ دەمەشىق شەھىرىگە ھەربىي ۋەزىپىگە ئەۋەتىلگەن. ئۇ بۇ يەردىمۇ بىر بۆلۈم ياش ئوفىتسېر، دوختۇر ۋە زىيالىلار بىلەن بىللە «ۋەتەن ۋە ئەركىنلىك جەمئىيىتى» نى قۇرغان. كېيىن، ياش تۈرك پارتىيىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن 1907 - يىلى ئۆز يۇرتى سالانىك شەھىرىگە قايتىپ كېلىپ 3 - ئارمىيىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان.

مۇستاپا كامال 1908 - يىلى ياش تۈرك پارتىيىسى قوزغىغان ئىنقىلابقا ئاكتىپ قاتناشقان. 1909 - يىلى تۈرك سۇلتانى خەمىت II باشچىلىقىدىكى ئەكسىيەتچىلەر ھەربىي زاراۋانلىق يۈرگۈزۈپ ياش تۈرك پارتىيىسىنىڭ ئادەملىرىنى تۇتقۇن قىلىشقا باشلىغاندا، مۇستاپا كامال 3 - ئارمىيە ۋە باشقا ئارمىيىنى باشلاپ ئىستامبولغا كېلىپ پادىشا قوشۇنىنى تار - مار كەلتۈرۈش بىلەن ئەنۋەر پاشا باشچىلىقىدىكى ياش تۈرك پارتىيىسىنى يەنە ھاكىمىيەت بېشىغا چىقارغان. بۇ ئىنقىلابتا، مۇستاپا كامالنىڭ تۆھپىسى ناھايىتى زور بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، چەتتە قالدۇرۇلغان. ئۇزۇن ئۆتمەي مۇستاپا كامال بىلەن ئەنۋەر پاشا ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ تۇغۇلغان ۋە بۇ ئىختىلاپ كەسكىنلىشىپ كەتكەنلىكتىن ئاخىرى مۇستاپا

كامال ھەربى ئىشلار بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان، سىياسى ئىشلارغا ئارىلاشمايدىغان بولىۋالغان.

1910 - يىلى مۇستاپا كامال ھۆكۈمەت ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن بىللە فرانسىيەگە بېرىپ كەلگەندىن كېيىن سالانىك ھەربى مەكتىپىنىڭ مۇدىرى بولغان تۈركىيە بىلەن ئىتالىيە ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىغاندا شىمالى ئافرىقىدىكى تىرىـ پولىيەگە ئەۋەتىلگەن. 1912 - 1913 - يىللاردىكى بالقان ئۇرۇشىغا قاتناشقان. 1913 - يىلىنىڭ ئاخىرىسى ئۇ بىر مەزگىل ئىستامبول ھەربى سەنموبوسىدا تۇ- رۇپ، 1914 - يىلىنىڭ بېشىدا بۇلغارىيەگە بېرىپ تۈركىيە كونسۇلخانىسىنىڭ ھەربى ئەمەلدارى بولۇپ ئىشلىگەن، بۇ چاغدا ئۇ پودپولكوۋنىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن.

1914 - يىلى يازدا پارتلىغان بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا تۈركىيە گېرمانىيـ يەگە ئەگىشىپ ئۇرۇشقا قاتناشقانلىقتىن، مۇستاپا كامال بۇنىڭغا قەتئىي قارشى تۇر- غان. ھەمدە ئەنۋەر پاشاغا: تۈركىيە ئۇرۇشقا قاتناشماي بىتەرەپ تۇرۇشى كېرەك ئىدى، «گېرمانىيىنىڭ ئۇرۇشتا غەلىبە قازىنىشىغا مەڭگۈ ئىشەنمەيمەن» دىگەن.

مۇستاپا كامالنىڭ سىياسى جەھەتتە ئەنۋەر پاشا بىلەن ئىختىلاۋى بولسىمۇ، لېكىن ھەربى جەھەتتە ئۇنىڭغا بويسۇناتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، 1915 - يىـ لى 4 - ئاينىڭ ئاخىرى بۇيرۇققا بىنائەن ئۆز ئەسكەرلىرىنى دەردانىل بوغۇزىغا ئاپىرىپ ئۆزىگە نىسبەتەن ناھايىتى كۈچلۈك بولغان ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيىسى بىلەن جەڭ قىلغان. ئەنگلىيە بىلەن بۇ جەڭدە مۇستاپا كامال ئەنگلىيىنىڭ 4 ھەربى پاراخودىنى دېڭىزغا غەرق قىلىۋەتكەن. ئۇ، بۇ قېتىملىق جەڭدە غەلىبە قىلغاندىن كېيىن تۈركىيە ۋە ياۋروپادا چوڭ ئابرويغا ئىگە بولغان. بۇ نۆۋەت ئۇنىڭغا تۈركىيىنىڭ شۇ دەۋرىدىكى ھۆرمەت نامى «پاشا» (گېنىرال) دىگەن ھەربى ئۇنۋانى بېرىلگەن.

مۇستاپا كامالنىڭ ئابرويىنىڭ ئۇسۇپ كېتىشىگە چىدىمىغان ئەنۋەر پاشا 1916 - 1917 - يىللىرى مۇستاپا كامالنى كاۋكاز فرونتىغا قۇماندان قىلىپ بەلـ گىلىگەن. ئۇزۇن ئۆتمەيلا سۈرىيە - پەلەستىندىكى 7 - ئارمىيىگە قۇمانـدان قىـ لىپ ئەۋەتكەن. مۇستاپا كامال بۇ جايدىكى نېمىس قۇماندانى فاركىنىڭ مىللى كەمسىتىشىگە نارازى بولۇپ، ئىستامبۇلغا قايتىپ كەلگەن.

مۇستاپا كامال نېمىسلاردىن تۈركىيىگە ھېچقانداق پايدا تەگمەيدىغانلىـقىنى ئاللىقاچان سەزگەن ئىدى. مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن ئەنۋەر پاشا 1917 - يىلى مۇستاپا كامالنى ھەرەمزلىك ھالدا ھۆكۈمەت ئۆمىكىگە قوشۇپ گېرمانىيە، ئاۋستىـ رىيە - ۋېنگىرىيىگە ئەۋەتىدۇ. بۇ جەرياندا ئۇ، بىر مۇنچە گېرمانىيە، ئاۋستىرىـ يە ۋېنگىرىيىلىك قۇماندانلار بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭ كۆز قاراشلىرىنى بىلـ

ۋالغاندىن كېيىن: «تۈركىيە تېزدىن گېرمانىيىدىن قول ئۈزۈشى كېرەك، بۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن نېمىسپەرەست ئەنۋەر پاشا ھۆكۈمىتىنى تەختتىن چۈشۈرۈش شەرت ....» دېگەن خۇلاسىغا كەلگەن.

تۈركىيىنىڭ 1918 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، تەسلىمنامىگە ئىمزا قويۇشى، ئىچكى ئەمەلدا 10 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ياش تۈرك پارتىيىسى سىياسىتىنىڭ ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ بولۇشى، ئەنۋەر پاشا ھۆكۈمىتىنىڭ تەختتىن چۈشۈشى ① مۇستاپا كامال پەرەزلىرىنىڭ تامامەن توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. كېلىشىم ئىمزالىنىپ بىر ئايدىن كېيىن مۇستاپا كامال ئىستامبۇلغا قايتىپ كېلىپ ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان تۈركىيىنى، ئەنگلىيە بايرىقىنىڭ ئىستامبۇل ئاسمىنىدا لەپىلدەپ تۇرغىنىنى، فرانسىيە - ئىتالىيە قوشۇنلىرىنىڭ تۈرك خەلقىنى ئاياق - ئاستى قىلىۋاتقانلىقىنى، تۈركىيىنىڭ يەنىلا جاھانگىرلار ئالدىدا تەقسىم قىلىنىش خەۋپىدە تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ناھايىتى ئازاپلىنىدۇ.

1919 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئەنگلىيىنىڭ قۇترىتىشى ۋە ياردىمى بىلەن گرېتسىيە ئەسكەرلىرى تۈركىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ ئىزمىر ئۆلكىسىنى ۋە باشقا نۇرغۇنلىغان جايلارنى ئىگەللىۋالغانلىقتىن دۆلەتنىڭ پۈتۈنلىگى ۋە مىللەتنىڭ ئازاتلىغى تامامەن خەۋپ ئاستىدا قالىدۇ. بۇ ھاقارەتكە چىدىمىغان مۇستاپا كامال قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، ئوردىدىكى ھەممە ھالاۋەتتىن قول ئۈزۈپ 3 - ۋە 9 - ئارمىيىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش بانىسى بىلەن قارا دېڭىز بويىدىكى سامسون شەھرىگە كېتىدۇ، بۇ چاغدا ئۇ 39 ياشتا ئىدى.

ئاناتولىيىگە كەلگەن مۇستاپا كامال ھەممە جايلارنى كۆزدىن كۆچۈرگەندىن كېيىن ئانتانتا گۇرۇھىدىكى جاھانگىرلارنىڭ قارا نىيەتلىرىنى پاش قىلىدۇ ۋە ھەر خىل نامدىكى ۋەتەنپەرۋەر تەشكىلاتلارنى قۇرىدۇ. بولۇپمۇ تۈركىيىدە تەسىرى چوڭراق بولغان ھەر قايسى جايلاردىكى «ھوقۇقنى ھىمايە قىلىش جەمىيەت» لىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئاكتىپ ھەركەتلەرنى باشلىۋېتىدۇ. مۇستاپا كامالنىڭ 1919 - يىلى 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئەرزۇروم شەھرىدىن پۈتۈن مەملىكەتكە ئەۋەتكەن «ۋەتەننىڭ پۈتۈنلىگى، مىللەتنىڭ مۇستەقىللىقى خەۋپتە قالدى» دېگەن مەزمۇندىكى 7 ماددىلىق باياناتى، بىر تەرەپتىن ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىن كۈچىيىپ كېلىۋاتقان ئاناتولىيە مىللىي بۇرژۇئازىيىسىنىڭ تۇنجى خىتاپنامىسى بولغان بولسا، يە بىر تەرەپتىن مۇستاپا كامالنىڭ ئاناتولىيە ۋە پۈتۈن تۈركىيىدىكى ئىناۋىتىنى يەنىمۇ ئۆستۈردى.

ئاناتولىيىدە مۇستاپا كامال ئىناۋىتىنىڭ بارغانسېرى ئۆسۈشى ۋە ھەر قاي-

① ئەنۋەر پاشا گېرمانىيە پاراخودىغا يوشۇرۇنۇپ قېچىپ كەتكەن.

سى جايلاردا ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەركەتلەرنىڭ جانلىنىپ كېتىشى، ئىستامبولدىكى ئەنگىلىيە ئەمەلدارلىرى بىلەن قورچاق سۇلتان ھۆكۈمىتىنى ساراسىمىگە سېلىپ قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1919 - يىلى يازدا سۇلتان ھۆكۈمىتى بۇيرۇق چىقىرىپ مۇستاپا كامالنى ھەربى خىزمەتتىن ئېلىپ تاشلىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئىستامبولغا قايتىپ كېلىشىنى ئېلان قىلىدۇ. ۋەتەن ۋە مىللەتنىڭ تەغدىرى ئۈچۈن ئاللىقاچان بەل باغلىغان مۇستاپا كامال ھېچقانداق ئوڭايسىزلانماي ئۆز خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىدىغانلىقىنى ھەمدە داۋاملىق ئاددى پۇقرا سۈپىتىدە ئاناتولىيىدە قالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ خەت ئەۋەتىدۇ. ئۇنىڭ بۇ خېتى پۈتۈن ئاناتولىيىدە خۇسۇسەن «ھوقۇقنى ھىمايە قىلىش جەمىيەت» لىرى ئىچىدە مۇستاپا كامالنىڭ ئىناۋىتىنى ئاشۇرىدۇ. 1919 - يىلى 9 - ئايدا شىۋاس شەھرىدە ئېچىلغان پۈتۈن مەملىكەتلىك «ھوقوقنى ھىمايە قىلىش جەمىيىتى» ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى مۇستاپا كامال باشچىلىغىدىكى رەھبەرلىك ئورگىنىنى سايلاپ چىقىپ، مۇستاپا كامالنى «ۋەتەننىڭ ۋەكىلى» دەپ تونىدى. مۇستاپا كامالنىڭ ئاناتولىيىگە كېلىپ بارلىق ئىنقىلاۋى تەشكىلاتلارنى بىرلەشتۈرۈپ «خەلق جۇمھۇرىيەت پارتىيىسى» قىلىپ قۇرۇپ چىقىشى، تۈركىيە جەمىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا ئىلغار ۋە رىئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، مۇستاپا كامالنىڭ پۈتۈن ھاياتىدا ئۆز ۋەتىنى ئۈچۈن قوشقان تارىخى تۆھپىسى بولۇپ قالدى.

ئەنگىلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە قاتارلىق جاھانگىرلارنىڭ تۈركىيىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا داۋاملىق زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىشى، خۇسۇسەن ئەنگىلىيىنىڭ قۇترىتىشى بىلەن گىرىتسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ 1919 - يىلى 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تۈركىيىگە بېسىپ كىرىپ ئىسمىر قاتارلىق ئۆلكىلەرنى بېسىۋېلىشى ۋە كېيىن مىللى ئازاتلىق ھەركەتنىڭ بۆشۈگى بولغان ئەنقەرەگە خەۋپ سېلىشى مۇستاپا كامالنى جىددى تەدبىر قوللىنىشقا ئېلىپ كەلدى. ئاناتولىيىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ھەر خىل قۇراللىق قوشۇنلارنىڭ كۆرەشچانلىغىنىڭ تۆۋەنلىگىنى كۆرگەن مۇستاپا كامال ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق مول ھەربى تەجرىبىسىگە ئاساسەن مۇنتىزىم ئارمىيە قۇرىدۇ ۋە ئۆزى ئۇنىڭ باش قوماندانى بولىدۇ.

دەسلەپتىكى مىللى ئازاتلىق قۇراللىق كۈچلەر ۋە كېيىن قۇرۇلغان مۇنتىزىم ئارمىيە گىرىتسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ۋە باشقا جاھانگىرلارغا قارشى ئۇزۇن مۇددەت قۇراللىق كۆرەش ئېلىپ بېرىپ مۇستاپا كامالنىڭ چەۋەر قوماندانلىغى ۋە تۈرك خەلقىنىڭ باتۇرانە كۈرىشى گىرىتسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ 1921 - يىل 1 - ئاي ۋە 3 - ئايدىكى ھۇجۇمىنى تار - مار كەلتۈرۈپ، دۈشمەننى چېكىندۈرىدۇ. بۇ ھەل قىلغۇچ جەڭدە مۇستاپا كامال ناھايىتى ماھىرلىق ۋە باتۇرلۇق بىلەن قوماندانلىق قىلىپ ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە كۈچلۈك بولغان دۈشمەننى يېڭەلىگىنى ئۈچۈن خەلق ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇدى؛ پارلامېنت 1921 - يىلى 9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى

www.uyghurkitap.com

ئۇنىڭغا «فاتىيى» ① دىگەن ھۆرمەت نامىنى ۋە مارشال دىگەن ھەربى ئۇنۋانىنى بەردى. مۇستاپا كامال ھەربى جەھەتتىن بىر مەزگىل تەييارلىقنى پۈتتۈرۈلگەندىن كېيىن 1922 - يىلى 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى گىرىتسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارىتا كۈچلۈك قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، 22 كۈن قاتتىق جەڭ قىلىش ئارقىلىق دۈشمەننى تۈركىيە تۇپرىغىدىن تامامەن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ بىر باش قوماندانى بىلەن 40 مىڭ ئەسكىرىنى ئەسىرگە، 200 زەمبىرەك، 3000 پىلىموت، 15 ئايروپىلان ۋە باشقا ھەربى قۇراللارنى غەنىمەت ئالدۇ. ② قىسقىسى، مۇستاپا كامال رەھبەرلىگىدىكى تۈركىيە مىللى ئازاتلىق قوشۇنى تۆت يىلغا يېقىن جاپالىق كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، ئەنگىلىيە، فرانسىيە ۋە گىرىتسىيە قاتارلىق جاھانگىرلارنى تۈركىيەدىن تولۇق تازىلاپ چىقىرىپ، ئاخىرى مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈردى. تۈركىيە سۇلتانى مەھەممەت VI ئەنگىلىيە پاراخودىغا يوشۇرۇنۇپ مالتا ئارىلىغا قېچىپ كەتكىنى ئۈچۈن، تۈركىيە پارلامېنتى ئۇنى 1922 - يىلى 11 - ئايدا ۋەتەن خائىنى دەپ ئېلان قىلىش بىلەن بىللە سۇلتانلىق تۈزۈمىنىمۇ بىكار قىلغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ.

1923 - يىلى 1 - ئايدا شۋىتسارىيىنىڭ لوزاننا شەھرىدە ئېچىلغان خەلقارا يىغىندا ئەنگىلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا قاتارلىق جاھانگىر دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تۈركىيەدىكى مەغلۇبىيىتىگە تەن بېرىپ، ئۆز ۋاقتىدا تۈركىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئاياق ئاستى قىلغان «سەۋېر» كېلىشىمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ ۋە يېڭى تۈركىيىنى «مۇستەقىل دۆلەت» دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ.

1923 - يىلى 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكالىنىپ مۇستاپا كامال ئۇنىڭ بىرىنچى پىرىزدىنتى (زۇڭتۇڭى) بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن 600 يىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال ئوسمان ئىمپىرىيىسى تامامەن ئاياقلىشىپ، تۈركىيە ئىنقىلاۋى يەنى مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى تولۇق غەلىبىگە ئېرىشتى. ئۇ، پۈتۈن دۇنيادا، خۇسۇسەن شەرقتىكى مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە ئەللىرىدە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر قوزغىۋەتتى. دۇنيادىكى ئىلغار زاتلار تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىگە، مۇستاپا كامالغا ناھايىتى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلدۈردى.

3

مۇستاپا كامالنىڭ قۇراللىق ئىنقىلاۋى، يەنى ئىنقىلاپنىڭ بىرىنچى باسقۇچى تولۇق غەلىبىگە ئېرىشىپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن دۆلەت

---

① «فاتىيى»، - دائىم غەلىبە قىلغۇچى مەنىسىدە.

② ن، جى، گىرىتسون «گىرىتسىيە - تۈركىيە ئۇرۇشى»، 1940 - يىلى نەشرى، 45 - بەت.

ناھايىتى قالاق، خەلق ناھايىتى نامرات ئىدى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى تۈركىيىدە شەھەرلەر خارابىگە، ئېتىزلار چۆللۈككە ئايلانغان، خەلق ئىنتايىن نادان — مەدەنىيەتسىز بولۇپ، ئەرلىرى ئۈستىگە ئاق پەرىجە چاپان، باشلىرىغا قىزىل كولا كىيگەن، يالاڭ ئاياق يۈرۈشەتتى؛ ئاياللىرى ئۈستىگە پۈركەنچە ئارتقان، يۈزىگە چۈمپەردە تارتقان، سايلام ھوقۇقىمۇ بولمىغان، تامامەن خوراپاتلىققا پاتقان بولۇپ، باللار پەقەت دىنى مەكتەپلەردىلا ئوقۇيتتى، زامانىۋى مەكتەپلەر دېيەرلىك يوق ئىدى؛ دېھقانلارنىڭ كۈنى ناھايىتى ئېغىر، ئاساسەن يېرىم ئاچ - يېرىم توق ياشايتتى. يىغىپ ئېيتقاندا، تۈركىيە مەيلى ماددى، مەيلى مەنىۋى جەھەتتە بولسۇن ئوتتۇرا ئەسىر باسقۇچىدا قالغان بولۇپ، فېئودال - خۇراپاتلىق تۈركىيەنىڭ ھەممە نەرسىسىنى ۋەيران قىلىۋەتكەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇستاپا كامال بوشلۇقلارنى تولدۇرماي تۇرۇپ، دۆلەتنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا ۋە دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى مۇستەھكەملەشكە بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ، «ھەقىقى يول، — مەدەنىيەتلىك يولدۇر» دېگەن قەتئى نىيەتكە كېلىپ ئىنقىلاپنىڭ 2 - باسقۇچى — تۈرلۈك ئىسلاھاتلارنى باشلىۋەتتى:

1. 1922 - يىلى (تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بىر يىل بۇرۇن) سۇلتانلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان بولسا، 1924 - يىلى «خەلىپە» تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، تۈركىيە خەلقىنى ئوتتۇرا ئەسىر قاراڭغۇ زۇلمىتىدە تۇتۇپ تۇرغان فېئوداللىق ۋە روھانىلىقتىن ئىبارەت ئىككى جاھىل قورغاننى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ.

2. ھۆكۈمەت بىلەن شەرىئەتنى ئايرىۋېتىپ، ئىسلام دىنى تۈركىيىنىڭ دۆلەت دىنى دېگەن بەلگىلىمىنى ئاساسى قانۇندىن چىقىرىۋېتىدۇ. شەرىئەت بويىچە سوت قىلىشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ يېڭى قانۇنىنى ئورنىتىدۇ. كۆپ خوتۇنلۇق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ، فامىلە قوللىنىشنى يولغا قويۇپ، فېئودال ئەمەلدارلىق ئاتالغۇلارنى بىكار قىلىدۇ؛ ئاياللارغا سايلام ھوقۇقى بېرىدۇ؛ پۈركەنچە ئارتىش، چۈمپەردە تارتىشلارنى چەكلەيدۇ.

3. دېھقانلارنىڭ ئۈستىدىكى «ئۇشرى» ① بېجىنى ۋە باجنى كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ؛ باجغا ئاشلىق تۆلەشنىڭ ئورنىغا پۇل تۆلەشنى يولغا قويىدۇ؛ دېھقانلارغا ئاز مىقداردا يەر بۆلۈپ بېرىدۇ؛ سۇ قۇرۇلۇشلىرىنى ياخشىلايدۇ. ئىشسىزلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

4. دىنى مەكتەپلەرنى تارقىتىۋېتىپ، يېڭى تىپتىكى مەكتەپلەرنى ئاچىدۇ: ھىجرىيە يىل نامىنى قوللىنىشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مىلادىيە كالېندارىنى يولغا قويىدۇ؛ دۇنياۋى ئالاقىلارغا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، جۈمە كۈنى دەم ئېلىشنى

---

① «ئۇشرى» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، دېھقانلار يىللىق ھوسۇلىنىڭ 1/10 قىسمىنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇش بېجى.

يەكشەنبە كۈنى دەم ئېلىشقا ئۆزگەرتىدۇ؛ پۈتۈن مەملىكەت بويىچە كىلوگىرام ئۆل-
چەمنى يولغا قويىدۇ.

5 . ئەرەپ يېزىغىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، لاتىن يېزىغىنى قوللىنىدۇ؛ تا-
رىخ جەمئىيەتلىرىنى قۇرۇپ، تۈرك تارىخىنى تەتقىق قىلىشنى كەڭ يولغا قويىدۇ؛
تىل جەمئىيەتلىرىنى قۇرۇپ ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، تۈرك تىلى ئىچىدىن
ئەرەپ، پارس سۆزلىرىنى چىقىرىۋېتىپ؛ تۈرك تىلىنى تېخىمۇ ساپلاشتۇرىدۇ؛
ھەتتا مەسچىتلەردە ئەزان ئېيتقاندا، ناماز ئوقۇغاندا، قۇرئان ئوقۇغاندا تۈرك تى-
لى بىلەن ئوقۇشنى يولغا قويىدۇ.

6 . مۇستاپا كامال ئۆزىنىڭ «سىياسى ۋە ھەربى جەھەتتىكى غەلىبە قازى-
نىش زور بولمىسۇن، ئەگەر ئىقتىسادى جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە مۇس-
تەھكەملەنمىسە، غەلىبە قولدىن كېتىدۇ» دىگەن سۆزى بويىچە ئىقتىسادىي جەھەت-
تىمۇ ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ: چەتئەل كاپىتالىستلىرىنىڭ قولىلىرىدىن تۆمۈر يول،
كۆمۈر كان، پورت ۋە باشقا ئاممىۋى ئىش ئورۇنلىرىنى قايتۇرۇۋېلىدۇ؛ مىللى
سانائەتنى ئاكتىپ يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، مىللى ئىقتىساتنى تەرەققى قىلدۇرىدۇ. «سانائەت
مۇكاپىتى سىياسىتى»نى يۈرگۈزۈپ، زاۋۇت - كارخانە، ئاشخانىلارغا، يېڭىدىن قۇرۇ-
لۇش سالغۇچىلارغا «يەرگە ئىگە بولۇش ھوقۇقى» بېرىلىپ، بەلكى ئۇلاردىن بىر
قانچە يىل سانائەت بېجى ئالمايدىغان قىلىدۇ .....

مۇستاپا كامال يۈرگۈزگەن ئىجتىمائى، مەدىنى ۋە ئىقتىسادى جەھەتلەر-
دىكى ئىسلاھاتلار تۈركىيىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن، كەڭ خەلق ئاممى-
سىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولغاچقا، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ھەر ساھەدە زور ئۇتۇقلار
قولغا كەلتۈرۈلدى. 5، 6 يىل ئىچىدىلا 60 تىن كۆپ توقۇمىچىلىق، يىمەكلىك،
پولات - تۆمۈر تاۋلاش، قەغەزچىلىك، سىمونت، ئەينەكچىلىك زاۋۇتلىرى ئارقا ئار-
قىدىن قۇرۇلدى. 1923 - 1940 - يىللاردا ھەر خىل زاۋۇتلارنىڭ سانى 100
دىن 232 گە كۆپەيدى، 1927 - 1940 - يىللاردا تۆمۈر يول قۇرۇلۇشى بىر
ھەسسە كۆپەيدى؛ شېكەر، قەغەز، پاختا، توقۇلما، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى قاتار-
لىق ماللار چەتتىن ئىمپورت قىلىنماي، ئۆزىنى - ئۆزى تەمىنلەيدىغان بولدى؛
ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش 1923 - 1932 - يىللاردا بىر ھەسسە كۆپەيدى؛ پاختا تېرىش
1924 - يىلقى 70 توننىدىن 1929 - يىلى 37703 تونىغا كۆپەيدى؛ دۆ-
لەت كىرىمى 1927 - يىلقى 44 مىليارت 486 مىليون لىرادىن، 1940 - يىلى 76
مىليارت 903 مىليون لىراغا كۆپەيدى. ①

ئىسلاھات ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن نەتىجىلەر: سىياسى جەھەتتىن تۈركىيە

① لىياڭ جى مىڭ «مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋىغا باھا»، 1979 - يىل، 20 - بەت.

جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇستەقىللىغىنى تېخمۇ مۇستەھكەملىگەن بولسا، ئىقتىسادى جەھەتتىن دۆلەتنى كۈچەيتىپ، خەلق تۇرمۇشىنى خېلى ياخشىلىدى. «غەربى ئاسىيا كېسەل كۆرپىسى» دەپ ھاقارەتلەنگەن تۈركىيە، رەسمى مىللى گۈللىنىش يولىغا قاراپ ماڭدى. تۈركىيە پارلامېنتى 1934 - يىلى 11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى مۇستاپا كامالغا «ئاتا تۈرك» ② دېگەن ھۆرمەت نامىنى بەرگەنلىگىنى ئېلان قىلدى.

مۇستاپا كامالدىن ئىبارەت مەشھۇر سىياسەتچى، يۇقۇرى ھەربى سەنئەتكە ئىگە دانا ئەرباپنىڭ بولغانلىغى، تۈركىيە خەلقىنىڭ مىللى مۇستەقىللىق يولىدا ئۆلۈمدىن قورقماي باتۇرانە كۆرەش قىلىشى، ياش سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىنتېرناتسىئونالىلىق روھ بىلەن، ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇشەققەتلىك دەۋرىدىمۇ تۈركىيە مىللى ئازاتلىق ھەركىتىگە زور كۆلەمدە ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتتە ياردەم بېرىشى، شەرق ئەللىرىنىڭ، خۇسۇسەن ھەر قايسى مۇسۇلمان دۆلەت ۋە خەلقلەرنىڭمۇ تۈرلۈك يوللار بىلەن تۈركىيە مىللى ئازاتلىق كۆرىشىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بېرىشى نەتىجىسىدە مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋى ئاخىرى تولۇق غەلىبىگە ئېرىشتى.

مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋى زادى قانداق ئىنقىلاپ؟ مۇستاپا كامالغا ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىگىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىنقىلاپقا باھا بەرگىنىمىزدە، شۇ تارىخى دەۋرنى ئاساسى ئۆلچەم قىلىپ كونكرېت ئەھۋالنى كونكرېت تەھلىل قىلىشتەك ماركسىزىملىق تارىخى قاراشتا چىڭ تۇرىشىمىز لازىم. ئەگەر بىز تارىخى ۋەقەلەرگە تارىخى نۇقتىئىنەزەر بىلەن قارىماي ۋە ماركسىزىمچە تەھلىل يۈرگۈزمەي، مۇستاپا كامالغا ۋە ئۇ رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلاپقا توغرى باھا بەرمىسەك، — ئۇنىڭدىن كېيىنكى سۇن جۇڭسەن، گەندى ۋە سوكارنولارغىمۇ توغرا باھا بېرەلمەيمىز.

بەزى تارىخچىلار مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋىنى «تەساددىپى بولغان» دەپ قارايدۇ، بۇنداق قاراش ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋىنىڭ چوڭقۇر تارىخى ۋە ئىجتىمائى ئاساسى بار. مەسىلەن: ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۇزۇندىن بېرى زاۋالىققا قاراپ يۈزلىنىشى، بولۇپمۇ بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ بېشىدىلا ئۇنىڭ تۈركىيە دۆلىتى ۋە خەلقىگە كۈچلۈك مىللى كىرىزىس ئېلىپ كېلىشى تۈرك خەلقىگە نىسبەتەن ئالدىدىن - ئالا بېرىلگەن سىگنال ئىدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا تۈركىيىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بىلەن چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ تۈركىيىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى ئىگەللەپ ئېلىشى، تۈرك دۆلىتى بىلەن تۈرك خەلقىنىڭ تامامەن مۇنقەرز بولۇش خەۋپىنى تۇغدۇرۇپ، ئالدىنقى

---

② «ئاتا تۈرك» تۈركلەرنىڭ ئاتىسى دېمەكتە.

يۈز بەرگەن كىرىزىسنى يەنە بىر بالداق ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. بۇ ئېغىر بالايى ئاپەتنى ئەڭ بۇرۇن تۈرك خەلقىنىڭ ئىسىل پەرزەنتى مۇستاپا كامال سېزىپ ئال- دى، ھەمدە ئۇنى «بىر مىللەت باشقىلارنىڭ قۇللۇغىدا ياشىغىنىدىن ئۆلگىنى ياخ- شىراق»، «ئۆلسەممۇ مۇستەقىل بولماي قويمايمەن» ① دېگەن قەتئىي نىيەتكە كەلتۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن دۇنيا ئۇرۇشى تۈپەيلىدىن ئىقتىسادى ۋە سىياسى جەھەتتىن كۈچ- يۈپ كېلىۋاتقان ۋەمىللى مۇستەقىللىق تەلىۋىنى ئەڭ كۈچلۈك تۈردە ئوتتۇرىغا قويالىغان تۈركىيە مىللى بۇرژۇئازىيىسى جاھانگىرلىككە قارشى بايراق كۆتۈرۈپ چىقىپ پۈتۈن تۈركىيە مىقياسىدا مىللى ئازاتلىق ئۇرۇشىنى باشلىۋەتتى. بۇ ئىنقىلاپ مۇستاپا كامال رەھبەرلىكىدە تۆت يىلغا يېقىن داۋاملىشىپ تولۇق غەلىبىگە ئېرىشتى. بۇ تارىخى پاكىتلارنىڭ ئالدىدا مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋىنى قانداقمۇ تاسادىپى پەي- دا بولغان دېگىلى بولسۇن ؟

يەنە بەزى كىشىلەر مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋىنى ماركسىزىمغا ئۇيغۇن ئەمەس، «ئۆكتەبىر» ئىنقىلاۋىنىڭ روھىغا خىلاپ دېيىشىدۇ، بۇمۇ توغرا ئەمەس. ماركسىزىم بىزگە، ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن مىللى ئازاتلىق ھەركەتنىڭ ئىنقىلاۋىلىغى ۋە ئىلغارلىغى، — بۇ ھەركەتكە پرولىتارىيات رەھبەرلىك قىلدىمۇ - يوق ؟ جۇم- ھۇرىيەت قۇرۇش پىروگىراممىسىنى ئالدىنقى شەرت قىلدىمۇ - يوق؟ دېگەن نەر- سە ئاساسى ئۆلچەم بولماي، بەلكى جاھانگىرلىككە قارشىمۇ - يوق دېگەن نەر- ە ئاساسى مەزمۇن بولۇپ قالىدۇ دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇنداق بولسا مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋىنىڭ خاراكتىرى قانداق ئىدى؟

مۇستاپا كامال ۋەكىللىك قىلغان تۈركىيە مىللى بۇرژۇئازىيىسى مىللى مۇس- تەقىللىقنى قەتئىي تەلەپ قىلغان كۈندىن تارتىپلا، ئەنگلىيىدىن ئىبارەت جاھان- گىرلارغا قارشى قوراللىق كۈرەش قىلىشتا قەتئىي چىڭ تۇرۇپ، جاھانگىرلارنى ئۆز تۇپرىغىدىن قوغلاپ چىقىرىپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرالىدى. بۇ — مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋىنىڭ ئىلغارلىغى بولۇپ، ماركسىزىمغا ئۇيغۇن، ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋى- نىڭ روھىغىمۇ مۇۋاپىقلىغىنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇنى يەنىمۇ كونكرېت قىلىپ چۈشەندۈرسەك، ئىنقىلاپنىڭ پۈتۈن جەريانى مۇنداق ئىككى باسقۇچقا بۆلەن- گەن: بىرىنچىسى، — «ھوقۇقنى ھىمايە قىلىش جەمئىيىتى» نىڭ 1919 - يىلى 7 - ئايدىكى ئەرزورۇم يىغىنىدىن باشلاپ تاكى 1923 - يىلى 10 - ئاينىڭ 29 كۈنىدىكى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلىشىغا قەدەر بولۇپ، بۇ دەۋر — جاھان- گىرلىككە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئۇرۇش دەۋرى ئىدى، بۇنى يەنە سىياسى ھوقۇقنى قولغا كەلتۈرۈش دەۋرى دەپ ئاتاشقىمۇ بولاتتى. بۇ دەۋرنىڭ

① «جەمئىيەت تارىخى بىلىمى» خەنزۇچە 1881 - يىل 5 - سان 32 - بەتلەر.

ۋەزىپىسى تولۇق ئورۇنلاندى. ئىككىنچىسى، — 1923 - يىلى تۈركىيە جۇمھۇر-
يىتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى مۇستاپا كامال ۋاپات بولغىچىلىك بولغان ۋەتەننى
گۈللەندۈرۈش دەۋرى بولۇپ، بۇ دەۋر ئۆز ئالدىغا — جاھانگىرلارنىڭ تەسىر
كۈچىنى داۋاملىق تازىلاش، سىياسى مۇستەقىللىقنى كۈچەيتىش، ئىقتىسادى مۇس-
تەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش، فېئودال - روھانى كۈچلەرگە زەربە بېرىش، يەر
ئىنقىلاۋىنى يولغا قويۇش، ئىشچى - دېخانلار ئاممىسىغا دېموكراتىيە هوقۇقى بېرىش
قاتارلىقلارنى ئۆز ۋەزىپىسى قىلغان ئىدى. كېيىنكى 10 يىللىق كۈرەش نەتىجە-
سىدە بۇنىڭدىنمۇ ئۇلۇق مۇۋاپىقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، تۈرك خەلقىنىڭ دۇن-
يادىكى ئورنىنى يۇقۇرى كۆتەردى. دېمەك، مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋىنىڭ ھەممى-
سىگىلا جاھانگىرلىككە قارشى تۈرۈشتىن ئىبارەت بۇ مەزمۇن باشتىن ئاخىر سىڭىپ
كەتكەن ئىدى.

بىرىنچى ۋە ئىككىنچى باسقۇچلۇق ئىنقىلاپ جەريانىدا، كامالىزىم ئىدىيىسىمۇ
شەكىللىنىپ چىقتى. كامالىزىم ئىدىيىسىنىڭ ئاساسى روھى — چەتئەل جاھانگىر-
لىرىنى قوغلاپ چىقىرىش، تۈركىينى يېرىم فېئودال، يېرىم مۇستەملىكە ھالىتىدىن
ۋە روھانىلار ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان قالاق ئوتتۇرا ئەسىر جەمىيىتىدىن خالاس
قىلىپ، مۇستەقىل ئۆزىگە - ئۆزى خوجا بولىدىغان بۇرژۇئا ھاكىمىيىتى قۇرۇپ
چىقىش ئىدى. بۇنداق ئارزو ۋە مەقسەت تۈركىينىڭ تارىخى تەرەققىياتىدا، تۈرك
خەلقىنىڭ ئارزوسىغا تامامەن ئۇيغۇن بولۇپ، يىغىپ ئېيتقاندا جاھانگىرلىككە
فېئوداللىزىمگە قارشى ئىلغار ئىدىيە ئىدى. كېيىن بۇ ئىلغار ئىدىيە، تۈركىيە مىل-
لى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ تۈركىيە ئىنقىلاۋىغا رەھبەرلىك قىلىدىغان ئىدىيىسى بولۇپ
قالدى. دېمەك، مۇستاپا كامال ۋە تۈركىيە مىللى بۇرژۇئازىيىسى رەھبەرلىك قىل-
غان تۈركىيە ئىنقىلاۋى جاھانگىرلىككە قارشى تۈرۈشنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسى مەق-
سىدى ئۇنى غەلبىگە ئېرىشتۈرگەن ئىكەن، ئۇ نىمە ئۈچۈن ماركسىزىمگە ئۇيغۇن
بولمىسۇن؟ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ روھىغا خىلاپ بولسۇن؟ بۇ يەردە شۇنى ئېنىق
ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋىنى ماركسىزىمگە ئۇيغۇن ئەمەس
دەپ قارىغان كىشلەرنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن مىللى ئازاتلىق ھەركەت-
نىڭ ماركسىزىمغا ئۇيغۇن بولغان ئاساسى مەزمۇنىدىن خەۋەرسىز ئىكەنلىگىنى
كۆرستىپ بېرىدۇ. يەنە بەزى تارىخچىلار، مۇستاپا كامال ئىنقىلاۋىنى ئاياغلاش-
مىغان ئىنقىلاپ دەپ قارايدۇ، بۇنىمۇ پۈتۈنلەي توغرا قاراش دىگىلى بولمايدۇ.
چۈنكى، مۇستاپا كامال جاھانگىرلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، مۇستەقىل دۆلەت قۇرغان-
دىن كېيىن، يەنىلا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سىياسى دۈشمەنلەر بىلەن فېئو-
دال - روھانى كۈچلەرنىڭ خىلمۇ - خىل ئۇسۇللار بىلەن قارشى چىقىشى ۋە ئار-

(ئاخىرى 97 - بەتتە)

قارا شەھەر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمقى دەۋرگە ئائىت قەۋرىلەر توغرىسىدا

غېنى

قارا شەھەر دەرياسى غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ باغراش كۆلگە قۇيۇلىدىغان قەدىمقى دەريا. بۇ دەريانىڭ شىمالى تەرىپى يەنى قارا مودون رايونىدا 1983-يىلى مەركىزى مەدەنىيەت مىنىستىرلىگىنىڭ تەستىقى بىلەن، جۇڭگو ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئىنىستىتۇتى ۋە بايىنغۇلىن ئوبلاستلىق ئاسارە-ئەتىقىلەرنى باشقۇرۇش ئورنى بىرلىكتە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ باردى.

1-جۇغراپىيىلىك تۈزۈلىشى: قارا شەھەر دەرياسىنىڭ ئومۇمى ئۇزۇنلىغى 450 كىلومېتىردىن ئارتۇق. دەريانىڭ باش تەرىپىنىڭ كەڭلىگى 60 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئاخىرقى يەنى تۈزلەڭلىكتىكى كەڭلىگى 150-300 مېتىر كېلىدۇ. دەريانىڭ تاغدىن چىقىش ئېغىزى قارا مودون دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، شىمالى قارا مودون ۋە جەنۇبى قارا مودون دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ. زاراتلىق شىمالى قارا مودوننىڭ تاغ باغرىدىكى سايغا جايلاشقان بولۇپ، ئۈچكە بۆلىنىدۇ.

بىرىنچى زاراتلىق ئاساسلىق زاراتلىق بولۇپ، بۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 3 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جايدا ئىككىنچى زاراتلىق، شەرق تەرىپىدىن 1.5 كىلومېتىر ئارىلىقتىكى جايدا 3-زاراتلىق بار. بۇ زاراتلىقلارنىڭ غەربىي جەنۇپ تەرىپىدە (دەريا بويىدا) قەدىمقى ئارزىفىر شەھرى خارابىسى بولۇپ، شەھەرنىڭ شىمالدىن جەنۇپقا كەڭلىگى 250 مېتىر، شەرقتىن غەرپكە ئۇزۇنلىغى 350 مېتىر كېلىدۇ. شەھەرنىڭ ئىچىدىكى ئىچكى سېپىل شىمالىدىن جەنۇپقا 60 مېتىر، شەرقتىن غەرپكە 80 مېتىر كېلىدۇ. سېپىلنىڭ دەرۋازىسى شەرققە قارىتىپ ئېچىلغان. بۇ شەھەردىن غەرپكە قاراپ تاغ بويلاپ 10 كىلومېتىر ماڭغاندا جەنۇبىي قارا مودون قەدىمقى شەھرى بار. يەنە جەنۇپقا قاراپ 30 كىلومېتىر ماڭغاندا خورا (ئۇزۇنچىغ) بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى بار، يەنە جەنۇپقا

قاراپ 35 كىلومېتىر ماڭغاندا شىكشىن مىڭ ئۆيى بار. دېمەك، بۇ ئىزلار بىلەن، بۇ قەدىمقى زاراتلىقلار ئەمىلىيەتتە مۇناسىۋەتلىكتۇر.

2. زاراتلىقتىكى قەۋرىلەرنىڭ سانى ۋە تۈزۈلىشى.

(1) قەۋرە سانى:

1-نومۇرلۇق زاراتلىقتا 300 قەۋرە بار، قېزىلغىنى 100؛ 2-نومۇرلۇق زاراتلىقتا 100 قەۋرە بار، قېزىلغىنى 28؛ 3-نومۇرلۇق زاراتلىقتا 50 دىن ئارتۇق قەۋرە بار، قېزىلغىنى 12.

1983-1984-يىللىرى قېزىلغان قەۋرە جەمئىي 140 بولۇپ، بۇ، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تارىخىدا دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، ۋاقتى ئۇزۇن، ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور بىر قېتىملىق قېزىش ھېسابلىنىدۇ.

(2) قەۋرىلەرنىڭ شەكلى: قەۋرىلەر، يەنى تىك ئويۇپ، تۆت ئەتراپىنى تاش بىلەن قوپۇرۇپ ئۈستىنى تاش بىلەن ياپقان، ئاستى كەڭ، ئۈستى بارغانچە تارلاشقان بولۇپ، تونۇر شەكلىگە ئوخشايدۇ. قەۋرىلەرنىڭ چوڭ كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، چوڭلىرىنىڭ ئۇزۇنلىقى 2 مېتىر، كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلىقى 1.5 مېتىر كېلىدۇ. قەۋرىنىڭ ئۈستىنى يېپىشقا ياپلاق، سىلىق، يوغان تاشلار تاللانغان. قەۋرىلەرنىڭ ئايرىمىسى ناھايىتى ئېنىق، ھەر بىر قەۋرىنىڭ ئەتراپىغا يۇمىلاق، ئۇزۇنچاق تاشلار تىزىلىپ چەمبەر شەكلىدە دائىرە ھاسىل قىلىنغان. بۇ تاشلارنىڭ يېرىمى يەرگە پاتۇرۇلغان. قەۋرىنىڭ ئۈستىگە تاش دۆۋىلەپ قويۇلغان بولۇپ، بۇ تاشلارنىڭ سانى ئوخشاش ئەمەس. ئەڭ كۆپلىرىدە 50-60 دانە، ئوتتۇرا ھاللىرىدا 15-30 دانە، بەزىلىرىدە بىر تالمۇ تاش يوق. ئۈستىدە تاش يوق قەۋرىلەرگە كىچىك باللار ۋە ئاياللار قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن.

3. دەپىن قىلىش ئالاھىدىلىكى: جەسەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ بېشى غەرپكە، بەزىلىرىنىڭ شەرققە قارىتىپ قويۇلغان. ئەڭ كۆپ دەپىن قىلىنغان يەرلىكتە 5 ئادەمنىڭ، ئەڭ ئازلىرىدا ئىككى ئادەمنىڭ جەسىدى بار.

1-نومۇرلۇق زاراتلىقتىكى A-2. نومۇرلۇق قەۋرىگە 5 ئادەم دەپىن قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىككىسى ئوڭدا ياتقۇزۇلغان بولۇپ، بېشى غەرپ تەرەپكە قارىتىلغان. قەۋرىنىڭ غەرپ تەرىپىدىكى بۇلۇڭنىڭ ئوڭ تەرىپىگە بىر ئادەمنىڭ سۆڭىكى دۆۋىلەپ قويۇلغان. سول تەرەپ بۇلۇڭغا بىر ئادەمنىڭ سۆڭىكى دۆۋىلەپ قويۇلغان. شەرق تەرىپىدە بىر ياغاچ تەگنىنىڭ ئىچىگە بىر ئادەمنىڭ بېشى قويۇلغان. بۇلۇڭدىكى ئادەم سۆڭەكلىرىنىڭ ۋاقتى ئۇزۇنراق بولۇپ، باشقا جايدىن يۆتكەپ ئەكىلىپ بىرگە كۆمگەنلىكى ئېنىق. قەۋرە ئىچىدىكى ئىككى ئادەمنىڭ بىرى ئەر-بىرى ئايال بولۇپ، ئەرنىڭ داس سۆڭىكىگە بىر دانە ئوقيا ئوقى سانچىلغان پېتى تۇرۇپ قالغان. ئوقنىڭ سېپى ياغاچ، ئۇچى مىس بولۇپ،

سېپى چىرىسپ كەتكەن. قەۋرە ئىچىدە ئىككى دانە ساپال داشقان، بىر دانە ساپال كورا، بىر دانە ساپال تۇتقۇچلۇق قەدەھ، بىر دانە ياغاچ تەگنە قاتارلىق نەرسىلەر بار. بۇ سايمانلارغا ھەرە چىشى شەكلىدە نەقىش ئىشلەنگەن. ساپاللارنىڭ رەڭگى قىزغۇچ كەلگەن، داشقانلار ئوتقا قويۇلغان بولغاچقا، ھەممە يېرى قۇرۇم بولۇپ كەتكەن. قەۋرە ئۈستى 4 پارچە چوڭ ياپىلاق تاش بىلەن يېپىلىپ، 39 دانە تاش چەمبەر شەكلىدە تىزىلغان، قەۋرە ئۈستىگە 9 دانە چوڭ تاش دۈگىلەپ قويۇلغان.

2 - نومۇرلۇق زاراتلىقتىكى B - 4· نومۇرلۇق قەۋرىنىڭ ئومۇمى تۈزۈلۈشى 1 - نومۇرلۇق زاراتلىقتىكى قەۋرىلەرگە ئوخشايدۇ. بۇ قەۋرىگە بىر ئادەم دەپنە قىلىنغان بولۇپ، بېشى غەرب تەرەپكە قارىتىلغان جەسەت تالدىن توقۇلغان بورىنىڭ ئۈستىگە ئوڭدا ياتقۇزۇلغان. جەسەتنىڭ ئوڭ تەرىپىگە بىر ئادەمنىڭ سۆڭىكى دۈگىلەپ قويۇلغان. سول تەرىپىگە قويۇلغان بىر ياغاچ لىگەنگە بىر قوينىڭ بېشى، بىر دانە مىستىن ئىشلەنگەن پىچاق قويۇلغان. پىچاقنىڭ ئۇزۇنلۇقى سېپى بىلەن قوشۇلۇپ 20 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1·5 سانتىمېتىر بولۇپ، تۇتقۇچى ئۆزىدىن چىقىرىلغان. قەۋرە ئىچىدە يەنە بىر دانە ساپال داشقان. بىر دانە قەدەھ بار. قەۋرىنىڭ ئۈستى 3 دانە چوڭ ياپىلاق تاش بىلەن يېپىلغان بولۇپ، ئەتراپىغا 27 دانە تاش چەمبەر شەكلىدە تىزىلغان. قەۋرە ئۈستىگە 12 دانە تاش دۈگىلەپ قويۇلغان. قەۋرىنىڭ چەمبەر ھاسىل قىلىنغان دائىرىسىنىڭ غەرب تەرىپىدە چوڭقۇرلۇقى 40 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى 60 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر ئورەكنىڭ ئىچىگە بىر ئاتنىڭ بېشى كۆمۈلگەن، ئۈستى ياپىلاق تاش بىلەن يېپىپ قويۇلغان.

3 - نومۇرلۇق زاراتلىقتىكى 1 - C· نومۇرلۇق قەۋرىگە بىر جەسەت قويۇلغان بولۇپ، جەسەت ئوڭدا ياتقۇزۇلغان، جەسەتنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بىر ئاتنىڭ باش سۆڭىكى بار. جەسەتنىڭ كۆكرەك سۆڭىكىگە ئۈچى تۆمۈردىن ياسالغان بىر ئوق سانجىلغان پېتى تۇرۇپ قالغان. بۇ جەسەت بىلەن بىرگە كۆمۈلگەن بۇيۇملار 4 دانە داشقان، 3 دانە ساپال كورا، 2 دانە قەدەھ، 1 دانە ياغاچ لىگەن، بىر دانە مىس پىچاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. قەۋرىنىڭ ئۈستى 4 پارچە ياپىلاق تاش بىلەن يېپىلغان، قەۋرە ئەتراپىغا 41 دانە تاش چەمبەر شەكلىدە تىزىلغان. ئۈستىگە 51 دانە تاش دۈگىلەپ قويۇلغان. قەۋرىنىڭ شىمال تەرىپىگە (چەمبەرنىڭ ئىچىگە) بىر دانە كىچىك ئورەك كولىنىپ ئىچىگە بىر كالىنىڭ باش سۆڭىكى كۆمۈلگەن.

دېمەك 3 زاراتلىقنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى ئوخشايدۇ. بىراق 3 - نومۇرلۇق زاراتلىق تۈزلەڭلىككە جايلاشقان بولۇپ بۇ زاراتلىقتىكى 1 - C· نومۇرلۇق قەۋرىدىن تۆمۈر ئوقيا بېشى چىققاندىن باشقا، 140 قەۋرىدىن تۆمۈرگە ئائىت ھېچ

قانداق نەرسە چىقمىدى. شۇڭلاشقا بۇ 3 - نومۇرلۇق زاراتلىقنىڭ ۋاقتى 1 - 2 -
نومۇرلۇق زاراتلىقلار قارىغاندا كېيىنرەك، بولسا كېرەك، دەپ پەرەز قىلىش
مۇمكىن.

مەركىزى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتى بېيجىڭدا خىمىيىلىك ئۇسۇل بىلەن
تەكشۈرۈش ئارقىلىق دەسلەپكى قەدەمدە 1 - نومۇرلۇق زاراتلىقتىكى جەسەتلەرنىڭ
دەپنە قىلىنغان ۋاقتىنى 2800 يىل بۇرۇن كۆمۈلگەن دەپ پەرەز قىلدى. 3 -
نومۇرلۇق زاراتلىق C - 1. نومۇرلۇق قەۋرىدىن چىققان بىر دانە ئوقنىڭ ئۇچى
ئۈچ زاراتلىقتىن چىققان بىردىن - بىر تۆمۈر بولۇپ، بۇ ئوقنى دۈشمەن تەرەپ
ئاتقان بولۇشمۇ مۇمكىن. بۇ، ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ تەت-
قىق قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

* * *

(بېشى 93 - بەتتە)

لىشىشىدىن قورقماي، جاھانگىرلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرى بىلەن فېئودال - روھانى-
لارغا تۈرلۈك ئىسلاھاتلار ئارقىلىق كۈچلۈك زەربە بېرىپ، تەرەققىياتقا يول ئېچىپ،
ئاجايىپ زور ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈردى. لېكىن ئۇ ئۆز دەۋرى ۋە سىنىپى خۇ-
سۇسىيىتىگە خاس بەزى خاتالىقلاردىن خالى بولالمىدى. مەسىلەن: مۇستاپا كامال
ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە جاھانگىرلىككە ۋە فېئوداللىزىمغا قارشى كۈرەشنى
بوشاشتۇرۇپ قويدى؛ ياش سوۋېت ئىتتىپاقىنى يېقىندىن قوللىيالمىدى؛ دېھقانلار-
نىڭ يەر مەسىلىسىنى ياخشى ھەل قىلالمىدى؛ ئىشچى - دېھقانلارغا بولغان دېمو-
كراتىيىنى قىسىپ قويدى. بۇ ئەھۋاللار مۇستاپا كامالنىڭ خاتالىقى بولۇپ، بۇر-
ژۇئازىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇنداق خاتالىقلاردىن ئەلۋەتتە خالى
بولالمايتتى. فېئودال - پومېشچىكلار سىنىپىدىن بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابىنىڭ نەتىجىلىرى-
نى تەلەپ قىلغىلى بولمىغىنىدەك، بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابچىلىرىدىنمۇ پرولېتارىيات
ئىنقىلابىنىڭ نەتىجىلىرىنى تەلەپ قىلىش تولىمۇ ئارتۇقچە ئىدى. شۇڭا مۇستاپا
كامال ئىنقىلابىنىڭ بەزى خاتالىق ۋە يېتەرسىزلىكلىرىنى ئارتۇقچە كۆپتۈرۈۋېتىپ
ئۇنىڭ يىگىرمە نەچچە يىللىق ئىنقىلابىدىكى ئۇلۇق ۋە ئاجايىپ نەتىجىلىرىنى
يوققا چىقىرىۋېتىش — ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتەك ماركسىزىملىق تارىخى
كۆز قاراشقا ئۇيغۇن بولماستىن، بەلكى تارىخنى بۇرمىلاش ياكى مۇبالىغە قىلىش-
تىن ئىبارەت.

يىغىپ ئېيتقاندا، مۇستاپا كامال ئىنقىلابى مەيلى كۈرەش دائىرىسى، ئىن-
قىلابىنىڭ مەزمۇنى ۋە قولغا كەلتۈرگەن ئۇلۇق نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا بولمىسۇن،
شەرق ئەللىرى ئىچىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابلىرىنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە بىر ئۈلگە
دېيىشكە بولىدۇ.

يەنە مىللى مۇناسىۋەت تارىخى تەتقىقاتىدىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا

ۋېڭ دۇجيەن

تەھرىر ئىلاۋىسى:

1984-يىلى 12-ئاينىڭ 21-كۈنىدىن 27-كۈنىگىچە، گۇاڭجۇ شەھرىدە، جۇڭگو قەدىمقى مىللى مۇناسىۋەت تارىخى ساھەسى بويىچە بىر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلدى. يىغىن ۋاقتىدا، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنىستىتۇتىنىڭ مەسلىھەتچىسى، جۇڭگو مىللەتلەر تارىخى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ لىشىجاڭى، پرافېسسور ۋېڭ دۇجيەن كۆز ئالدىمىزدىكى مىللى مۇناسىۋەت تارىخى تەتقىقاتىدىكى بىر قانچە مەسىلىلەر توغرىسىدا ئىككى قېتىم سۆز قىلدى، ئاپتورنىڭ قوشۇلىشى بىلەن، ئەنە شۇ ئىككى قېتىملىق سۆزنى ئومۇملاشتۇرۇپ رەتلەپ چىقتۇق. بۇنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى تۆۋەندىكىچە.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى، بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ، ئۇنىڭدا مىللى مۇناسىۋەت ئاللىقاچان باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق ۋە ئۆز-ئارا ياردەملىشىش ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك مىللى مۇناسىۋەتنىڭ يېڭى دەۋرىگە كىرىپ بولدى. بىراق تارىخنى ئۈزۈپ قويغىلى بولمايدۇ، قەدىمقى مىللى مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىش، يەنىلا بىزدەك تارىخچىلار ئالدىدىكى مۇھىم ۋەزىپىلەردىن بىرى. ئازاتلىقتىن كېيىن، بۇ جەھەتتە خېلى كۆپ تەتقىقات ماقالىلىرى يېزىلدى. مۇشۇ يېقىنقى يىللار ئىچىدە مەملىكەتلىك مىللى ئىشلار كومىتېتىنىڭ سىياسەت تەتقىقات ئىشخانىسى ۋە گەنسۇ ئۆلكىلىك مىللەتلەرنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئايرىم-ئايرىم تۈزۈلۈپ نەشر قىلىنغان ماقالىلار توپلىمى (1)، بۇ ساھەدىكى سەۋىيە ۋە ساقلانغان مەسىلىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. 1981-يىلى 6-ئايدا، بېيجىڭدە بىرىنچى قېتىملىق جۇڭگو مىللى مۇناسىۋەت تارىخى

تەتقىقات ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلغان ئىدى. يىغىندا، ئىككى مەسىلە نۇق-
تىلىق مۇزاكىرە قىلىنغان: بۇنىڭ بىرى، تارىختىكى جۇڭگونى قانداق چۈشىنىش
كېرەك؟ ئىككىنچىسى، تارىختىكى مىللى مۇناسىۋەتنىڭ ئاساسى ئېقىمى نىمە؟
مۇزاكىرە ئارقىلىق، بۇ ئىككى مەسىلە ئۈستىدىكى تونۇش بىر قەدەر بىرلىككە
كەلگەن. بۇ قېتىمقى جۇڭگو قەدىمقى مىللى مۇناسىۋەت تارىخى ئىلمىي مۇھاكىمە
يىغىنىدا، تارىختىكى مىللىي ئۇرۇشلار، مىللىي قەھرىمانلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەر-
لىك مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىنماقچى. بۇلارنىڭ ھەممىسى، يېقىنقى يىللاردىن بۇ-
يان، تەتقىقاتچىلار دىققەت قىلىپ كېلىۋاتقان مەسىلە. شۇنداقلا ناھايىتى رېئال
ئەھمىيەتكە ئىگە مەسىلە.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان 35 يىلدىن بۇيان، مىللەتلەر تارىخى ۋە مىللى مۇنا-
سىۋەت تارىخى ئۈستىدىكى تەتقىقات ناھايىتى زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. بىر
مۇنچە كونا كۆز قاراشلار تۈزىتىلدى. تارىختىكى باراۋەرسىز مىللى مۇناسىۋەتنى
باراۋەرلىك پوزىتسىيە بىلەن تەتقىق قىلىش، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ۋەتەن
قۇرۇلۇشىغا قوشقان تۆھپىلىرىنى ئېتىراپ قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى نۇقتا دەل
شۇ كونا كۆز قاراشلارنى بۇزۇپ تاشلاش ئارقىلىق ئېرىشكەن يېڭىچە كۆز قاراش-
تۇر. بۇنىڭ ئۆزى مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتىنىڭ ئىلمىي جەھەتتە خېلى زور
تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ.

تارىختىكى مىللى مۇناسىۋەت، باراۋەرلىك مۇناسىۋەت ئەمەس. بىراق، بۈ-
گۈنكى كۈندە، ئەنە شۇ باراۋەرسىز مۇناسىۋەتنى بىزنىڭ باراۋەرلىك پوزىتسىيە-
سىدە تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، تەتقىقات خىزمىتىدە
فېئوداللىق ئەنئەنىۋى كۆز قاراش بىلەن چوڭ خەنزۇچىلىق ئىدىيىسىنى يېڭىش
كېرەك. شۇنداقلا تار مىللەتچىلىك ئىدىيىسىنى يېڭىشكىمۇ ئەلۋەتتە دىققەت قىلىش
كېرەك. ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىنى ھەر قايسى مىللەتلەر ئورتاق ياراتقان. ھەر مىل-
لەت خەلقى ئۇلۇق ۋەتىنىمىزنى قۇرۇش يولىدىكى كۈرەشلەردە ئۆز تۆھپىلىرىنى
قوشقان. قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تارىخى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالى-
لىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، يەنىلا جۇڭ-
گو تارىخىنىڭ تەركىۋى قىسمى. جۇڭگو تارىخىدا سۇلالىلار تارىخىنىڭ ئاساسى
نۇقتا قىلىنغانلىغى بۇ بىر ئەمىلىيەت. بىراق، بۇنىڭ بىلەن جۇڭگو تارىخىنى
خەنزۇ سۇلالىلىرىنىڭلا تارىخى دەۋالغىلى بولمايدۇ. بۇ تارىخ، باشقا مىللەت
سۇلالىلىرى ۋە ئۇنىڭ سىرتىدىكى مىللەتلەر تارىخىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جۇڭ-
گو تارىخى يالغۇز خەنزۇ مىللىتىنىڭلا تارىخى، باشقا مىللەتلەر بولسا، پەقەت
«ئەتراپتىكى يات قەۋملەر» دەپ قاراش پۈتۈنلەي خاتا. يۇقۇرقى ئىككى جەھەت-
تە بىزنىڭ تارىخچىلىرىمىز ئاساسەن بىردەك كۆز قاراشقا كېلىشتى. ھېچ بولمى-

غاندا ئوچۇق قارشى تۇرىدىغانلار ئانچە قالمىدى. مانا بۇنى بىزنىڭ تەتقىقاتىمىزنى چوڭقۇرلىتىشنىڭ ئاساسى دېيىشكە بولىدۇ.

تارىختىكى مىللىي مۇناسىۋەت ئۈستىدە توختالساق، مىللەتلەر ئارىسىدا زىددىيەتلەر ۋە ئۇرۇشلار بولغان. بۇنىڭ بىلەن مىللىي قەھرىمانلىق ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك مەسىلىسى ئوتتۇرىغا چىققان. تارىختىكى مىللىي ئۇرۇش مەسىلىسىگە كەلسەك، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئۆزىنى سىياسەتنىڭ داۋامى دەپ قاراش كېرەك. سىنىپىي جەمئىيەتتىكى مىللەتلەر ئارىسىدا بولىدىغان زىددىيەتلەردىن، ھەتتا ئۇرۇشلاردىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. تارىخچىلار تارىخقا قارىتا توغرا كۆز قاراشتا بولۇشى كېرەك. تارىختىكى مىللىي ئۇرۇشلارنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى ماركسىزم-لېنىنىزملىق كۆز قاراش بىلەن يېشىپ بېرىش كېرەك. ئىككى ئايرىلالماسلىق (خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالماسلىق، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالماسلىق) سوتسىيالىستىك مىللىي مۇناسىۋەتنىڭ ئالاھىدىلىكى. مىللىي باراۋەرلىك پەقەت سوتسىيالىستىك جۇڭگودىلا رېئاللىققا ئايلىنالايدۇ، ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ مىڭ تەسلىكتە قولغا كەلتۈرگەن بۇ باراۋەرلىك، دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئاسراش ئۈچۈن، تارىختىكى مىللىي مۇناسىۋەت تەتقىقاتىنى كۈچەيتىش كېرەك. بۇ تەتقىقاتنىڭ مىللىي ئۇرۇش تەتقىقاتىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشىدا گەپ يوق. تارىختا بولۇپ ئۆتكەن مىللىي ئۇرۇشلارنى چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىش، ھەرگىزمۇ بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە تىكلەنگەن مىللىي مۇناسىۋەت تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مىللىي ئۇرۇشلارنى تەتقىق قىلىش، جۇڭگو مىللىي مۇناسىۋەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇشى كېرەك. ئىككىنچى مەسىلە، تارىختا بولۇپ ئۆتكەن مىللىي ئۇرۇشلارنىڭ خاراكتېرىنى ئادالەتلىك ۋە ئادالەتسىز دەپ ئىككىگە ئايرىشقا بولامدۇ يوق؟ بۇرۇن دېيىلگەندەك «چۇنچيۇ دەۋرىدىكى ئۇرۇش ئادالەتسىز ئۇرۇش» مۇ؟ ھەرگىزمۇ مۇنداق ئەمەس. تارىختا بولۇپ ئۆتكەن سان-ساناقسىز مىللىي ئۇرۇشلارنىڭ ئادالەتلىك ۋە ئادالەتسىزلىك خاراكتېرىنى ئېنىق ئايرىشقا بولىدۇ ۋە ئايرىش كېرەك. مېنىڭ قارىشىمچە ئېزىلىشكە قارشى، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى مىللىي ئۇرۇشلا بولىدىكەن، بۇنىڭ ئۆزى ئادالەتلىك ئۇرۇش؛ ئەكسىچە، مىللەتلەرنى ئېزىش ۋە قۇل قىلىش مەقسىتىدە بولغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇش-ئادالەتسىز مىللىي ئۇرۇش. ئۈچىنچى مەسىلە، مىللىي ئۇرۇش تەتقىقاتىدا تاجاۋۇز قىلىش دېگەن سۆزنى ئىشلىتىشكە بولامدۇ يوق؟ بۇ يەردە مۇنداق بىر خائىش بار. يەنى، خۇددى بۇ سۆزنى ئىشلەتسە دۆلەت ئىچىدىكى مىللىي مەسىلە گوياكى دۆلەت سىرتىدىكى مەسىلىگە ئايلىنىپ قالىدىغاندەك، تاجاۋۇز قىلىش دېگەن سۆزنى ئىشلىتىشكە پېتىنالماسلىق ئەھۋاللىرى بار. ئەمەلىيەتتە بۇنىڭ ئۆزى ئوشۇقچە ئەنسىرەش. قەدىمقى دەۋرلەردە، مىل-

لى ھاكىمىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولماي نېمە! تاجاۋۇز قىلىش دېگەن سۆز باشقىلارنىڭ يېرىگە بېسىپ كىرىش، بۇلاپ-تالاش دېگەنلىك. تارىخنىڭ ئەسلى قىياپىتى شۇنداق. شۇڭلاشقا تارىختىكى مىللى ئۇرۇشلاردىن سۆز ئاچقاندا، مېنىڭچە، تاجاۋۇز قىلىش دېگەن سۆزنى ئىشلىتىشكە بولىۋېرىدۇ.

مىللى قەھرىمانلار مەسىلىسى: ئېلىمىزنىڭ ئۇزۇن تارىخى دەۋرلىرى داۋا-مىدا، نۇرغۇنلىغان مىللى قەھرىمانلار ئوتتۇرىغا چىققان. بۇلار جۇڭخۇا مىل-لەتلىرىنىڭ غورۇرى مىللى قەھرىمانلارنىڭ روھى، تۆھپىلىرى بىزنىڭ ۋارىسلىق قىلىپ جارى قىلدۇرۇشىمىزغا تېگىشلىك بىر قىممەتلىك مىراس. بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر خائىش بار. ئۇ بولسىمۇ، مىللى قەھرىمانلار پەقەت مىللى ئۇرۇشتىلا مەيدانغا كېلىدۇ دەپ ئويلاش، ھەتتا ئۇلارنى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغۇ-چى تەرەپتىن ئىزدەشتۇر. كۆپچىلىككە تونۇش بولغان يۆفېي، ۋېن تيەنشياڭ، شى-كېفا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى، دەھشەتلىك مىللى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغۇچىلاردۇر. مەن مىللى قەھرىمانلارنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش كېرەك دەپ قارايمەن. زادى تارىختا جۇڭخۇا مىللىتى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ مىللىتى ئۈچۈن ئالاھىدە تۆھپە قوش-قان ئادەملا بولىدىكەن، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى خەلق قەھرىمانلىرى قاتارىغا كىر-گۈزۈشكە بولىدۇ. ئېلىمىز تارىخىدا مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدىغان قەھرىمانلار ئىنتا-يىن كۆپ، بۇنداق قەھرىمانلار خەنزۇلاردىنمۇ، ئازسانلىق مىللەتلەردىنمۇ چىققان. ھەممىمىزگە تونۇشلۇق بولغان يۆفېي، ۋېن تيەنشياڭ، شى كېفالار مىللى قەھرىمانلار-دۇر. ئۇلارنىڭ تىز پۈكمەسلىك روھى، قەھرى-غەزىۋىدىن يانماي ئۆلۈشتەك يۇ-قۇرى خىسلىتى ئەينى ۋاقىتتا ئۆز دۈشمەنلىرىنىڭمۇ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. بۈگۈنكى كۈندىمۇ بىزنىڭ ياد ئېتىپ ئەسلەپ تۇرۇشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

مىللى مۇناسىۋەت تارىخى تەتقىقاتىدىكى ئۆزىنى قاچۇرۇش مەسىلىسى: مىللى مۇناسىۋەت تارىخى تەتقىقاتىدا بەزى مەسىلىلەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇش كېرەكمۇ يوق؟ بۇ مەسىلە ئۈستىدە ھازىر تالاش-تارتىش بار، بۇ جەھەتتە تو-نۇش بىردەك ئەمەس. ئالدىنقى بىر قانچە يىل ئىچىدە قويۇلغان ياڭ ئائىلىسى-دىكى باتۇرلار ناملىق تىياتىر ۋە رادىيودا يۆفېي تەزكىرىسىگە بېرىلگەن باھا-لار، بەزى قېرىنداش مىللەتلەر ئىچىدە خېلى كۈچلۈك تەسىر قوزغىدى، بۇ ئەھ-ۋالغا قارىتا يولداش لى يىمىڭ (2) ئۆزىنىڭ 1983-يىلى يازغان ماقالىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «جۇڭگونىڭ ھازىرقى دەۋرىدە مانا مۇشۇنداق كۆپ مىللەتتىن تەشكىل تاپقان بىر دۆلەت-جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ۋەتەنپەرۋەرلىكتىن سۆز ئاچقاندا، تارىخى نۇقتىدىن سۆزلەش كېرەك. بۇنىڭدا تاللاش بولۇش كېرەك. ئۆزىنى قاچۇرۇش بولۇش كېرەك. تاللىماسلىق، ئۆزىنى

قاچۇرماسلىق، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە بۆلگۈنچىلىك سېلىش بولۇپ قالىدۇ. مىللەت-لەر ئارىسىدا ئۆز-ئارا كېلىشەلمەسلىك كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئېلىمىزنىڭ تەرەق-قىياتىغا، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە ئۇنىڭ هېچ قانداق پايدىسى بولمايدۇ». «بىزنىڭ ئەدىپلىرىمىز، تارىخچىلىرىمىز ۋەتەنپەرۋەرلىكتىن سۆز ئاچقاندا، بىزدىكى مىللەت قۇرۇلمىسى رېئاللىقىغا هۆر-مەت قىلىش كېرەك. بەزى مەسىلىلەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇش كېرەك. ئۆزىنى قاچۇر-ماسلىق توغرا ئەمەس»، بۇنىڭغا قارىتا بەزى يولداشلار باشقىچە پىكىردە. ئۇلار، تارىخىي پاكىتلار ئەمەلىيەتتە شۇنداق تۇرسا، قانداقمۇ ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇر-غىلى بولىدۇ دېگەن قاراشتا. مېنىڭ شەخسەن قارىشىم مۇنداق: تارىختىكى مىللىي زىددىيەتلەردىن ۋە بۇ زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلەشكەن ئەڭ يۇقىرى شەكلى-ئۇرۇشتىن تەتقىقات جەريانىدا ئۆزىنى قاچۇرغىلى ۋە ئۇنى يوقىتا چەتلىغىلى بول-مايدۇ. تارىختىكى بەزى مىللەتلەرنىڭ هازىرقى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن گەرچە هېچ قانداق بىۋاسىتە مۇناسىۋىتى قالمىغان بولسىمۇ، بىراق بۇلارنىڭ ئاز سانلىق مىللەت ئىكەنلىكى تۈپەيلىدىن زادى سەل قاراشقا بولمايدىغان بىر خىل هېسسىيات مەسىلىسى مەۋجۇت. شۇڭلاشقا ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىش باشقىچە بولىدۇ، بەزى مەسىلىلەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار بولىدۇ. تارىخ-تىكى مىللىي مۇناسىۋەتتە كۆپلىگەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ زېھنىغا تەگىپ كۆڭلىنى ئاغرىتىدىغان بەزى ۋەقەلەر ۋە كىشىلەرنى، بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئەدەبىي-سەنئەت مۇنبىرىدە يەنە ھەدەپ بازارغا سېلىشنىڭ نېمە هاجىتى بار؟

بۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر مەسىلە، ۋەتەنپەرۋەرلىك مەسىلىسى: تارىختىكى «دۆلەت» بىلەن بۈگۈنكى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دېگەن «دۆلەت» ئۇقۇم ۋە مەنا جەھەتتە ھەرگىز ئوخشاش ئەمەس. بىراق، دۆلەتلا بولىدىكەن ھا-كىمىيەت بولىدۇ. بۇنى ياقتۇرۇش، ياقتۇرماسلىق مەسىلىسى مەۋجۇت بولىدۇ. ئۆز مىللىتىنى ياقتۇرۇش، ئۆز دۆلىتىنى ياقتۇرۇش قەدىمدىن تارتىپ بار ئىش، جەن-گو دەۋرىدە چۈيۈەن چۇ بەگلىكىنى ياخشى كۆرگەن. گەرچە چۇ بەگلىكى خۇا-شاغا ئوخشىمايدىغان جىڭ بەدۆلىرىگە قاراشلىق بولسىمۇ، چۈيۈەن ئۇنى ياخشى كۆرىدۇ رگەن. بۇنىڭ ئۆزى مۇشۇ تاپتا ئارانلا تۇرغان، هازىرقى زامان مىللىي مەسىلىسىگە بىرەر تاقالمامدۇ؟ يۆفېينى ئالىدىغان بولساق تۇ، جۇڭگو ئومۇمى تا-رىخى ۋە سۇڭ سۇلالىسى تارىخىنى يازغاندا مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە تېگىشلىك بىر تارىخى شەخس، ئۇ، جەنۇبى سۇڭ سۇلالىسىنى ياخشى كۆرەتتى ۋە ئۇنىڭغا سادىق ئىدى. ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى خاتىرىلەشكە ئەرزىيدۇ. بىراق، جەنۇبى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قارشى تەرىپى جۇرجىتلار بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن مانجۇلار ئوتتۇر-

سىدا يەنە ئېتنىك مۇناسىۋەت بار. بۇ مەسىلە، مۇشۇ دەۋردىكى مىللىي مۇناسىۋەتكە تاقىلىدۇ. بولۇپمۇ يۆفېينىڭ «مەنجىياڭخۇڭ» ناملىق شېئىرىدا ئادەمنىڭ زېھنىگە تېگىدىغان بەزى سۆز-جۈملىلەر بار. مېنىڭچە بولغاندا، بىر تەرەپتىن، تارىخ تەتقىقاتىدا بۇ مەسىلىلەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇش ھاجەتسىز. ئۇنىڭ تۆھپىلىرىنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ئاساسىدا يەنىلا مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەك. بىراق، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەدىبىي-سەنئەت ئەسەرلىرىدە مۇشۇ كۈندىكى مىللىي مۇناسىۋەتنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. بەزى مەسىلىلەردىن ئۆزىنى قاچۇرماي بولمايدۇ. ئەمدى شىنخەي ئىنقىلاۋىغا كەلسەك، بۇ ئىنقىلاپ چىرىك ۋەتەن ساتقۇچ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى تۇرغان. ئۇ چاغلاردا مانجۇلارنى چەتكە قېقىش، مانجۇلارغا قارشى تۇرۇش ئومۇمىي ئېقىم بولۇپ قالغان. ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتتا بۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسىغا قارشى تۇرۇش مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىغا زەربە بېرىشتىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. تىغ ئۇچىنى مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىغا قارىتىش بىلەن دالۇلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ جۇڭخۇانى ئەسلىگە كەلتۈرۈش شۇئارىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىنقىلاۋى ۋەزىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى ئىدى. بىراق، شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن كېيىن ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولدى. شۇ ۋاقىتتىكى ئىنقىلابنىڭ ئۇلۇق يولباشچىسى سۇنجۇڭشەن دەل ۋاقتىدىلا بەش مىللەت جۇمھۇرىيىتىنى قوغلاندى دالۇ ھاكىمىيىتى ئورنىغا دەسسىتىپ، جۇڭخۇانى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن تارىختا يۈز بەرگەن بەزى ۋەقەلەردىن ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ مىللىي كەيپىياتقا ئېتىۋار بېرىپ ئۆزىنى قاچۇرۇشنىڭ يەنىلا زۆرۈرىيىتى بار.

ئەڭ ئاخىرقى بىر مەسىلە: جۇڭگو ئەزەلدىن تارتىپ كۆپ مىللەتلىك دۆلەت دەپ ئاتاش مەسىلىسى: بەزى يولداشلار جۇڭگو ئەزەلدىن تارتىپلا كۆپ مىللەتلىك دۆلەت دەپ ئاتاش جۇڭگو مىللىي مۇناسىۋەت تارىخى تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ چوڭ پۈتلىكاشىكى دەپ قارايدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. بۇ خىل تونۇشمۇ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ. 1981-يىلى بېيجىڭ شاڭشەندە ئېچىلغان بىر يىغىندا مەن مۇنداق دېگەن ئىدىم: «ئەزەلدىن تارتىپ» دېگەندىكى بۇ «ئەزەلدىن» زادى قايسى دەۋردىن باشلىنىدۇ؟ بۇ «ئەزەلدىن» ئادەتتە چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن باشلىنىدۇ. چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ھوقۇقنى بىرلەشتۈرگەن فېئوداللىق دۆلەت ۋۇجۇتقا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شىمالدا ھۇن دۆلىتىمۇ بولغان. بۇ دۆلەت شىمالدىكى نۇرغۇن قەۋملەرنى بىرلەشتۈرگەن. بۈگۈنكى كۆزدە قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتىكى جۇڭگودا بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەتتىن ئىككىسى بولغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، كۆپ

www.uyghurkitap.com

مىللەتلىك دۆلەتتىن ئىككىسى بولغان. تارىخنىڭ تەرەققىياتى بىلەن بىرگەن نام ئىستىمالدىن قالدى. بىراق، ئۇلارنىڭ غەرپكە كۆچكەن قىسمىدىن باشقا يەنە مۇتلەق كۆپ قىسمى خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەرگە سىڭىپ كەتكەن. مۇشۇ سەۋەپتىن، كۆپ مىللەتلىك دۆلەتنىڭ شەكىللىنىشى چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن باشلىنىدۇ. بۇ دۆلەت ئىككى مىڭ يىللىق تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئەڭ ئاخىرقى فېئوداللىق سۇلالە - چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەن، ۋەتىنىمىزنىڭ چېگراسى ۋە مىللەتلىرى ئالقاچان مۇقىملاشقان. مېنىڭ قارىشىمچە، جۇڭگو ئەزەلدىن تارتىپ كۆپ مىللەتلىك دۆلەت دېگەننى مۇشۇنداق چۈشەنسەك، جۇڭگو مىللى مۇناسىۋەت تارىخى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا پايدىلىق بولىدۇ.

تەھرىرنىڭ ئىزاھاتى:

① بۇ ئىككى ماقالە توپلەمنىڭ بىرسى «جۇڭگو مىللى مۇناسىۋەت تارىخىغا دائىر ماقالىلار توپلىمى» 1 - ، 2 - قىسىم، «مىللەتلەر نەشرىياتى»، 1982 - يىل. يەنە بىرسى «جۇڭگو مىللى مۇناسىۋەت تارىخىغا دائىر ئىلمىي ماقالىلاردىن تاللانما» گەنسۇ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 - يىل.

② يولداش لى يىمىڭ «قەدىمقى مىللى كىتاپلارنى رەتلەش ۋە بۇنىڭغا دائىر بەزى مەسلىلەر توغرىسىدا — مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتاپلىرىنى رەتلەش خىزمەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقى»، 1983 - يىلى 7 - ئاي.

«مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1985 - يىلى 3 - سانىدىن،
ھاشىم تۇردى تەرجىمىسى.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى تەنقىدىي رىيالىزىم خاھىشى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

رىسالەت شېرىپ

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا ياراتقان شانلىق ئىجتىمائىي ئومۇمىي تارىخىنىڭ بىر قىسمى؛ ئۇ، مىللىتىمىزنىڭ ئۆزىنى شەكىللەندۈرۈش، تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىش، ئۆزگەرتىش، ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت تۈرلۈك مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى جەريانىدا يارىتىلغان. شۇڭلاشقا ئۇ ئىنسانىيەت مەنىۋى مەدەنىيەت غەزىنىسىنى بېيىتقان شانلىق مەدەنىيەت بايلىقى. خەلقىمىزنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى ئىستېتىك نۇقتىدىن ئۆزىنىڭ مىللىي پىسخىكىسىغا خاس يۈكسەك سەۋىيە بىلەن چۈشەنگەنلىكىنىڭ سەمەرىسى. ئۇ، ئىجتىمائىي پىكىر تەرەققىياتىدا تارىختىن بۇيان ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن ئىزچىللىققا ئىگە. بۇ خىل تارىخىي ئىزچىللىق ئەدەبىياتىمىزدا ئىجتىمائىي ئورگانىزىملىق، ئىجتىمائىي تەنقىدىي رىيالىزىملىق ۋە دېموكراتىك ئىدىيىلەرنىڭ XI ئەسىردىن XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئاساسىي تېماتىك مەزمۇن بولۇپ كەلگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ.

گۇمانىزىم ئەدەبىيات - سەنئەت گۈللىنىشى دەۋرىدىكى ياۋروپا يېڭى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ فېئوداللىزىمغا، دىنىي تېئولوگىيىگە قارشى ئىدىيە سېستىمىسىدىن ئىبارەت. ئۇ، ئالدى بىلەن ئادەمنى مەركەز يەنى ئادەمنى ئاساس قىلىش؛ ئادەمنىڭ قەدىر - قىممەت، يۇقىرى خىسلەت كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى تونۇش، ئادەمنىڭ جاسارىتىنى ئاشۇرۇپ، رىيال دۇنيادا ياشاشنىڭ ئەھمىيىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش، ئۇنىڭ ھالاۋەتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشنى تەلەپ قىلىش، ئىندىۋىدۇئال ئازاتلىق، ئەركىنلىك ۋە بەختكە تەلپۈنۈش، ئىنسان تەبىئىتىدىكى گۈزەللىك ۋە ئالىجاناپلىقنى مەدھىيىلەش، قىسقىسى فېئوداللىزىمنىڭ رەھىمسىزلىكىگە قارشى ھالدا رەھىمدىللىكنى تەشەببۇس قىلىش، ئىنسان تەبىئىتى ئارقىلىق ئىلاھىي ھاكىمىيەتكە، ئىندىۋىدۇئال ئازاتلىق ئارقىلىق تەركى دۇنيالىققا، ئىدرەك

ئارقىلىق جاھالەتچىلىككە قارشى تۇرۇش ـ گۇمانىزمنىڭ تۈپ مەزمۇنى ۋە كۆرۈنـ ـ كىرىت ئىپادىلىرى ھىساپلىنىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئىجتىمائى گۇمانىزملىق ئىدىيە قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ياشىغان ئەبۇ ناسىر فارابى ـ نىڭ پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى ھەققىدىكى تەلىماتلىرىدىن باشلىنىپ، «قۇتادغۇ ـ بىلىك» تە بىر قەدەر يۇقۇرى سەۋىيىدە ئوبرازلاشتۇرۇلدى.

فارابى ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئىجتىمائى گۇ ـ مانىزملىق ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ ياراتقۇچىسى. ئۇنىڭ گۇمانىزمى، ئادەمنى دۇنـ ـ يانىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنەلەيدۇ ۋە بىلەلەيدۇ دەپ قاراش، ئادەمنى مۇئەييەنلەشـ ـ تۈرۈش، ئادەمنى مەركەز قىلىش، بەختنى رىيال دۇنيادىن ئىزدەش، ئۇنىڭغا كۆ ـ رەش قىلىش ئارقىلىق ئىرىشىشنى تەشەببۇس قىلىش، ە مىللى، سىنىپي زۇلۇمنى ئىنكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئادەملەر ئارا باراۋەرلىكنى تەلەپ قىلىش قاتار ـ لىقلاردىن ئىبارەت. پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى ھەققىدىكى ۋە بۇ شەھەرگە باش ـ لامچى بولۇش كېرەك بولغان ئىقتىدارلىق ۋە ئادالەتلىك شاھ ھەققىدىكى كۆز قاراشلار مۇشۇ گۇمانىزملىق كۆز قاراش ئاساسىغا قۇرۇلغان. دېمەك، ياۋروپا گۇ ـ مانىزمىمنى فارابى گۇمانىزمىنىڭ بىۋاستە داۋامى، تارىخى راۋاجى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، لوتفى ئەسەرلىرىدە يارىتىلغان ئادىل شاھ ئوبراز ـ لىرى بۇ خىل گۇمانىزملىق نەزىرىيەنىڭ ئەمەلىيەتكە ئايلىنىشى ياكى ئوبراز ـ لاشتۇرۇلىشى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. گۇمانىزملىق ئىدىيىنىڭ تۈپ نېگىزى ئادەمنى مەركەز قىلىش، ئادەمنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى گۇمانىزمى ۋە ياۋروپا گۇمانىزمىغا نىسبەتەن ئورتاق بول ـ غان ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھادىسىسى (بۇ، باشقا بىر تەتقىقات تېمىسى).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ فارابى پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ ئىجتىمائى گۇمانىزمـ ـ لىق ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل ۋارىسى بولغاچقا، فارابى تەرىپىدىن غايىۋى تەسەۋۋۇر ۋە مەنتىقى نەزىرىيە ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشلارنى كونكىرىت ۋە ھىسسى ھالدا يۈكسەك دەرىجىدە ئوبرازلاشتۇرۇپ ئىپادىلىدى.

خاس ھاجىپ گۇمانىزمىنىڭ تۈپ نېگىزى مەملىكەتنى ئادالەت ۋە ئىلىم بىلەن باشقۇرۇش، شۇ ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى تەبىقە كىشىلىرىنى ئور ـ تاق پاراۋانلىققا ئېرىشتۈرۈش، ھەمدە قارا خانىلار سۇلالىسىنىڭ فېئوداللىق ئا ـ ساسىدىكى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئە ـ دى. XI ئەسىردىكى ئىچكى ـ تاشقى زىددىيەتلەر ئىسكەنجىسىدە قالغان، غۇلاپ كېتىش ئېھتىمالى يۈز بېرىۋاتقان قارا خانىلار سۇلالىسىنىڭ پۈتكۈل سىياسى، ئىق ـ تىسادىي، ھەربى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى رىياللىغى يۈسۈپ خاس ھاجىپتىكى ئىجتىمائى گۇمانىزملىق ئىدىيىنى بارلىققا كەلتۈرگەن زېمىن، ياكى مۇنداقچە ئېيت ـ

قاندا، بۇ خىل ئىدىيىنى تۇغدۇرغان تارىخى زۆرۈرىيەت ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تە دۆلەت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشنى سىموۋۇللۇق ئوبرازلار ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ، خەلقنى بەختكە ئېرىشتۈرۈشنىڭ سىياسىي ۋە ئەخلاقىي يوللىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ خىل ئىدىيە يەنە تەرەققىي قىلىپ، ئىجتىمائىي تەنقىدىي رېئالىزىملىق خاھىشقا ئىگە شائىرلار ئەلشىر ناۋايى، خىرقىتى قاتارلىقلارنىڭ غەزەللىرىدە چوڭقۇر مەزمۇنلۇق، قويۇق لىرىكىلىق مىسرالار بىلەن ئىپادىلەندى. بولۇپمۇ ناۋايىنىڭ «چاھاردىۋان»، «خەمسە» قاتارلىق بىر يۈرۈش ئەسەرلىرىدە، شائىر ئىنساننىڭ كەڭ ئىچكى دۇنياسىنى، زاماننىڭ ئەڭ مۇھىم قارىمۇ - قارشىلىقلىرى ۋە ئۆزىنىڭ قويۇق تەنقىدىي رېئالىزىملىق، ئىنسانپەرۋەرلىك ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى.

تەنقىدىي رېئالىزىم جاھان ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، كاپىتالىزىمنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر ئۆتكۈرلەشكەنلىكىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى ئىنكاسى، ئۇ ياۋروپا ئەدەبىيات - سەنئىتىدە XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇشقا باشلىغان بىر خىل پىكىر ئېقىمىدىن ئىبارەت. ئەمدى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئىجتىمائىي تەنقىدىي رېئالىزىملىق خاھىش ئۇنىڭدىكى ئىجتىمائىي گۇمانىزىملىق ئىدىيىنىڭ بىۋاستە داۋامى، تارىخى راۋاجى بولۇپ ئۇ غەربىي ياۋروپادىكىگە ئوخشاش كاپىتالىزىم تەرەققىي قىلىپ مونوپول باسقۇچىغا يەتكەنلىكىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە فېئودالىزىمنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى. بۇمۇ ئەدەبىياتىمىزدىكى بىر خىل پىكىر ئېقىمى بولۇپ، بىر قەدەر ئىزچىللىققا ئىگە بولدى. مۇشۇ خىل پىكىر ئېقىمى يەنە ئەدەبىياتىمىزنى ھەقىقىي ھالدا رېئاللاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ رېئال ھايات ھادىسىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇردى. گەرچە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئەدەبىياتىمىزدا رېئال ھايات ھادىسىلىرى ھەر تەرەپلىمە ھالدا ئىپادىلەنسىمۇ، ئەمما ئۇ بەدىئىي ئىپادىلەش قاتارلىق جەھەتلەردە بەزى خىياللىق ۋە سىرلىق ئامىللىرىدىن خالى بولالمىدى. بۇنداق سىرلىق ئامىللار گەرچە شائىرلارنىڭ ئىجادى تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرىنىڭ تېخىمۇ قاناتلىنىشىغا، ئۆز پىكىرلىرىنى يەنىمۇ جانلىق، ئىستىلىستىك ۋاسىتىلار بىلەن ئىپادىلەشكە ياردەم بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ھامان بەزىدە سىرلىق (تىلسىملىق) بولغاچقا، بۇ ئەدەبىياتنىڭ رېئاللىقىدىن رومانتىكلىقى كۈچلۈك ئىدى. شۇ نۇقتىدىن، ئۇنىڭ رېئال ھايات بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى سۇسراق ئىدى. تەنقىدىي خاھىشلىق پىكىر ئېقىمى بۇ خىل ھالەتنى يېڭىپ، ئۇنىڭدا جەمئىيەتتىكى كۆپچىلىك كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىۋاتقان مەسىلىلەرنى رېئالىستىك روھتا تەسۋىرلىدى. شۇڭا ئەدەبىياتىمىزنىڭ رېئال ھايات ھادىسىلىرى بىلەن بولغان مۇ-

ناسۋىتى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قويۇقلاشتى، شۇنداقلا
بۇ خىل پىكىر ئېقىمى كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ XV ئەسىردىن كېيىنكى تېپى-
تىنىڭ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىپ، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باش-
لىرىغىچە داۋاملاشتى.

فېئودال ئەمەلدارلار ۋە يەرلىك بەگ تۆرىلەردىكى ئاچكۆزلۈك، كۈندىن-
كۈنگە ئېغىرلىشىۋاتقان سىنىپىي، مىللىي زۇلۇم ھەم ئېكسپىلاتاتسىيە، ئوخشاش
بولمىغان دىنىي مەزھەپلەر ئارا ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىپ خەلققە بالايى-ئاپەت-
لەرنى كەلتۈرىدىغان ئىچكى-تاشقى نىزالار، تەبىقىچىلىك، نىكا ھۆددىچىلىگى،
سۆيگۈ-مۇھەببەت ئەركىنسىزلىگى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىجتىمائىي پاجىئەلەر كىلاس-
سىك ئەدەبىياتىمىزدىكى تەنقىدىي خاھىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئامىللار؛ شۇنداقلا
ئۇ پاش قىلىدىغان ئىجتىمائىي ھادىسىلەر بولدى. بۇ خىل تەنقىدىي خاھىش بۈ-
يۈك شائىر ناۋايىنىڭ «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «پەرھات ۋە شېرىن» داستانلىرىدا
دەسلەپكى قەددەمدە ئەكس ئېتىپ، خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام»، موللا
ئەلەم شاھيارىنىڭ «گۇل ۋە بۇلبۇل». نىزارىنىڭ «رابىيە-سەئىدىن». موللا بىلال
(نازىم) نىڭ «نوزۇگۇم» قاتارلىق بىر يۈرۈش ئەسەرلىرىدە تەرەققى قىلىپ، ئۆزى-
نىڭ يۈكسەك ئىپادىسىنى تاپتى.

ناۋايىي ئوتتۇرا ئەسىردىكى سۇپىستىك ئەدەبىياتقا قارشى كۈرەشكۈچى قەي-
سەر جەڭچى سۈپىتىدە، ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل شۆھرەتكە ئىگە ئەسىرى «خەمسە»
دىكى يالقۇنلۇق داستانلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەنقىدىي رېئالىزم-
لىق ئىدىيە سىستېمىسىغا كۈچلۈك ئاساس سالدى ۋە ئۇنى مول مەزمۇنغا ئىگە
قىلدى. ناۋايىينىڭ «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانى باشلامچىلىق رول ئوينىغان ئە-
سەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ساپ مۇھەببەتنىڭ يالقۇنلۇق ئوتلىرىدا كۆيگەن قەيس ۋە
لەيلىدىن ئىبارەت ئىككى ياشنىڭ ئىشق سەرگۈزەشتىلىرى، ھەر خىل توسقۇنلۇق،
قارشىلىقلار تۈپەيلىدىن بۇ ئىككى ياشنىڭ ۋىسال ئارزۇسىغا يېتەلمەي، ئاخىرى
ئارمان ئىچىدە بۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشقانلىقىدىن ئىبارەت ئىجتىمائىي پاجىئە
تەسۋىرلەنگەن.

بۇ داستاندا ناۋايىي ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئەرەپ خەلقلىرى ئارىسىدا تار-
قالغان لەيلى ۋە مەجنۇن رىۋايىتىدىن ئىجادىي پايدىلىنىپ، فېئودالىزم جەمىيە-
تىدە ئەڭ تۆۋەن قاتلام ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولغان لەيلى-مەج-
نۇننىڭ پاجىئەلىك مۇھەببىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق بۇ پاجىئەنىڭ تۈپ سەۋەپ-
چىسى بولغان تەڭسىز فېئودالىزم تۈزۈمىنى پاش قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئۈستىدىن خەلق
نامىدىن شىكايەت قىلىدۇ.

بۇ داستاندا يارىتىلغان ئاساسى ئوبرازلارنىڭ بىرى قەيس (مەجنۇن) بو-

لۇپ، ناۋايى ئۇنى ئۆز دەۋرىنىڭ سەۋىيىسىدىن خېلىلا ھالقىپ كەتكەن تالانتلىق شائىر، ئالىم ۋە يېتىشكەن بىر پەيلاسوپ سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. قەيسنىڭ تالانتى ساۋاقداشلىرىنىلا ئەمەس، ئۇستازلىرىنىمۇ، ھەتتا فېئودال كوچلەرنىڭ جاھىل ۋەكىلى بولغان لەيلىنىڭ ئاتىسىنىمۇ چوڭقۇر تەسىرلەندۈرىدۇ، قايىل قىلىدۇ. قەيس شۇ دەرىجىدىكى تالانت ئىگىسى بولسىمۇ، لېكىن «تۆۋەن تەبىقە» گە مەنسۇپ بولغىنى ئۈچۈن، جەمئىيەتتە تېگىشلىك ئورۇنغىمۇ ئىگە بولالمايدۇ. ئۆزىدىن يۇقۇرىراق تەبىقىگە مەنسۇپ بولغان بىر قىزغا مۇھەببەت ئىزھار قىلغانلىغى ئۈچۈن گۇناكار ھىساپلىنىپ، پۇتلىرىغا كىشەن سېلىنىدۇ، ئىنسانى ئەركىنلىگى ئېغىر دەپسەندە قىلىنىدۇ. بۇ خىل ئىجتىمائى تەڭسىزلىكتىن قاتتىق نارازى بولغان قەيس ئاخىرى ئىنسانلار ئارىسىدا ياشاشتىن قول ئۈزۈپ چۆل-جېزىرىلەرنى ماكان تۇتىدۇ، ھايۋانلار بىلەن ئۈلپەتلىشىدۇ. ئۇ مۇھەببەتنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ھەقىقى مۇھەببەت ئىگىسى بولغانلىغى ئۈچۈن، باشقىلارنىڭ مۇھەببىتىنى قەدىرلەپ، ئۇنىڭغا يول قويىدۇ ۋە ياردەم بېرىدۇ. ئاخىرىدا، ئۆز ھاياتىنى مۇھەببەتكە بولغان ساداقىتى يولىدا قۇربان قىلىدۇ. مانا بۇنىڭدىن بىز ئۇنىڭ خاراكتىرىدىكى مەرتلىك، ساداقەتلىك، قەيسەرلىك ئىسيانكارلىق روھىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز.

داستاننىڭ سۆيۈملۈك قەھرىمانلىرىدىن يەنە بىرى بولغان لەيلىمۇ خۇددى قەيستەك ئۆز دەۋرىنىڭ سەۋىيىسىدىن كۆپ ئالغا كەتكەن ئالىم، ساپ، ۋىجدانلىق، ئاقكۆڭۈل، ۋاپادار بىر قىزدۇر. ئۇ، ئىلىم-مەرىپەتنىڭ قەدىر-قىممىتىنى ھەممىدىن بەك چۈشىنىدۇ. شۇڭلاشقا قەيستەك ئىلىم ئەھلىلىرىنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيدۇ. ئۇنىڭغا باھا بېرىشتە جەمئىيەت ئېقىمىنىڭ قارشىسىدا تۇرۇپ، فېئودال ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن «مەجنۇن» (ساراڭ) دەپ ھاقارەتلەنگەن شائىر ۋە ئالىم قەيسنى فېئودال كۆچلەر چوقۇنغان ئېبنى سالامدىن يۇقۇرى قويىدۇ. لەيلى فېئوداللىق ئەدەپ-ئەخلاق ئۈستىدىن ئىسيان كۆتىرىپ، ئەركىنلىك، ئازاتلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلغان، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى قەدىرلەپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز جېنىنى قۇربان قىلغان چىدامىلىق، نومۇسچان، ئالىجاناپ، خىسلەتلىك خوتۇن-قىزلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە بۇ داستاندىن ئالاھىدە ئورۇن ئالغان.

«ھەي ئۆتكۈنچى دۇنيا سورۇلغايسەن! ھەي پەلەكنىڭ يۇلتۇزلىرى قوزغالغايسەن!....

ھەي پەلەك، گۇنايىم تۈگىدىمۇ ئاخىر؟ ئازاپلىرىڭ كۆڭلۈم ئۆيىنى بۇزدى ....»

مانا بۇ ئۆتكۈر، قىسقا، يالقۇنلۇق مىسرالاردىن ئىسيانكار قىز لەيلىنىڭ، پەلەك ئۈستىدىن قىلغان ئاچچىق نالىسىنى، ئەمىلىيەتتە ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى رېئال

www.uyghurkitap.com

ئىجتىمائى تۈزۈمگە نىسبەتەن قاتتىق نارازىلىقىنى ئاڭلايمىز ھەم ئۇنىڭغا چوڭـ
قۇر ھېسداشلىق قىلىمىز.

داستاندا شائىر دىنىي خۇراپاتلىق كۆز قارىشىغا قارشى تۇرۇپ، چىن ئىنـ
سانىي مۇھەببەت ۋە ئازاتلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلغۇچى ئىجابىي كۆچلەرنىڭ
ۋەكىللىرى ــ لەيلى، مەجنۇن ئوبرازىنى ياراتسا، بۇلارغا قارشى ھالدا لەيلىنىڭ
دادىسى بىلەن ئىبنى سالامنى تەرەققىپەرۋەرلىكنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى، فېئودال
كۈچلەرنىڭ باش ۋەكىلى قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. قىسقىسى، «لەيلى ۋە مەجنۇن»
داستانى ــ ناۋايىنىڭ چىن ئىنسانىي مۇھەببەت، گۈزەل ئەخلاقىي قاراشلىرىنى نا-
مايەن قىلىپ، فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ رەھىمسىزلىكىنى قاتتىق مەسخىرە
قىلغان يۈكسەك بەدىئى ماھارەت ۋە ئىجادىي يېڭىلىق بىلەن يېزىلغان، روشەن
رېئالىستىك ئۇسلۇبقا ئىگە بىر ئېپىك ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. ناۋايى تەنقىدىي
خاھىشى ئادالەتسىز شاھ، پەزىلەتلىك خەلق قارىشىنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى ھەم
سەنئەتلىك ئوبرازلار بىلەن نامايەن قىلىنىشىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ بۇنداق يۈك-
سەك سەۋىيە بىلەن مەيدانغا كېلىشىنى بىر تەرەپتىن كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدى-
كى بەزى ئەنئەنىۋى تەنقىدىي خاھىش تەمىن ئەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپ-
تىن تۆمۈرىلەر دەۋرىدە ئۆزۈلمەي بولۇپ تۇرغان ھەربى مالىمانچىلىقنىڭ ئېغىر
ئازاپلىرىغا دۇچ كەلگەن كەڭ تۆۋەن قاتلام خەلقنىڭ ئاھۇ ـ زارلىرى ئىلگىرى
سۈردى. شۇڭا ئەلشىر ناۋايى «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «پەرھات ـ شىرىن» غا ئوخ-
شاش مەشھۇر ئەسەرلىرى ئارقىلىق كېيىنكى دەۋرلەردىكى بەزى تەنقىدىي خاھىشقا
ئىگە يازغۇچى ـ شائىرلار ھەم بىر قىسىم ئەسەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە كەڭ-
رى يول ئېچىپ بەردى.

ناۋايىدىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئىجتىمائى تەنقىدىي رېئالىزىملىق
خاھىش خىرقىتى، موللا ئەلەم شەھيارى قاتارلىق شائىرلار تەرىپىدىن سىمۋول-
لۇق ئوبرازلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلدى، شۇنداقلا بۇ خىل خاھىش ئىلگىرد-
كى ئىستىخمىيىلىك ھالەتتىن يۇقۇرى كۆتىرىلىپ، ئابدۇرېھىم نىزارى ئىجادىيىتىـ
دە رېيال ۋەقەلەر ئارقىلىق ئالاھىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى ۋە راسا ۋايىغا
يەتكۈزۈلدى.

مەنچىڭ ھاكىمىيىتى XVIII ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن كېيىن ئۇستۇن ئەس-
كىرىي كۈچ ۋە رەھىمسىز ۋاستىلار بىلەن جۇڭغار خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، شىنجاڭ
رايونىنى ئىشغال قىلىۋالدى. لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسى ھۆكۈمرانلىقىنى
شىنجاڭدا مۇستەھكەم ئورنۇتۇپ كېتەلمىدى. ئۇيغۇر خەلقى مانجۇر ئىستىلاچىلىرىنى
تەكرار قارشىلىق ۋە ئومۇمى قوزغىلاڭ بىلەن كۈتىۋالدى. مانا مۇشۇنداق ئەھ-
ۋال ئاستىدا XIX ئەسىردىن باشلاپ مانجۇر خاندانلىقىنىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمران-

لىغى ۋە ئۇلارنىڭ يەرلىك تايانچىلىرى بولغان ھۆكۈمرانلار سىنىپى مانجۇر ھۆ-
كۈمرانلىرىغا يېقىندىن ماسلىشىپ، خەلق ئاممىسى ئۇستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىنى
تېخىمۇ كۈچەيتتى. شۇ سەۋەپتىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇر ئىستىبداتلىرى ۋە يەر-
لىك ئەمەلدارلارغا قارشى باتۇرانە كۈرەشلىرى كۈنسايىن يۇقۇرى دولقۇنغا كۆتە-
رىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلۇم ئالدىدا جان تالىشىۋاتقان ئەكسىيەتچى كۈچلەر تې-
خىمۇ غالجىرلىشىپ، خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇم ۋە قىرغىنچىلىقنى يەنىمۇ كۈچەيتتى.
مۇشۇنداق بىر تارىخى دەۋردە قەشقەر رايونىدىكى ئەمگەكچى خەلقمۇ ئۆز تارى-
خىدىكى ئەڭ ئېچىنىشلىق كۈنلەرنى باشتىن كۆچۈردى. ئابدۇرېھىم نىزارى ياشى-
غان دەۋر ئەنە شۇ XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XIX ئەسىرنىڭ 1 - يېرىمىدا، ئۇي-
غۇر خەلقى مانجۇر ھاكىمىيىتى ۋە ئۆز ئىچىدىكى يەرلىك فېئودال ھۆكۈمرانلار-
نىڭ زۇلمى ئاستىدا ئېزىلىپ، ئىنتايىن جاپا - مۇشەققەتلىك ئېغىر تۇرمۇش ئىچى-
دە ياشىغان مەزگىل ئىدى.

شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئىلغار پىكىرلىك كىشىسى
بولغاچقا، خەلقىنىڭ كۈيىنى كۈيلەپ، ئۆزىنىڭ بىر يۈرۈش ئىجادى ئەسەرلىرىنى
خەلق ئاممىسىغا بېغىشلىدى. شائىر ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمى كەمبەغەلچىلىكتە ئۆت-
كەنلىكى ئۈچۈن، خەلققە چوڭقۇر ھىسداشلىق بىلدۈرۈپ، فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ
زۇلۇمىغا، قاراڭغۇ جەمىيەتكە نەپرەت كۆزى بىلەن قاراپ، ئۆزىنىڭ رىيال جەمى-
يەتكە بولغان كۈچلۈك نارازىلىقىنى ئۆز ئەسەرلىرىدە يارقىن ئىپادىلىدى. شۇڭا
ئۇ ئىجات قىلغان بىر مۇنچە مۇھەببەت داستانلىرى ئارقىلىق بىر تەرەپتىن ئا-
سارەت زەنجىرى بىلەن كىشەنلەنگەن خەلقنىڭ مۇڭ - زارىنى ئەكس ئەتتۈرسە،
يەنە بىر تەرەپتىن، بىر قاتار رىيال ۋە غايىۋى ئوبرازلارنى يارىتىپ، فېئودال-
لىق زۇلۇم ئاستىدا ئېزىلىۋاتقان جاپاكەش ئەمگەكچىلەرنىڭ ھۆرلۈككە بولغان
تەلپۈنىشىنى، ۋاپادارلىق، ھەققانىيەت ۋە سەممىيەتلىككە بولغان قىزغىن مۇھەب-
بىتىنى ئىپادىلىدى ۋە ئادالەتسىز زامان، زالىم، خىيانەتچى، پارىخور ئەمەلدار-
لارنى قاتتىق ئەيىپلىدى. شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ ئەينى دەۋردىكى زۇلمەتلىك
جاھالەتلىك زامانغا قارشى ئۆرلىگەن نارازىلىق كەيپىياتىنى ئوبرازلىق تەپەككۇر
ۋە باي ئەدىبىي تەساۋۋۇر ياردىمىدە ئاجايىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەكس ئەتتۈرۈپ،
ئىنسانلار ئارىسىدىكى چىن سۆيگۈ ۋە پاك مۇھەببەتنى پۈتكۈل ئىنسانىي پەزىلەت-
لەرنىڭ ئەڭ يۇقۇرى چوققىسى دەپ ھىساپلىدى.

بۇ خىل ئىدىيە ۋە غايە نىزارىنىڭ ۋەكىل خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى —
«رابىيە - سەئىدىن» داستانىدا ئەڭ گەۋدىلىك ئىپادىلەندى. داستان قۇرۇلمىسى جە-
ھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، قويۇق رىيالىزىملىق روھ بىلەن
سۇغۇرۇلغان. ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن ۋەقە ھەم ئوبرازلارنىڭ ھەممىسى قەشقەرنىڭ

www.uyghurkitap.com

تەلۋىچۈك دەرياسى بويىدىكى كۆكچى يېزىسىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق ھەقىقى رىيال ۋەقەلىكتىن ئېلىنغان. شۇڭا ئەسەرنىڭ رىيال مەزمۇنى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان. ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلىك ۋە ئوبرازلار ئەينى دەۋر ئۈچۈن روشەن ئومۇملىققا ئىگە.

بۇ داستاننىڭ سيۇژىتى مەسىلىسىدە شائىر ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ئۇيغۇر داستانچىلىقىدا ئىلگىرى شەكىللەنگەن «پەرھات - شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» غا ئوخشاش ئەنئەنىۋى سيۇژىتلارنى تەكرارلىماستىن، ئەينى دەۋردە كۈچلۈك رىيال ئىزنالىرى بولغان تۇرمۇش ۋەقەلىكىنى تاللىۋېلىپ ھەم ئۇنى يۈكسەك ھالدا ئومۇملاشتۇردى. ئەسەر سيۇژىتىنى شەكىللەندۈرۈش، قانات يايدۇرۇش، بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق ماھارەت مەسىلىلىرىدە بولسا، كىلاسسىك داستانچىلىقتىكى بەدىئىي ئەنئەنىلەرنى جارى قىلدۇردى، مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا «رابىيە - سەئىدىن» داستانى رىيال تۇرمۇش ۋەقەلىكى ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئۆلگىلىك ئەسەر ھېساپلىنىدۇ. شائىر بۇ داستانىدا XIX ئەسىردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە زاۋاللىققا يۈزلەنگەن فېئوداليزىم مۇھىتىدا ياشىغان رابىيە ۋە سەئىدىندىن ئىبارەت ئىككى ياشنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسىنى تىپىكلەشتۈرۈپ تەسۋىرلەپ، ئادەمخور كونا جەمئىيەتنىڭ رەزىل ماھىيىتىنى، فېئوداليزىمنىڭ مەنىۋى - ئەخلاقى جەھەتتە چىرىكلىشىپ، زاۋاللىققا يۈزلەنگەنلىكىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلدى، ئەركىنلىككە ئىنتىلگەن ئىككى ياشنىڭ ئېچىنىشلىق مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىنى ئۆز داستانىنىڭ سيۇژىتىغا ئايلاندۇرۇپ، چىرىك فېئوداللىق تۈزۈمگە، ئۇنىڭ مەھسۇلى بولغان سۆيگۈ ئەركىنسىزلىكى، نىكا ھۆددىچىلىكىگە، ئىناق ئائىلە، خاتىرجەملىكنىڭ دۈشمەنلىرىگە، ئەركىنلىك ۋە ھەققانىيەتنىڭ ياۋۇز قاتىللىرىغا قارشى ئاشكارە جەڭ ئېلان قىلدى. شائىر رىياليزىملىق ئىجادىيەت پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ، رابىيە بىلەن سەئىدىنگە ئوخشاش ئىجابى قەھرىمانلار ئوبرازىنى ياراتسا، بۇلارغا قارشى ھالدا ياقۇپ، جابىرغا ئوخشاش فېئوداللىق تۈزۈم ھامىيلىرىنىڭ يىرگىنىشلىك ئوبرازىنى يارىتىپ، فېئوداليزىمنىڭ كىشىلىك ئەركىنلىكىنى ۋە ئىنسانىي ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىدىغان رەزىل ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلىدى. فېئوداليزىمنىڭ بۇ خىل ماھىيىتىنى، جاپاكەش خەلق ئاممىسى ۋەكىللىرى بولغان سەئىدىن، ئۇنىڭ دادىسى ھەمدە رابىيەنىڭ مەنىۋى دۇنياسى، ئىجتىمائى قاراشلىرى بىلەن روشەن سېلىشتۇرۇپ، ئەينى زاماندىكى سىنىپىي تەڭسىزلىكنىڭ ئىجتىمائى مەنبەئىنى ئاشكارە كۆرسىتىپ بەردى.

بۇ داستاندا ئالاھىدە مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان ئوبراز ئىسيانكار قىز رابىيە ئوبرازى بولۇپ، ئۇ، ئاقكۆڭۈل، ئىرادىلىك، پاك، ۋىجدانلىق، ساپ مۇھەببەت ئىگىسى. ئۇ ھۆرلۈك ۋە مۇھەببەت ئەركىنلىكى يولىدا فېئودال قارا كۈچ-

لەرنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى توساقلىرىنى يەككە قارشىلىق كۆرسە-
تىش روھى ئارقىلىق دادىل بۆسۈپ ئۆتكەن قەھرىمان ئۇيغۇر قىزىدۇر. ئۇ ئۆ-
زى كېلىپ چىققان ئائىلىسىنىڭ قاراڭغۇ مۇھىتىنى يىرتىپ تاشلاپ، مەرتلىك ۋە
ساداقەتلىك خىسلىتىگە ئىگە بولغان سەئىدىننى چىن قەلبىدىن ياخشى كۆردۇ.
ئۇنىڭ ئەمگەكچى خەلققە خاس بولغان مەنىۋى - ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىدىن روھى
ئوزۇق ۋە ئىلھام ئالدۇ. سەئىدىننىڭ مۇھەببىتىگە مۇئامىلە قىلىشتا، ئۆز دادىسى
ياقۇپ ۋە جابىر ۋەكىللىگىدىكى فېئودال كۈچلەرنىڭ قارشىسىدا مۇستەھكەم قورغان
سۈپىتىدە تۇرۇپ، مۇھەببەت ئەركىنلىگى ئۈچۈن كۆرەش قىلىدۇ. رابىيە، فېئودا-
لىزمنىڭ زۇلمەت كۈچلىرى تەرىپىدىن قاتتىق ھاقارەتلەنگەن كەمبەغەل، ئەمما
ۋىژدانلىق، ساداقەتمەن دىخان يىگىتى سەئىدىن ھەم ئۇنىڭ پاك مۇھەببىتىنى
فېئودالىزمنىڭ گۇماشتىسى جابىر قاتارلىقلارنىڭ شەھۋانىي نەپسىدىن مىڭ مەر-
تىۋە ئۈستۈن قويىدۇ، سەئىدىننىڭ مۇھەببىتىگە سادىق بولۇشنى ھەممىدىن ئەلا
بىلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ يېڭىپ بولمايدىغان قارشىلىقلىرىغا ئۇچ-
رايدۇ. ئىجابى كۈچلەر بىلەن سەلبى كۈچلەرنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسى ئاجايىپ
پەرقلىق بولغان بۇ كۆرەشتە رابىيە ئاخىرى ئۆز ھاياتى ۋە پائالىيىتىنى ئېچى-
نىشلىق پاجىئە بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ. رابىيەنىڭ بۇ خىل تىراگېدىيىسى XIX
ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە نىسبەتەن بىر قەدەر ئومۇمىيۈزلۈك تىپىك ئەھمىيەتكە
ئىگە بولغان، مۇھىت تەرىپىدىن مۇقەررەر تۈس ئالغان تىراگېدىيە، شۇنداقلا
چىرىك فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ پاجىئەلىك ئاقىۋىتىدىن ئىبارەت.

زالىملىقتا ئۈچىغا چىققان ياقۇپ، قىزى رابىيەنىڭ سەئىدىنگە بولغان چىن
مۇھەببىتىنى نەزەرگە ئىلماي، ئۇنىڭ سەئىدىن بىلەن توي قىلىشىنى رەت قىلى-
دۇ. ئۆز ئارزۇسىغا يېتەلمىگەن سەئىدىن بۇ دۇنيادىن پاجىئەلىك ھالدا جۇدا
بولىدۇ. رابىيە ئۆز ئاشىغىنىڭ ماتەم خەۋىرىنى ئاڭلىغان چاغدا ياش ئورنىغا
قان يىغلايدۇ: «ئاھ ئىست! غېرىپ بولبۇلۇم كۆزۈمدىن ئۇچتۇڭ، گۈلۈم ئېچىلماي
تۇرۇپلا كۆز بورىنىغا يولۇقتى؛ ئاھ، جان چىراغىم ئۆچتى، قانداق قىلاي؛... بۇ
جاھان كىملەرگە ۋاپا قىلغان؟! ۋاپا قىلىدىكەن، ئارقىدىن مىڭلاپ جاپا قىلىدۇ؛
قاراڭ بۇ زاماننىڭ قىلمىشىنى! ئۇ ياخشى - يامان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى ھالاك
قىلىدۇ...». يۇقۇرقى مىسرالار، زامان زۇلمى تۈپەيلىدىن پاك قەلبى جاراھەتلەن-
گەن ۋىژدانلىق قىز رابىيەنىڭ فېئوداللىق نىكا تۈزۈمىگە قارشى نارازىلىق ھىسسىيا-
تىنى روشەن ئېچىپ بېرىدۇ. بۇ مىسرالار ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئەينى ۋاقىتتىكى
كەڭ تۆۋەن قاتلام خەلقىنىڭ زۇلمەتلىك رىياللىققا بولغان ئومۇمىيۈزلۈك باھاسى
ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئورتاق نارازىلىقى، ئۇلارنىڭ بۇ خىل رىياللىققا قارىتا كۈچ-
لۈك ئاھۇ - زارىنىڭ رابىيە تىلىدىكى ئىپادىسى ھىساپلىنىدۇ. ئەنە شۇنداق ئېغىر

قايغۇ-ماتەم كۈنلىرىدە ئاسارەتلىك زامان رابىيەنىڭ بېشىغا يەنە كۆلپەتلىك كۈنلەرنى كەلتۈرىدۇ. ئۆزىنىڭ بايلىقى، زالىملىقى بىلەن ياقۇپنى ئۆزىگە قارىتىۋالغان جابىر، رابىيە ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتىدۇ. قىزىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۆز بايلىقىنى كۆپەيتىش ۋە مەرتىۋىسىنى يۇقىرى كۆتىرىشنىڭ كويىغا چۈشكەن ئاچكۆز ياقۇپ، رابىيەنى مەجبۇرى ھالدا جابىرغا خوتۇنلۇققا ئۇزىتىدۇ. رەزىل نىيەتلىك جابىرغا خوتۇن بولۇشنى ئۆزى ئۈچۈن ئۆچمەس داغ ھېساپلىغان رابىيە، توي كېچىسى ئۆز ئۆيىگە قېچىپ كېلىدۇ. لېكىن ئاتىسى ياقۇپ، خىلمۇ-خىل قەبىھ ۋاستىلارنى قوللىنىپ، رابىيەنى جابىرنىڭ ئۆيىگە قايتىشقا زورلايدۇ. ئۆز ئاتىسىدىنمۇ بۇنچىۋالا خورلۇق كۆرگەن رابىيە، ئاخىرى بۇ دۇنيانىڭ ھەقىقەتەن زۇلمەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، ئۇنى ئەيىپلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ئەي زالىم پەلەك، ئىشىق ئەھلىگە قىلمىشىڭ مۇشۇنداق بولسا، سېنىڭمۇ ئىشىڭ تۈگەشتى..... سەندە ھەرگىزمۇ ۋاپادارلىق يوق، ۋاپا ئەھلىگە ھەمىشە سەندىن جاپا يەتتى......» جاھالەتلىك فېئودالىزىم دۇنياسىنىڭ ماھىيىتىنى ئۆزىنىڭ كۆلپەتلىك سەرگۈزەشتىلىرى ئارقىلىق روشەن تونۇپ يەتكەن رابىيە ئاخىرى تەلۋىچۈك دەرياسىغا ئۆزىنى تاشلاپ ھاياتىدىن ئايرىلىدۇ. شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى، XIX ئەسىر ئۈچۈن تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان رابىيە-سەئىدىن پاجىئەسى ئارقىلىق فېئودالىزىمنىڭ خۇنۇك چۈمپەردىسىنى يىرتىپ تاشلايدۇ. رابىيەنىڭ ئۆزىنى دەرياغا تاشلاپ ھالاك بولۇشى ئۇنىڭ ئاجىزلىقى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ سۇنماس ئىرادىسىنى، زۇلۇمغا قارشى غەيرەتلىك روھىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ رابىيەنىڭ ئىرادىسى ئۇنى بويسۇندۇرماقچى بولغان ئىستىبدات فېئوداللىق ئىسكەنجىلەر ئۈستىدىن غالىپ كېلىدۇ. بۇ ئۇقتىنى رابىيەنىڭ ئۆلۈم ئالدىدا ئېيتقان «ئەي بۇلبۇل زارلىنىپ نالە قىل، بۇ بىر شاھانە توي بولدى. مېنىڭ ئىشق يولىدا قىلغان ئىشلىرىمدىن ئەجەپلەنگىن...... ئەي دەرتمەنلەر، مېنىڭ ھەسرەتلىك سۆزۈمنى قۇلىقىڭلاردا تۇتۇڭلار، بېشىمغا كەلگەن دەرتلەرنى قەۋرە تېشىمغا پۈتۈڭلار» دېگەن سۆزلىرىدىن چۈشىنىشكە بولىدۇ. رابىيە ئۆز ئاشىقىغا بولغان ھەقىقى ساداقىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئاخىرى ئۆلۈمگە ئىختىيار قىلغانلىقىنى «شاھانە توي» دەپ ھېساپلايدۇ.

ئومۇملاشتۇرغاندا، بۇ ئەسەردىكى رابىيە ئوبرازى — فېئوداللىق جەمئىيەتتە ئۆز ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىنغان، پاجىئەلىك زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ئۇيغۇر خوتۇن-قىزلىرىنىڭ ئورتاق تەقدىرىنى، ئۇلارنىڭ زۇلۇمغا قارشىلىق كۆرسىتىش روھىنى ئىپادىلىگۈچى، تىپىك ئەھمىيەتلىك ئوبرازدۇر. ئەشۇ فېئودالىزىم تۈزۈمى شارائىتىدا رابىيەگە ئوخشاش ئالىجاناپ قىز ئوبرازىنى يارىتىپ ئۇنىڭ فېئودالىزىمغا قارشى روھىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەنلىكى، شائىرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلىلەردىن بىرى بولغان ئاياللار ئازاتلىقى مەسىلىسىنى كۆتە-

رىپ چىقىپ كۈچلۈك چوقان سالغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ ھال، نىزارىنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يۈكسەك تەرەققىيپەرۋەرلىك ۋە كۈچلۈك دېموكراتىك خاھىشقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

شائىر داستاندا سەئىدىن ئوبرازىنىمۇ ئوتتۇقلۇق يارىتقان ۋە بۇ ئارقىلىق داستاننىڭ رىياللىق تۈسىنى تېخىمۇ قويۇقلاشتۇرغان. سەئىدىن ئۆز خىسلىتى ۋە ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن رابىيەدىن ئىبارەت بۇ جەسۇر، ئىسيانكار قىز ئوبرازىنى مەنىۋى جەھەتتىن تولدۇرغۇچى ۋە ئۇنى يەنىمۇ ئالىجاناپ شەخس سۈپىتىدە گەۋدىلەندۈرگۈچى ئاساسلىق ئوبراز، نىزارى داستانىدا ئۇنىڭ پاجىئەسىگە ئانچە كۆپ ئېتىۋار بەرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى رابىيەنىڭ ئىسيانكار روھىنى تولدۇرىدىغان بىر ئاساسلىق قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. سەئىدىن كەمبەغەل ئائىلىدە چوڭ بولغان ئەقىللىق، ۋاپادار بىر يىگىت. ئۇ ئاخىرقى تىنىقىغىچە رابىيەنىڭ پاك مۇھەببىتىنى قەدىرلەيدۇ. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ئەمگەكچىلەرگە خاس گۈزەل ئەخلاق مۇجەسسەملەشكەن. رابىيەنى ياخشى كۆرگەن دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، ئۇ ئۆز ئىشقىنى يوشۇرۇن تۇتۇپ، ئاتا-ئانىسىغا ئېيتىشنى ئۇيياتلىق ھېس قىلىدۇ. ئوغلىنىڭ ئەھۋالىدىن ۋاستە ئارقىلىق خەۋەر تاپقان ئاتىسى رابىيەگە ئەلچى بولۇپ بارىدۇ. ئەپسۇسكى، ساپ ئىنسانى سۆيگۈ ۋە پاك مۇھەببەتتىن قىلچە خەۋىرى بولمىغان، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ۋەكىلى ياقۇپ كەمبەغەل ئائىلىسىنىڭ پەرزەندى سەئىدىنگە قىزى رابىيەنى بېرىشنى ئۆزىگە نومۇس بىلىپ، ئاقكۆڭۈل ئىبراھىمنىڭ تەلىۋىنى رەت قىلىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان سەئىدىن قاتتىق ئازاپلانغان ھالدا مازارلارنى ئايلىنىپ، سەرگەردانلىقنى ئىختىيار قىلىدۇ. ئوغلىنىڭ ئېچىنىشلىق ھالىغا ئىچى سىيرىلگەن ئىبراھىم سەئىدىنگە «گۈزەللىكتە ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇقراق بولغان قىزلار ئەل ئىچىدە كۆپتۇ، ئەگەر سەن قايسى قىزنى خالىساڭ، ھېساپسىز پۇل چىقىپ كەتسىمۇ ئۇنى ئېلىپ بېرىشكە بېلىم باغلالاقلىق» دەيدۇ ھەم ئوغلىنى ئانچە ئازاپلىنىپ كەتمەسلىككە دەۋەت قىلىدۇ. لېكىن سەئىدىن دادىسىغا مۇنداق جاۋاپ بېرىدۇ: «بۇ سۆزىڭىز تولىمۇ توغرا بولمىدى، ئۇنىڭغا قۇياش بىلەن ئايمۇ تەڭ بولالمايدۇ، بۇنىڭدىن ياخشىسى بار دىگەن سۆزىڭىزگە ئىسىت!... گەرچە ئۇنىڭ ۋىسالىغا ئېرىشەلمىسەممۇ، جامالىنى كۆرۈشلا ماڭا كۇپايە، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆلسەممۇ رازىمەن... ماڭا ئوخشاش بىچارىگە ئۆلۈمنىڭ ئۆزى خاس» بۇ سۆزلەردىن بىز سەئىدىننىڭ رابىيەگە نەقەدەر سادىق ئىكەنلىكىنى روشەن ھېس قىلالايمىز. گەرچە ساپ قەلب ئىگىسى بولغان سەئىدىن رابىيەنى چىن دىلىدىن ياقتۇرسىمۇ، ئەمما جاھىل كۈچلەر ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا يول قويمايدۇ. نەتىجىدە ئۇ ھەسرەت ئىچىدە ھاياتىدىن جۇدا بولىدۇ. شائىر بۇ ئوبراز ئارقىلىق، سەئىدىننىڭ بېشىغا كەل-

www.uyghurkitap.com

گەن پاجىئەنىڭ ئاساسى XIX ئەسىر فېئودالىزىم مۇھىتىدىكى ئىجتىمائىي تەڭسىزلىك ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

داستاندا تەسۋىرلەنگەن سەلبى كۈچلەرنىڭ تىپىك ۋەكىلى ياقۇپ، فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ جاھىل قوغدىغۇچىسى سۈپىتىدە سەھنىگە چىقىدۇ. ئۇ، ئىنسانى ھوقۇق ۋە ئەركىن مۇھەببەتنىڭ رەھىمسىز قاتىلى. ئۇنىڭ پۈتۈن ئىچكى دۇنياسىغا ھىساپسىز ئىپلاسلىقلار يوشۇرۇنغان. ئۇ ئاچكۆز، پۇلخۇمار، خوشامەتچى، زالىملىقتا چېكىگە يەتكەن ئەكسىيەتچى، رەزىل شەخس. ئۇ ئۆز نەپسى ئۈچۈن ھەتتا ۋىژدانىنى سېتىشتىن باش تارتمايدۇ. ئۆز ئارزۇيىغا يېتىش ئۈچۈن قىزى رابىيەنى نومۇسسىزلارچە ھالاك قىلىدۇ. «ئاتىسى ياقۇپ بەك پەسكەش ئىدى، شۇملۇقتا دائىم ھەممەنەپەس ئىدى؛ ئۇ رەزىللىككە گىرىپتار بولغان بولۇپ، دىلىنى دۇنيانىڭ مىڭ بىر ھىلىلىرى ئورىۋالغان ئىدى» داستاندىكى بۇ تەسۋىرلەر ئۇنىڭ خاراكتېرىگە بېرىلگەن ئىنتايىن لايىق سۈپەتلەر ھىساپلىنىدۇ.

جابىر فېئودال يۇقۇرى قاتلام گۇرۇھىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ۋەكىلى سۈپىتىدە ئەسەردىن ئالاھىدە ئورۇن ئالغان. ئۇ ئۆزىنىڭ زالىملىقى ۋە فېئودال زېمىندار ئىكەنلىگى بىلەن مەغرۇرلىنىپ، قولىدىن كەلگەنلىكى پەسكەشلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلىدۇ ۋە ئۆزىدىن نەچچە ئون ياش كىچىك بولغان رابىيەنى پۇل ۋە مۈلكىگە تايىنىپ قولغا كەلتۈرمەكچى بولىدۇ. شائىر نىزارى «ئەي خالايىق، بۇ سۆزۈمنى يەم قىلىڭلار، بىراۋنىڭ رابىيەگە كۆزى چۈشتى. ئۇ رابىيەنىڭ گۈلدەك چىرايىغا نەزەر سېلىپ، خۇددى ئىبنى سالامغا ئوخشاش ئېغىز ئاچتى» دېگەن قۇرلاردا جابىرنى «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىدىكى ئىبنى سالامغا ئوخشىتىدۇ. يەنى ھايۋانى تەبىئەتلىك ئىبنى سالام مەجنۇن بىلەن دۈشمەنلىشىپ، لەيلى بىلەن مەجبۇرى توي قىلغاندەك، قارانىيەت جابىر سەئىدىنىڭ ئارزۇسىغا قارشى رابىيەگە چاڭ سالماقچى بولىدى، دەيدۇ. شۇڭدەك «قاغا گۈلنىڭ يۈزىگە قونماقچى بولغان ئىدى، گۈل ئۆزىنى يىراققا قاچۇردى» دىگەن مىسرالار ئارقىلىق جابىرنى گۈل شېخىغا قونىۋالغان قاغىغا ئوخشىتىپ تەسۋىرلەپ، ئۇنىڭغا كۈچلۈك غەزەپ - نەپرىتىنى ئىپادىلەيدۇ. جابىرمۇ ئوبرازى ياقۇپقا ئوخشاش قول چوماقچىلىرىغا تايىنىپ، كىشىلىك ئەركىنلىكنى خاراپ قىلغۇچى زالىم، ئېكسپىلاتاتور سىنىپلارنىڭ جائىل ۋەكىلى. دىمەك شائىر جابىرمۇ ۋە ياقۇپ ئوبرازلىرى ئارقىلىق رابىيە - سەئىدىن پاجىئەسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىجتىمائىي مەنبەنى كۆرسىتىپ، فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ قانخورلۇق ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلايدۇ. چىرىك ئىجتىمائىي تۈزۈم ئۈستىدىن غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلىپ، فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زوراۋانلىق ھەركەتلىرىنى رەھىمسىز قامچىلايدۇ. رابىيە بىلەن سەئىدىندىن ئىبارەت ئىككى ياشنىڭ سەممى مۇھەببىتىگە ۋە قەھرىمانلىق روھىغا

قىزغىن مەدھىيە ئوقۇيدۇ. فېئوداللىق نىكا تۈزۈمىنى قارىلاپ، نىكا ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. قىسقىسى، نىزارىنىڭ بۇ داستانى فېئوداللىق جەمئىيەتكە قارىتىلغان كۈچلۈك ئەيىپنامە بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن زور ئىلغارلىققا ئىگە. شۇڭا ئۇنى XIX ئەسىر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئىجتىمائى تەنقىدىي رىيالىزىم خاھىشىغا ئىگە ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ يۇقۇرى چوققىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئابدۇرېھىم نىزارى بۇ ئەسىرىدە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگىچە بولغان بارلىق ئىلغار رىيالىزىملىق ئەنئەنىسىگە ئىجادى ۋارىسلىق قىلىپ ئەينى ۋاقىتتا قاتمۇ-قات زىددىيەت بىلەن تولغان جەمئىيەت رىياللىقىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۈزىتىش، تەھلىل قىلىش، تاللاش، پىششىقلاپ ئىشلەش جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇپ ۋە نەمۇنە ياراتتى. ئۇيغۇر فېئوداللىق جەمئىيىتىنىڭ XIX ئەسىر تارىخى شارائىتىدا رابىيە-سەئىدىن پاجىئەسىدىن ئىبارەت تىپىك ئەھمىيەتلىك تۇرمۇش پاكىتلىرىنى ماھىرلىق بىلەن تاللاپ تەسۋىرلەپ، ئەينى دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىگىنى مەلۇم دەرىجىدە مۇۋاپىقىيەتلىك ئىپادىلىدى. زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان رابىيە ۋە سەئىدىننى ئەشۇ دەۋرنىڭ مۇھىتى ئىچىگە قويۇپ، مۇھىتنىڭ ئۇلارغا بولغان مۇناسىۋىتىنى، تەسىرىنى، كەلتۈرگەن ئاقىۋىتىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇ، نىزارىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ھەقىقى تەنقىدىي رىيالىزىم دەرىجىسىگە كۆتەرگەنلىگىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى، ئۇنىڭ مۇھىت بىلەن شەخس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى، يەنى شەخس بىلەن ئىجتىمائى تۈزۈم ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەسسە قىلىپ بولمايدىغان قارشىلىقلارنى مۇۋەپپىقىيەتلىك ئىپادىلىگەنلىگىدە روشەن كۆرۈلىدۇ.

ئابدۇرېھىم نىزارىدىن كېيىن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەنقىدىي رىيالىزىملىق خاھىشىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر مۇنچە يازغۇچى، شائىرلار مەيدانغا كەلدى. ئۇلارمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى ھەر تەرەپتىن تەسۋىرلەپ، زاۋاللىققا يۈز تۇتقان چىرىك فېئوداللىزىم تۈزۈمىنى پاش قىلدى. مەشرەپ، سەبۇرى، غېرىبى، تەجەللى قاتارلىق شائىرلارنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى، موللا بىلال (نازىمى) نىڭ مەشھۇر «نوزۇگۇم» داستانى، سادىر پالۋان ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمان قىزى، سۆيۈملۈك شائىرەسى نوزۇگۇملارنىڭ كۈچلۈك ئىسيانكارلىق روھىغا تولغان قوشاقلىرى شۇلار جۈملىسىگە كىرىدۇ. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسى خۇسۇسىيىتى، كۈچلۈك تەنقىدىي رىيالىزىملىق خاھىشقا، يۈكسەك جەڭگىۋارلىققا ۋە كۆرەشچانلىققا ئىگە بولۇپ، خەلقنىڭ مىللى، سىنىپى زۇلۇمغا قارشى ئىسيانكارلىق روھى قويۇق رىيالىزىم روھىدا ئىپادىلەندى. ئىچكى-تاشقى نىزالارغا، ئىستىبداتلىققا قارشى تۇرۇش، ئىقتىسادى، سىياسى ۋە مەدىنىيەت جەھەتتە باراۋەرلىك تەلەپ

قىلىش، ئازاتلىق، ئەركىنلىككە تەلپۈنۈش خاھىشى بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا ئىلگىرىكى ئىستىخىيىلىك ھالدىن يۈكسەك دەرىجىدىكى ئاڭلىقلىققا كۆتۈرۈلدى. ئىجتىمائىي تەڭسىزلىككە قارشى تۇرۇش ئىدىيىسى XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولدى. موللا بىلالنىڭ «نوزۇگۇم» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئەسەرلەردە بۇ خىل مەزمۇن خېلى قويۇق ئىپادىلەندى. ئۇنىڭدىن كېيىن، كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى تەنقىدىي خاھىش بەزى ساتىرىك ئەسەرلەردە ئۆزىنىڭ روشەن ئىپادىسىنى تاپتى. موللا بىلالنىڭ «چاقموزا يۈسۈپخان» داستانى قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى تەنقىدىي رېيالىزملىق ئەدەبىيات، ئىجتىمائىي گۇمانىزملىق پىكىر ئېقىمى ئاساسىدىكى ئەدەبىياتنىڭ داۋامى ۋە راۋاجىدىن ئىبارەت. گۇمانىزملىق ئەدەبىيات ياۋروپادا ئەدەبىي گۈللىنىش دەۋرىنى بەلگە قىلغان ھالدا XIV ئەسىردىن باشلانسا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا X ئەسىردە شەكىللەنگەن فارابىزىم بىلەن باشلىنىپ، XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئالاھىدە يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن.

تەنقىدىي رېيالىزم XIX ئەسىردىكى غەربىي ياۋروپا ۋە ئامېرىكا ئەدەبىياتىغىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل دۇنيا ۋە جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغىمۇ ئورتاق بولغان بىر خىل ئەدەبىي ھادىسىدىن ئىبارەت. ئۇ غەرپ ئەللىرىدە كاپىتالىزىم ھەر قايسى ساھەلەردە ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىپ مانىپول باسقۇچىغا يەتكەن XIX ئەسىردىن ئىبارەت ئالاھىدە تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولسا، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە فېئودالىزىم گۈللىنىپ، ئاخىرى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن دەۋردىلا مەيدانغا كەلدى. بۇ جەھەتتىن ئۇ ھازىرغا قەدەر دۇنيا تەنقىدىي رېيالىزىمنىڭ دەسلەپتە باشلانغان جايى ھېساپلانغان غەربىي ياۋروپاغا قارىغاندا 3 — 4 ئەسىر ئىلگىرى مەيدانغا كەلدى. يەنى ئۇ ئەدەبىياتىمىزدا XVI ئەسىردىن كېيىن بىر قەدەر ئىزچىللىققا ئىگە بولغان ھالدا راۋاجلىنىپ، بەزى ئۇلۇغ شائىرلار ۋە بىر يۈرۈش نادىر ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «رابىيە - سەئىدىن» داستانى ئۇنىڭ يۈكسەك نامايەندىسى ھېساپلىنىدۇ.

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىدىكى بەزى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر

رەۋەيدۇللا

«تۈركى تىللار دىۋانى» ئۆز ئىسمىغا مۇناسىپ ئاساسەن تىل ھادىسىلىرى — «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبى تىلىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، گىراماتىكىلىق مەسىلىلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا تۈزۈلگەن. باشقا مەسىلىلەر — تارىخ، ئەدەبىيات، جۇغراپىيە، ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك، ئېتنوگراپىيىگە دائىر مەسىلىلەر تىل ھادىسىلىرىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن مىسال تەرىقىسىدىلا بېرىلگەن. «دىۋان»دا ھەر قايسى قەبىلىلەر تىلىدىكى تۈرلۈك تىل ھادىسىلىرى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇلۇپ، قەبىلىلەر تىلىدىكى ئوخشاشلىق ۋە ئوخشىماسلىق تەرەپلەر ئالاھىدە كۆرسىتىلگەن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى «دىۋان» تىلىنىڭ داۋامى ۋە يۈكسەك دەرىجىدىكى راۋاجى. لېكىن بىرەر مىڭ يىلدىن كۆپرەك ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كۆچۈرۈپ بۈگۈنكى ھالغا كەلگەن. بولۇپمۇ فونېتىكا جەھەتتىكى ئۆزگىرىش ئالاھىدە گەۋدىلىك. بۇ، تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى؛ بىر تاۋۇش ئورنىغا باشقا بىر تاۋۇشنىڭ قوللىنىلىشى؛ تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىشى، تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى... قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ. تىلدىكى مۇشۇ ئۆزگىرىشلەرنى ئۆگىنىش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتا پايدىسى كۆپ، «دىۋان» بىزنى مۇشۇ جەھەتتە يېتەرلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىۋى بىر قەدەر مۇرەككەپ. تارىختا ئۆتكەن ساك، توخار، ئارغۇ دىگەندەك قەبىلىلەر ئۇيغۇرلارغا ئارىلىشىپ سىڭىپ كەتكەن، شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەركىۋىمۇ بىر قەدەر مۇرەككەپ. ئۇيغۇر تىلىدا ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ سىڭىپ كەتكەن قەبىلىلەر تىلىنىڭ بەزى تەركىپلىرى ساقلانماقتا. شۇنداقلا ئوغۇز — قىپچاق تىللىرىنىڭ تەسىرىمۇ مەۋجۇت.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

يۇقۇرىدا دىگىنىمىزدەك، ئۇيغۇر تىلىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ئالاھىدى-رەك بولۇپ، بۇنى تۆۋەندىكى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن.

1 . قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بېشىدا كېلىدىغان «ئا، ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئى، ئو، ئۆ» تاۋۇشلىرىغا ئۆزگىرىشى ئالاھىدە خاراكتىرلىقتۇر. بۇ خىل ھادىسە تۈركى تىلىدا سۆزلىشىدىغان باشقا خەلقلەر تىلىدا ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس.

(1) قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇغۇم بېشىدا كېلىدىغان «ئا» سوزۇق تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئې» سوزۇق تاۋۇشىغا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

ئاغىز - ئېغىز	ئاغىل - ئېغىل
ئاڭىز - ئېڭىز	ياشىل - يېشىل
سارىغ - سېرىق	بالىق - بېلىق
ياغىر - يېغىر	قاتىق - قېتىق
باغىر - بېغىر	ياڭى - يېڭى
قالىن - قېلىن	قارىن - قېرىن

(2) قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇغۇم بېشىدا كېلىدىغان «ئا» سوزۇق تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئو» سوزۇق تاۋۇشىغا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

ئاچۇق - ئوچۇق	چارۇق - چورۇق
قازۇق - قوزۇق	يارۇق - يورۇق
ئارۇق - ئورۇق	ئاشۇق - ئوشۇق
قاشۇق - قوشۇق	قاغۇن - قوغۇن
ئازۇق - ئوزۇق	قامۇش - قومۇش

(3) قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇم بېشىدا كېلىدىغان «ئە» سوزۇق تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئې» سوزۇق تاۋۇشىغا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

بەزەك - بېزەك	چەچەك - چېچەك
تەزەك - تېزەك	كەپەك - كېپەك
ئەتەك - ئېتەك	كەزىك - كېزىك
تەرەك - تېرەك	سەمىز - سېمىز
تەكە - تېكە	يەمىش - يېمىش

(4) قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇغۇم بېشىدا كېلىدىغان «ئە» سوزۇق تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئۆ» سوزۇق تاۋۇشىغا ئۆزگەرگەن.

مەسىلەن:

ئەتۈك - ئۆتۈك ‏ ‏ ‏ ‏ بەشىك - بۆشۈك

ئەرۈك - ئۆرۈك ‏ ‏ ‏ ‏ ئەكسۈك - ئۆكسۈك

تەشۈك - تۆشۈك ‏ ‏ ‏ ‏ تەۋە - تۆگە

ئەچكۈ - ئۆچكە

يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان تۆت خىل ئەھۋال كەڭ سوزۇق تاۋۇشنىڭ تارىيىشى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

2 . قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان سۆزلەر- دە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇش ئالدىغا بىر ئۈزۈك تاۋۇش قو- شۇلغان. مەسىلەن؛

(1) قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بېشىدا كېلىدىغان «ئى» سوزۇق تاۋۇشى ئالدىغا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ي» ئۈزۈك تاۋۇشى قوشۇلغان. مەسىلەن:

ئىمك - يىمك ‏ ‏ ‏ ‏ ئىپەك - يىپەك

ئىرىك - يىرىك ‏ ‏ ‏ ‏ ئىغلاماق - يىغلىماق

ئىرىڭ - يىرىڭ ‏ ‏ ‏ ‏ ئىلان - يىلان

ئىڭنە - يىڭنە

(2) قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئو، ئۆ، ئۇ» سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن كېلىدىغان سۆزلەر ئالدىغا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ھ» ئۈزۈك تاۋۇشى قوشۇلغان. مەسىلەن:

ئۆپۈپ - ھۆپۈپ ‏ ‏ ‏ ‏ ئۇلىماق - ھۇلىماق

ئۆل - ھۆل ‏ ‏ ‏ ‏ ئۇرپەرمەك - ھۇرپەيمەك

يۇقۇرقى ئىككى خىل ئەھۋال سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلىشىپ يېرىم سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىشى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

3 . قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بېشىدا كېلىدىغان «س» ئۈزۈك تا- ۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «چ» تاۋۇشىغا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن؛

ساچ - چاچ ‏ ‏ ‏ ‏ سۇچۇك - چۇچۇك

ساچماق - چاچماق ‏ ‏ ‏ ‏ سىچماق - چىچماق

4 . قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بېشىدا كېلىدىغان «ت» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «چ» تاۋۇشىغا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن؛

www.uyghurkitap.com

تىشى - چىشى	تۇشكۈن - چۈشكۈن
تىشلەمەك - چىشلىمەك	تۇشكۈنلەشمەك - چۈشكۈنلەشمەك
تىشى - چىشى	تۈش - چۈش
تۈشۈرگە - چۈشۈرگە	تۈشەك - چۈشەك

5 . قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بېشىدا كېلىدىغان «ب» تاۋۇشى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «م» تاۋۇشىغا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

بەن - مەن	بۇز - مۇز
بەڭ - مەڭ	بەڭىز - مەڭىز
بۇڭ - مۇڭ	بەڭگۇ - مەڭگۇ
بىڭ - مىڭ (سان)	

6 . قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا سۆز تەركىۋىدە كېلىدىغان «ب» تاۋۇشى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ۋ» تاۋۇشىغا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

چىبىق - چىۋىق	تەبرىمەك - تەۋرىمەك
چەبىش - چىۋىش (ئوغلاق)	يالبارماق - يالۋۇرماق

7 . قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بېشىدا كېلىدىغان «ي» تاۋۇشى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئۈ» ياكى «ئى» تاۋۇشىغا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

يۈزۈك - ئۈزۈك	يىلىتماق - ئىلىتماق
يىلىغ - ئىللىق	يىتىك - ئىتتىك
يىپار - ئىپار	

ئەسكەرتىش: يۇقۇرقى ئەھۋال ئەملىيەتتە «ي» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

8 . قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز تەركىۋىدە كېلىدىغان ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەكرارلىنىشى ئالاھىدە خاراكتېرلىقتۇر. بۇ هال كۆپىنچە سۈپەتلەردە، ئالماشلاردا، سانلاردا كۆرىلىدۇ. مەسىلەن:

پىشىغ - پىششىق	ئاچىغ - ئاچچىق
قاتىغ - قاتتىق	نەچە - نەچچە
ئۇشاق - ئۇششاق	سەكىز - سەككىز
ئىسىغ - ئىسسىق	توقۇز - توققۇز

ئەسكەرتىش: يۇقۇرقى ئەھۋال ئەملىيەتتە سۆزلەردە تاۋۇش كۆپىيىش هادىسىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

9 . قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ئاخىرىسىدا كېلىدىغان «غ، گ» تاۋۇشلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ق، ك» تاۋۇشلىرىغا ئورۇن بەرگەن. بۇمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ئىچىدىكى خاراكتېرلىق مەسىلە. مەسىلەن:

ئانداغ - ئانداق	ئاياغ - ئاياق
يارلىغ - يارلىق	ئۇلاغ - ئۇلاق
يايلاغ - يايلاق	ئۆلۈگ - ئۆلۈك
قىشلاغ - قىشلاق	سۆزۈگ - سۆزۈك
ئاغىرلىغ - ئېغىرلىق	تىرىگ - تىرىك

يۇقۇرقى ئەھۋال ئەمىلىيەتتە سۆز ئاخىرىدىكى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ جاراڭسىزلىنىشى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. لېكىن، «غ، گ» تاۋۇشى قەشقەر، خوتەن تىللىرىدا ھازىر يەنە ساقلانماقتا.

10 . قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەركىۋىدە «غ، گ، ڭ، ك» تاۋۇشلىرى بولمىغان سۆزلەردە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «غ، گ، ڭ، ك» تاۋۇشلىرى پەيدا بولغان. مەسىلەن:

(1) توقۇز (ت، ت، د 497 III) توققۇز
(2) قوقۇز (ت، ت، د 497 III) قوڭغۇز
(3) قىقىر (ت، ت، د 496 III) قىڭغىر
(4) مۈكۈز (ت، ت، د 497 III) مۈڭگۈز
(5) ئۆكۈر (ت، ت، د 126 I) ئۆڭگۈر
(6) كۆلىكە (ت، ت، د 240 III) كۆلەڭگە

ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى دىيالېكتلىرىدا مۇنداق سۆزلەر يەنىلا قەدىمقى شەكلىنى ساقلاپ كەلمەكتە. مەسىلەن:

مۈكۈز، توقۇز دېگەندەك.

X X X

يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ئۇيغۇر تىلىنى تۈركى تىللىدا سۆزلەشكۈچى باشقا خەلقلەر تىلىدىن ئالاھىدە پەرقلەندۈرىدىغان خاراكتېرلىق مەسىلىلەردۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇشۇ خىل ھادىسىلەرنى ئۆگىنىش - بىلىش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملاسىدىكى خىلمۇ - خىللىقنى تۈگىتىپ ئىملانى بىرلىككە كەلتۈرۈپ قېلىپلاشتۇرۇشتا، ئورتاق بىر ئەدەبى تەلەپپۇزنى تۇرغۇزۇشتا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

«هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» نى قانداق ئۆگىنىش توغرىسىدا

نەسرۇللا يۇلبولدى

«هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى (يازما ۋە ئاغزاكى ئەدەبىيات تىلى) نىڭ ئەمەلىيىتىدىن يەكۈنلەنگەن قائىدە ـ قانۇنىيەتلەردۇر. شۇڭا «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەرسىنى ئۆگىنىشتە ئەدەبىي تىلدىكى كونكرېت تىل هادىسلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ بوغۇم، سۆز، سۆز بىرىكمىسى، ئاددىي جۈملە ۋە قوشما جۈملىلەردىن ئىبارەت بەش خىل تىل بىرلىكىنى تەھلىل ـ تەتقىق قىلىش ئاساسىدا ئۆگىنىشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

1

بوغۇم تىلدىكى ئەڭ كىچىك ۋە تەبىئىي بىرلىك هېساپلىنىدۇ. بۇ خىل بىرلىكنىڭ بەزىلىرى هەم سېمانتىكىلىق هەم فونېتىكىلىق بىرلىك هېساپلانسا، بەزىلىرى پەقەت فونېتىكىلىق بىرلىك هېساپلىنىدۇ. شۇڭا بوغۇملارنى ئۆگەنگەندە بوغۇمنىڭ قانداق شارائىتتا هەم سېمانتىكىلىق هەم فونېتىكىلىق بىرلىك بولىدىغانلىقىنى، قانداق شارائىتتا پەقەت فونېتىكىلىق بىرلىك بولىدىغانلىقىنى كونكرېت تىل ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ۋە تەتبىقلاپ ئۆگىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

مەيلى هەم سېمانتىكىلىق هەم فونېتىكىلىق بىرلىك هېساپلىنىدىغان بوغۇملار بولسۇن ياكى پەقەت فونېتىكىلىق بىرلىك هېساپلىنىدىغان بوغۇملار بولسۇن، بولارنىڭ هەممىسى تاۋۇشلاردىن تۈزىلىدۇ. شۇڭا بوغۇمدىن ئىبارەت بۇ بىرلىكنى هاسىل قىلىدىغان تىل تاۋۇشلىرى هەققىدىكى تۈرلۈك قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى ئۆگىنىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەهەتتىكى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى (هەر بىر تاۋۇشنىڭ چىقىش ئورنى ۋە ئۇسۇلى جەهەتتىكى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىنى) ۋە ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىنى تەپسىلىي ئۆگىنىش لازىم. تاۋۇشلارنىڭ يۇقۇرىقىدەك

ئۆزىگە خاس ۋە ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرى بوغۇملارنىڭ خاراكتېرىنى (قانداق بوغۇم ئىكەنلىكىنى) كۆرسىتىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا فونېتىكا قىسمىدا بوغۇملار ھەققىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى تاۋۇش ھەققىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەر بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ ئۆگىنىپلا قالماي، بەلكى تىل ئەمەلىيىتىگە تەتبىقلاپ ئۆگىنىش كېرەك.

2

سۆز سېمانتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك بىرلىك ھېساپلىنىدۇ. چۈنكى سۆزنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىسى (لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق مەنىسى) ئۇنىڭ سېمانتىكىلىق بىرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە ئۇنىڭ ئاساسىي ۋە ئادەتتىكى لوغەت تەركىۋىنى ھاسىل قىلىشى لېكسىكىلىق بىرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ؛ قۇرۇلما جەھەتتىن تۈرلىنىش ۋە ياسىلىشى (مورفېمىلاردىن - مەنىلىك بۆلەكلەردىن ھاسىل بولۇشى) سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك بىرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا سۆزدىن ئىبارەت بۇ تىل بىرلىكىنى ئۆگەنگەندە، ئۇنىڭ لېكسىكولوگىيىلىك قائىدە - قانۇنىيەتلىرى بىلەن مورفولوگىيە جەھەتتىكى قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ۋە تىل ئەمەلىيىتىگە تەتبىقلاپ ئۆگىنىشكە توغرا كېلىدۇ. سۆزدىن ئىبارەت بۇ تىل بىرلىكىنى ئۆگەنگەندە قايسى جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرى ئوخشاش، قايسى جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرى ئوخشىمايدىغانلىقىنى سېلىشتۇرۇپ ئۆگەنگەندىلا ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

سۆز (مەيلى تۈپ سۆز، مەيلى ياسالما سۆز ياكى تۈرلەنگەن سۆز بولسۇن) بوغۇمدىن ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا سۆزنىڭ ياسىلىش، تۈرلىنىش ۋە ئۆزگىرىشتەك مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما ھاسىل قىلىشىدا سۆزنىڭ قانداق بوغۇمدىن تۈزۈلگەنلىكى (قانداق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ياكى قانداق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇم ئىكەنلىكى) مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى ۋە تۈرلەنگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ كۆپچىلىكى سۆزنىڭ قانداق بوغۇمدىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ ئۇلىنىدۇ. شۇڭا سۆزدىن ئىبارەت بۇ تىل بىرلىكىنى ئۆگەنگەندە ئۇنىڭ لېكسىكولوگىيىلىك، مورفولوگىيىلىك قائىدە - قانۇنىيەتلىرى بىلەن فونېتىكا جەھەتتىكى قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ئۆز ئارا ۋە تىل ئەمەلىيىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىش لازىم، ئەلۋەتتە.

3

تىلدىكى سۆز بىرىكمىلىرى سىنتاكسىسلىق بىرلىك بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. چۈنكى بۇ خىل تىل بىرلىگى ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق قائىدە بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بەزىلىرىنىڭ ئىچكى - تاشقى قۇرۇلمىسى

www.uyghurkitap.com

تۇراقلىق بولسا، بەزىلىرىنىڭ ئىچكى تاشقى قۇرۇلمىسى تۇراقسىز بولىدۇ. مەيلى قانداقلا سۆز بىرىكمىسى بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق ئالاھىدىلىك ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ئۆز ئارا بىرىكىپ قۇرۇلما ھاسىل قىلغانلىقىدۇر. سۆزلەرنىڭ ئۆز ئار بىرىكىپ سۆز بىرىكمىسى ھاسىل قىلىشىدا سۆز تۈرلىگۈچى ۋە ئۆزگەرتكۈچى قوشۇمچىلار ۋە بىر قىسىم ياردەمچى سۆزلەر سىنتاكسىسلىق ۋاستە بولۇپ رول ئوينايدۇ. شۇڭا سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشىگە ئائىت مورفولوگىيىلىك قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ئوبدان ئۆگەنگەندىلا، سۆز بىرىكمىلىرىگە ئائىت سىنتاكسىسلىق قائىدە قانۇنىيەتلەرنى ئوبدان ئۆگەنگىلى بولىدۇ.

4

ئاددىي جۈملىمۇ سىنتاكسىسلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل تىل بىرلىگى يۇقۇرقى ئۈچ خىل بىرلىكتە ھەم چوڭ ھەم ئىچكى - تاشقى قۇرۇلمىسى مۇكەممەل بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھەر خىل ئوي پىكىرلىرىنى ئىپادىلەش ئارقىلىق بىر - بىرىنى چۈشىنىش ۋە بىر - بىرى بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇ تىل بىرلىگى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەر بويىچە ئۆز ئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيىتى ئىگە — خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتە (بايانىي مۇناسىۋەتتە) ۋە جۈملە ئىنتوناتسىيىسىگە ئىگە بولۇشتا كۆرۈلىدۇ. مۇشۇ خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغاندىلا، ئۇ سۇبيېكتىپنىڭ ھەر خىل پوزىتسىيىدە تۇرۇپ ئېيتقان ھەر خىل ئوي - پىكىرىنى ئىپادىلەيدىغان مۇكەممەل تىل بىرلىگى بولالايدۇ. ئاددىي جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ قانداق سىنتاكسىسلىق باغلىنىش، قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشىغا ھەم بۇ خىل باغلىنىش ۋە مۇناسىۋەتنىڭ قانداق سىنتاكسىسلىق يول ۋە ۋاستە ئارقىلىق ئىپادىلىنىشىگە؛ شۇ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىنىڭ قانداق سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىشىگە؛ شۇ ئاددىي جۈملىنىڭ مەنا ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتە قانداق ئاددىي جۈملە بولۇشىغا ئائىت سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەر شۇ ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىنىڭ قانداق مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشتە كېلىشىگە باغلىقتۇر.

ئاددىي جۈملە ھەققىدىكى سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى مورفولوگىيىلىك قائىدە - قانۇنىيەتلەر بىلەن تىل ئەمەلىيىتىگە تەتبىقلىغان ھالدا ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈپ ئۆگەنگەندىلا، ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

5

تىلدىكى قوشما جۈملە ئەڭ چوڭ سىنتاكسىسلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل

(ئاخىرى 128 - بەتتە)

شىنجاڭ داشۆ قۇرۇلغانلىغىنىڭ 50 يىللىغى تەبرىكلەندى

بۇ يىل 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى شىنجاڭ داشۆدە 10 مىڭ كىشىلىك چوڭ يىغىن ئېچىلىپ، شىنجاڭ داشۆ قۇرۇلغانلىغىنىڭ 50 يىللىغى قىزغىن تەبرىكلەندى. تەبرىكلەش يىغىنىغا ئاپتونوم رايونىمىز قۇرۇلغانلىغىنىڭ 30 يىللىغىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىگە قاتنىشىش ئۈچۈن كەلگەن مەركەز ۋەكىللەر ئۆمىگىنىڭ مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىغى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمى كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن ۋېيىيۈەنجاڭى، سابىق مەكتەپ مۇدىرى سەيپىدىن ئەزىزى؛ مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىغى، مەملىكەتلىك سىياسى كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، سابىق مەكتەپ مۇدىرى بۇرھان شەھىدى؛ مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىغى چېن شىن؛ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ پارتىيە ھۆكۈمەت مەسئۇللىرىدىن ئىسمائىل ئەھمەت، تۆمۈر داۋامەت، ۋاڭ جىنۋېن، فۇۋېن، لى شۇسەن، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسى كېڭەشنىڭ رەئىسى ئىسمائىل ياسىنوپ، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسى كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئەنۋەر خانبابا؛ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، مەكتەپداش يۈسۈپ مۇھەممىدى؛ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى ئىمىنوپ ھامۇت؛ ئاپتونوم رايونىمىز ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ مەسئۇللىرى؛ شاڭخەي قاتناش داشۆسى، لەنجۇ داشۆ قاتارلىق ئالى مەكتەپلەردىن كەلگەن ۋەكىللەر ھەمدە كونا مەكتەپداشلاردىن بولۇپ 200 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى.

يىغىنغا مەكتەپ مۇدىرى ھاكىم جاپپار رىياسەتچىلىك قىلدى، مەكتەپ پارتكومىنىڭ شۇجىسى جاڭ ياڭ ئېچىلىش نۇتقى سۆزلىدى؛ سەيپىدىن ئەزىزى، بۇرھان شەھىدى سۆزگە چىقىپ، شىنجاڭ داشۆ قۇرۇلغانلىغىنىڭ 50 يىللىغىنى قىزغىن تەبرىكلىدى ھەمدە شىنجاڭ داشۆنىڭ 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا تېخىمۇ زور تۆھپىلەر قوشۇشىنى ئۈمىت قىلدى؛ ئىسمائىل ئەھمەت ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمى كومىتېتى ۋە خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن مۇھىم سۆز قىلدى.

يىغىندا مېھمانلارغا ۋاكالىتەن شاڭخەي قاتناش داشۆ پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى لىيوكې، مەكتەپداشلارغا ۋاكالىتەن شىنجاڭ سىفەن داشۆسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى مەھەممەت زۇنۇن قاتارلىق يولداشلار سۆزگە چىقتى؛ مەملىكەتلىك مائارىپ ۋېيىيۈەنخۈي، مەملىكەتلىك مىللى ئىشلار كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ

www.uyghurkitap.com

ھەمدە قېرىنداش مەكتەپ، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ تەبرىك تېلېگراممىسى، تەبرىك خەتلىرى ئوقۇپ ئۆتۈلدى؛ مەركەز ۋەكىللەر ئۆمىكى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، خەلق ھۆكۈمىتى مەكتەپكە سوغا تەقدىم قىلدى.

يىغىندىن كېيىن مېھمانلار ۋە مەكتەپداشلار شىنجاڭ داشۆنىڭ 50 يىللىق تەرەققىيات جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كۆرگەزمىنى ۋە «ئالغا بېسىۋاتقان شىنجاڭ داشۆ» دېگەن ھۆججەتلىك فىلىمنى كۆردى؛ مېھمانلار ۋە يىغىنغا قاتناشقان مەكتەپداشلار ۋەكىللىرىگە مەكتەپنىڭ 50 يىللىق توي ئۈچۈن تەييارلانغان مەكتەپ تارىخى، مەكتەپداشلار خاتىرىسى، خاتىرە ئىزناك شۇنىڭدەك رەسىملىك ئەلبۇم قاتارلىق خاتىرە بويۇملار تارقىتىپ بېرىلدى.

3 كۈن داۋام قىلغان تەبرىكلەش پائالىيىتى داۋامىدا، ھەر قايسى پاكۇلتېتلار ئىلمىي دوكلات يىغىنلىرى ئۇيۇشتۇردى، مەكتەپداشلار سۆھبەت يىغىنلىرى ئاچتى ۋە ھەر خىل شەكىلدىكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى تەشكىللىدى. كۆپچىلىك شىنجاڭ داشۆنىڭ 50 يىللىق تارىخى مۇساپىسىنى ئەسلەپ، تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، شىنجاڭنى ئېچىش، شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈش، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا تېخىمۇ زور تۆھپە قوشىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.

(بېشى 126 - بەتتە)

تىل بىرلىكىنىڭ مەنىۋى ئالاھىدىلىكى ئاددىي جۈملىگە ئوخشاش، لېكىن قۇرۇلما تەركىۋى ئوخشاش ئەمەس. چۈنكى قوشما جۈملە ئاددىي جۈملىلەردىن تۈزىلىدۇ، شۇڭا ئاددىي جۈملىلەرنىڭ مەنىۋى ئالاھىدىلىكى قوشما جۈملىدە ئەكس ئېتىدۇ. قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ سىنتاكسىلىق باغلىنىشى ۋە مۇناسىۋىتى، بۇ خىل مۇناسىۋەت ۋە باغلىنىشنىڭ قانداق سىنتاكسىلىق يول ھەم ۋاستە ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى ئاددىي جۈملىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشاش. لېكىن سىنتاكسىلىق ۋەزىپە جەھەتتە ئوخشىمايدۇ. شۇڭا قوشما جۈملە ھەققىدىكى سىنتاكسىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ئۆگەنگەندە ئاددىي جۈملە ھەققىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرگە سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىش كېرەك، ئەلۋەتتە.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تىلنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلىرى يۇقۇرقى بەش خىل بىرلىك ھەققىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەردۇر. بۇ قائىدە - قانۇنىيەتلەر ئۆز - ئارا ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك، بىرىنى شەرت قىلىدىغان قائىدە - قانۇنىيەتلەردۇر. شۇڭا ئۇلارنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ ئورتاق قائىدە - قانۇنىيەتلەر بىلەن خاس قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ، تىل ئەمەلىيىتىگە زىچ تەتبىقلاپ ئۆگەنگەندىلا ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

ھىجرىيە ۋە مىلادىيە كالىندارلىرىنىڭ
سېلىشتۇرما جەدۋىلى

(چۈشىنىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن جەدۋەل بىلەن كۆرسىتىلدى)

ھىجرىيە يىل تەرتىۋى / مىلادىيە يىل تەرتىۋى / ئايرىمىسى / ھىجرىيە ئاي تەرتىۋى	771			772			ئىزاھات
	1369 - 1370			1370 - 1371			
	كۈنلەر	مىلادىيە ئايلىرى	ھەپتە	كۈنلەر	مىلادىيە ئايلىرى	ھەپتە	
1	5	8	1	26	7	6	ھەر ئىككى كالىنداردىكى
2	4	9	3	25	8	1	كۈن، ھەپتىلىرى ئوخشاش

ھىجرىيە يىلىنىڭ ئاي ئىسىملىرى ۋە تەرتىۋى

Əlmuharrəm	1. ئەلمۇھەررەم
Səpər	2. سەپەر
Rəbiul əwwəl	3. رەبىئۇل ئەۋۋەل
Rəbiussani	4. رەبىئۇسسانى
Jamadiyəl əwwəl	5. جامادىيەل ئەۋۋەل
Jamadiyəl ahir	6. جامادىيەل ئاخىر
Rəjəp	7. رەجەپ
Xə'ban	8. شەئبان
Ramazan	9. رامازان
Xəwwal	10. شەۋۋال
Zulkə'də	11. زۇلقەئدە
Zulhijjə	12. زۇلھىججە

www.uyghurkitap.com

155	771 1369 - 1370	772 1370 - 1371	773 1371 - 1372	744 1372 — 1373	775 1373 — 1374
1	5.8.1	26.7.6	15.7.3	3.7.7	23.6.5
2	4.9.3	25.8.1	14.8.5	2.8.2	23.7.7
3	3.10.4	23.9.2	12.9.6	31.8.3	21.8.1
4	2.11.6	23.10.4	12.10.1	30.9.5	20.9.3
5	1.12.7	21.11.5	10.11.2	29.10.6	19.10.4
6	31.12.2	21.12.7	10.12.4	28.11.1	18.11.6
7	29.1.3	19.1.1	8.1.5	27.12.2	17.12.7
8	28.2.5	18.2.3	7.2.7	26.1.4	16.1.2
9	29.3.6	19.3.4	7.3.1	24.2.5	14.2.3
10	28.4.1	18.4.6	6.4.3	26.3.7	16.3.5
11	27.5.2	17.5.7	5.5.4	24.4.1	14.4.6
12	26.6.4	16.6.2	4.6.6	24.5.3	14.5.1

156	776 1374 - 1375	777 1375 - 1376	778 1376 - 1377	779 1377 - 1378	780 1378 - 1379
1	12.6.2	2.6.7	21.5.4	10.5.1	30.4.6
2	12.7.4	2.7.2	20.6.6	9.6.3	30.5.1
3	10.8.5	31.7.3	19.7.7	8.7.4	28.6.2
4	9.9.7	30.8.5	18.8.2	7.8.6	28.7.4
5	8.10.1	28.9.6	16.9.3	5.9.7	26.8.5
6	7.11.3	28.10.1	16.10.5	5.10.2	25.9.7
7	6.12.4	26.11.2	14.11.6	3.11.3	24.10.1
8	5.1.6	26.12.4	14.12.1	3.12.5	23.11.3
9	3.2.7	24.1.5	12.1.2	1.1.6	22.12.4
10	5.3.2	23.2.7	11.2.4	31.1.1	21.1.6
11	3.4.3	23.3.1	12.3.5	1.3.2	19.2.7
12	3.5.5	22.4.3	11.4.7	31.3.4	21.3.2

157	781 1379-1380	782 1380-1381	783 1381-1382	784 1382-1383	785 1383-1384
1	19.4.3	7.4.7	28.3.5	17.3.2	6.3.6
2	19.5.5	7.5.2	27.4.7	16.4.4	5.4.1
3	17.6.6	5.6.3	26.5.1	15.5.5	4.5.2
4	17.7.1	5.7.5	25.6.3	14.6.7	3.6.4
5	15.8.2	3.8.6	24.7.4	13.7.1	2.7.5
6	14.9.4	2.9.1	23.8.6	12.8.3	1.8.7
7	13.10.5	1.10.2	21.9.7	10.9.4	30.8.1
8	12.11.7	31.10.4	21.10.2	10.10.6	29.9.3
9	11.12.1	29.11.5	19.11.3	8.11.7	28.10.4
10	10.1.3	29.12.7	19.12.5	8.12.2	27.11.6
11	8.2.4	27.1.1	17.1.6	6.1.3	26.12.7
12	9.3.6	26.2.3	16.2.1	5.2.5	25.1.2

158	786 1384—1385	787 1385—1386	788 1386	789 1387	790 1388
1	24.2.4	12.2.1	2.2.6	22.1.3	11.1.7
2	25.3.6	14.3.3	4.3.1	21.2.5	10.2.2
3	23.4.7	12.4.4	2.4.2	22.3.6	10.3.3
4	23.5.2	12.5.6	2.5.4	21.4.1	9.4.5
5	21.6.3	10.6.7	31.5.5	20.5.2	8.5.6
6	21.7.5	10.7.2	30.6.7	19.6.4	7.6.1
7	19.8.6	8.8.3	29.7.1	18.7.5	6.7.2
8	18.9.1	7.9.5	28.8.3	17.8.7	5.8.4
9	17.10.2	6.10.6	26.9.4	15.9.1	3.9.5
10	16.11.4	5.11.1	26.10.6	15.10.3	3.10.7
11	15.12.5	4.12.2	24.11.7	13.11.4	1.11.1
12	14.1.7	3.1.4	24.12.2	13.12.6	1.12.3

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

159	791 1388—1389	792 1389—1390	793 1390—1391	794 1391—1392	795 1392—1393
1	31.12.5	20.12.2	9.12.6	29.11.4	17.11.1
2	30.1.7	19.1.4	8.1.1	29.12.6	17.12.3
3	28.2.1	17.2.5	6.2.2	27.1.7	15.1.4
4	30.3.3	19.3.7	8.3.4	26.2.2	14.2.6
5	28.4.4	17.4.1	6.4.5	26.3.3	15.3.7
6	28.5.6	17.5.3	6.5.7	25.4.5	14.4.2
7	26.6.7	15.6.4	4.6.1	24.5.6	13.5.3
8	26.7.2	15.7.6	4.7.3	23.6.1	12.6.5
9	24.8.3	13.8.7	2.8.4	22.7.2	11.7.6
10	23.9.5	12.9.2	1.9.6	21.8.4	10.8.1
11	22.10.6	11.10.3	30.9.7	19.9.5	8.9.2
12	21.11.7	10.11.5	30.10.2	19.10.7	8.10.4

160	796 1393—1394	797 1394—1395	798 1395—1396	799 1396—1397	800 1397—1398
1	6.11.5	27.10.3	16.10.7	5.10.5	24.9.2
2	6.12.7	26.11.5	15.11.2	4.11.7	24.10.4
3	4.1.1	25.12.6	14.12.3	3.12.1	22.11.5
4	3.2.3	24.1.1	13.1.5	2.1.3	22.12.7
5	4.3.4	22.2.2	11.2.6	31.1.4	20.1.1
6	3.4.6	24.3.4	12.3.1	2.3.6	19.2.3
7	2.5.7	22.4.5	10.4.2	31.3.7	20.3.4
8	1.6.2	22.5.7	10.5.4	30.4.2	19.4.6
9	30.6.3	20.6.1	8.6.5	29.5.3	18.5.7
10	30.7.5	20.7.3	8.7.7	28.6.5	17.6.2
11	28.8.6	18.8.4	6.8.1	27.7.6	16.7.3
12	27.9.1	17.9.6	5.9.3	26.8.1	15.8.5

161	801 1398—1399	802 1399—1400	803 1400—1401	804 1401—1402	805 1402—1403
1	13. 9.6	3. 9.4	22. 8.1	11. 8.5	1. 8.3
2	13. 10.1	3. 10.6	21. 9.3	10. 9.7	31. 8.5
3	11. 11.2	1. 11.7	20. 10.4	9. 10.1	29. 9.6
4	11. 12.4	1. 12.2	19. 11.6	8. 11.3	29. 10.1
5	9. 1.5	30. 12.3	18. 12.7	7. 12.4	27. 11.2
6	8. 2.7	29. 1.5	17. 1.2	6. 1.6	27. 12.4
7	9. 3.1	27. 2.6	15. 2.3	4. 2.7	25. 1.5
8	8. 4.3	28. 3.1	17. 3.5	6. 3.2	24. 2.7
9	7. 5.4	26. 4.2	15. 4.6	4. 4.3	25. 3.1
10	6. 6.6	26. 5.4	15. 5.1	4. 5.5	24. 4.3
11	5. 7.7	24. 6.5	13. 6.2	2. 6.6	23. 5.4
12	4.8 .2	24. 7.7	13. 7.4	2. 7.1	22. 6.6

162	806 1403 —1404	807 1404—1405	808 1405—1406	809 1406—1407	810 1407—1408
1	21. 7.7	10. 7.5	29. 6.2	18. 6.6	8. 6.4
2	20. 8.2	9. 8.7	29. 7.4	18. 7.1	8. 7.6
3	18. 9.3	7. 9.1	27. 8.5	16. 8.2	6. 8.7
4	18. 10.5	7. 10.3	26. 9.7	15. 9.4	5. 9.2
5	16. 11.6	5. 11.4	25. 10.1	14. 10.5	4. 10.3
6	16. 12.1	5. 12.6	24. 11.3	13. 11.7	3. 11.5
7	14. 1.2	3. 1.7	23. 12.4	12. 12.1	2. 12.6
8	13. 2.4	2. 2.2	22. 1.6	11. 1.3	1. 1.1
9	13. 3.5	3. 3.3	20. 2.7	9.2.4	30. 1.2
10	12. 4.7	2. 4.5	22. 3.2	11.3.6	29 2 4
11	11. 5.1	1. 5.6	20. 4.3	9.4.7	29. 3.5
12	10. 6.3	31. 5.1	20. 5.5	9.5.2	28. 4.7

www.uyghurkitap.com

163	811 1408 - 1409	812 1409 - 1410	813 1410 - 1411	814 1411 - 1412	815 1412 - 1413
1	27 .5 .1	16 .5 .5	6 . 5 .3	25 .4 .7	13 .4 .4
2	26 .6 .3	15 .6 .7	5 .6 .5	25 .5 .2	13 .5 .6
3	25 .7 .4	14 .7 .1	4 .7 .6	23 .6 .3	11 .6 .7
4	24 .8 .6	13 .8 .3	3 .8 .1	23 .7 .5	11 .7 .2
5	22 .9 .7	11 .9 .4	1 .9 .2	21 .8 .6	9 .8 .3
6	22 .10 .2	11 .10 .6	1 .10 .4	20 .9 .1	8 . 9 .5
7	20 .11 .3	9 .11 .7	30 .10 .5	19 .10 .2	7 .10 .6
8	20 .12 .5	9 .12 .2	29 .11 .7	18 .11 .4	6 .11 .1
9	18 .1 .6	7 .1 .3	28 .12 .1	17 .12 .5	5 .12 .2
10	17 .2 .1	6 .2 .5	27 .1 .3	16 .1 .7	4 .1 .4
11	18 .3 .2	7 .3 .6	25 .2 .4	14 .2 .1	2 .2 .5
12	17 .4 .4	6 .4 .1	27 .3 .6	15 .3 .3	4 .3 .7

164	816 1413 - 1414	817 1414 - 1415	818 1415 - 1416	819 1416 - 1417	820 1417 - 1418
1	3 .4 .2	23 .3 .6	13 .3 .4	1 .3 .1	18 .2 .5
2	3 .5 .4	22 .4 .1	12 .4 .6	31 .3 .3	20 .3 .7
3	1 .6 .5	21 .5 .2	11 .5 .7	29 .4 .4	18 .4 .1
4	1 .7 .7	20 .6 .4	10 .6 .2	29 .5 .6	18 .5 .3
5	30 .7 .1	19 .7 .5	9 .7 .3	27 .6 .7	16 .6 .4
6	29 .8 .3	18 .8 .7	8 .8 .5	27 .7 .2	16 .7 .6
7	27 .9 .4	16 .9 .1	6 .9 .6	25 .8 .3	14 .8 .7
8	27 .10 .6	16 .10 .3	6 .10 .1	24 .9 .5	13 .9 .2
9	25 .11 .7	14 .11 .4	4 .11 .2	23 .10 .6	12 .10 .3
10	25 .12 .2	14 .12 .6	4 .12 .4	22 .11 .1	11 .11 .5
11	23 .1 .3	12 .1 .7	2 .1 .5	21 .12 .2	10 .12 .6
12	22 .2 .5	11 .2 .2	1 .2 .7	20 .1 .4	9 .1 .1

165	821 1418	822 1419	823 1420	824 1421	285 1421-1422
1	8.2.3	28.1.7	17.1.4	6.1.2	26.12.6
2	10.3.5	27.2.2	16.2.6	5.2.4	25.1.1
3	8.4.6	28.3.3	16.3.7	6.3.5	23.2.2
4	8.5.1	27.4.5	15.4.2	5.4.7	25.3.4
5	6.6.2	26.5.6	14.5.3	4.5.1	23.4.5
6	6.7.4	25.6.1	13.6.5	3.6.3	23.5.7
7	4.8.5	24.7.2	12.7.6	2.7.4	21.6.1
8	3.9.7	23.8.4	11.8.1	1.8.6	21.7.3
9	2.10.3	21.9.5	9.9.2	30.8.7	19.8.4
10	1.11.3	21.10.7	9.10.4	29.9.2	18.9.6
11	30.11.4	19.11.1	7.11.5	28.10.3	17.10.7
12	30.12.6	19.12.3	7.12.7	27.11.5	16.11.2

166	826 1422 - 1423	227 1423 - 1424	828 1424 - 1425	829 1425 - 1426	830 1426 - 1427
1	15.12.3	5.12.1	23.11.5	13.11.3	2.11.7
2	14.1.5	4.1.3	23.12.7	13.12.5	2.12.2
3	12.2.6	2.2.4	21.1.1	11.1.6	31.12.3
4	14.3.1	3.3.6	20.2.3	10.2.1	30.1.5
5	12.4.2	1.4.7	21.3.4	11.3.2	28.2.6
6	12.5.4	1.5.2	20.4.6	10.4.4	30.3.1
7	10.6.5	30.5.3	19.5.7	9.5.5	28.4.2
8	10.7.7	29.6.5	18.6.2	8.6.7	28.5.4
9	8.8.1	28.7.6	17.7.3	7.7.1	26.6.5
10	7.9.3	27.8.1	16.8.5	6.8.3	26.7.7
11	6.10.4	25.9.2	14.9.6	4.9.4	24.8.1
12	5.11.6	25.10.4	14.10.1	4.10.6	23.9.3

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

167	831 1427 - 1428	832 1428 - 1429	833 1429 - 1430	834 1430 - 1431	835 1431 - 1432
1	22.10.4	11.10.2	30.9.6	19.9.3	9.9.1
2	21.11.6	10.11.4	30.10.1	19.10.5	9.10.3
3	20.12.7	9.12.5	28.11.2	17.11.6	7.11.4
4	19.1.7	8.1.7	28.12.4	17.12.1	7.12.6
5	17.2.3	6.2.1	26.1.5	15.1.2	5.1.7
6	18.3.5	8.3.3	25.2.7	14.2.4	4.2.2
7	16.4.6	6.4.4	26.3.1	15.3.5	4.3.3
8	16.5.1	6.5.6	25.4.3	14.4.7	3.4.5
9	14.6.2	4.6.7	24.5.4	13.5.1	2.5.6
10	14.7.4	4.7.2	23.6.6	12.6.3	1.6.1
11	12.8.5	2.8.3	22.7.7	11.7.4	30.6.2
12	11.9.7	1.9.5	21.8.2	10.8.6	30.7.4

168	836 1432 - 1433	387 1433 - 1434	838 1434 - 1435	839 1435 - 1436	840 1436 - 1437
1	28.8.5	18.8.3	7.8.7	27.7.4	16.7.2
2	27.9.7	17.9.5	6.9.2	26.8.6	15.8.4
3	26.10.1	16.10.6	5.10.3	24.9.7	13.9.5
4	25.11.3	15.11.1	4.11.5	24.10.2	13.10.7
5	24.12.4	14.12.2	3.12.6	22.11.3	11.11.1
6	23.1.6	13.1.4	2.1.1	22.12.5	11.12.3
7	21.2.7	11.2.5	31.1.2	20.1.6	9.1.4
8	23.3.2	13.3.7	2.3.4	19.2.1	8.2.6
9	21.4.3	11.4.1	31.3.5	19.3.2	9.3.7
10	21.5.5	11.5.3	30.4.7	18.4.4	8.4.2
11	19.6.6	9.6.4	29.5.1	17.5.5	7.5.3
12	19.7.1	9.7.6	28.6.3	16.6.7	6.6.5

169	841 1437—1438	842 1438—1439	843 1439—1440	844 1440—1441	845 1441—1442
1	5.7.6	24.6.3	14.6.1	2.6.5	22.5.2
2	4.8.1	24.7.5	14.7.3	2.7.7	21.6.4
3	2.9.2	22.8.6	12.8.4	31.7.1	20.7.5
4	2.10.4	21.9.1	11.9.6	30.8.3	19.8.7
5	31.10.5	20.10.2	10.10.7	28.9.4	17.9.1
6	30.11.7	19.11.4	9.11.2	28.10.6	17.10.3
7	29.12.1	18.12.5	8.12.3	26.11.7	15.11.4
8	28.1.3	17.1.7	7.1.5	26.12.2	15.12.6
9	26.2.4	15.2.1	5.2.6	24.1. 3	13.1.7
10	28.3.6	17.3.3	6.3.1	23.2. 5	12.2.2
11	26.4.7	15.4.4	4.4.2	24.3.6	13.3.3
12	26.5.2	15.5.6	4.5.4	23.4.1	12.4.5

170	846 1442 - 1443	847 1443-1444	848 1444-1445	849 1445-1446	850 1446-1447
1	12.5.7	1.5.4	20.4.2	9.4.6	29.3.3
2	11.6.2	31.5.6	20.5.4	9.5.1	28.4.5
3	10.7.3	29.6.7	18.6.5	7.6.2	27.5.6
4	9.8.5	29.7.2	18.7.7	7.7.4	26.6.1
5	7.9.6	27.8.3	16.8.1	5.8.5	25.7.2
6	7.10.1	26.9.5	15.9.3	4.9.7	24.8.4
7	5.11.2	25.10.6	14.10.4	3.10.1	22.9.5
8	5.12.4	24.11.1	13.11.6	2.11.2	22.10.7
9	3.1.5	23.12.2	12.12.7	1.12.4	20.11.1
10	2.2.7	22.1.4	11.1.2	31.12.6	20.12.3
11	3.3.1	20.2.5	9.2.3	29.1.7	18.1.4
12	2.4.3	21.3.7	11.3.5	28.2.2	17.2.6

www.uyghurkitap.com

171	851 1447 - 1448	852 1448 - 1449	853 1449 - 1450	854 1450 - 1451	855 1451
1	19.3 .1	7.3.5	24.2.2	14.2.7	3.2.4
2	18. 4.3	6 .4 .7	26.3.4	16.3.2	5.3.2
3	17.5 .4	5.5 .1	24.4.5	14.4.3	3.4.7
4	16.6.6	4.6 .3	24.5.7	14.5.5	3.5.2
5	15.7.7	3.7.4	22.6.1	12.6.6	1.6.3
6	14.8.2	2.8.6	22.7.3	12.7.1	1.7.5
7	12.9 .3	31 .8 .7	20.8.4	10.8.2	30.7.6
8	12.10.5	30.9. 2	19.9.6	9.9.4	29.8.1
9	10.11.6	29.10.3	18.10.7	8.10.5	27.9.2
10	10.12.1	28.11.5	17.11.2	7.11.7	27.10.4
11	8.1.2	27.12.6	16.12.3	6.12.1	25.11.5
12	7.2.4	26.1.1	15.1.5	5.1.3	25.12.7

172	856 1452	857 1453	858 1454	859 1454— 1455	860 1455—1456
1	23.1.1	12.1 .6	1. 1. 3	22 .12.1	11.12.5
2	22.2.3	11. 2.1	31.1 .5	21 .1 .3	10.1.7
3	22 .3 .4	12. 3. 2	1.3 .6	19 .2 .4	8.2.1
4	21 .4 .6	11 . 4.4	31. 3.1	21 .3 .6	9.3.3
5	20 .5. 7	10.5 .5	29.4 .2	19.4 .7	7.4.4
6	19 .6 .2	9 .6 . 7	29 . 5.4	19.5 .2	7.5.6
7	18 .7 .3	8 . 7.1	27. 6.5	17.6 .3	5.6.7
8	17. 8.5	7 .8 .3	27. 7.7	17.7 . 5	5.7.2
9	15 .9 .6	5. 9.4	25. 8. 1	15.8 .6	3.8.3
10	15.10 .1	5 .10 .6	24 .9 .3	14 .9 .1	2.9.5
11	13. 11.2	3. 11.7	23.10 . 4	13 .10.2	1.10.6
12	13.12 .4	3 .12 .2	22. 11.6	12. 11.4	31.10.1

ژۇرنىلىمىزنىڭ 1985 - يىللىدىكى ھەر قايسى سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىلارنىڭ مۇندەرىجىسى

ئىستېتىكىنىڭ تەبىئى پەنلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش ....مەمتىلى دانى (1 - سان، 29 - بەت)

ئۆلچەم لوگىكىسى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى .... رازاق مەتنىياز (2 - سان، 48 - بەت)

فارابىنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرى ھەققىدە........ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن (3 - سان، 36 - بەت)

ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت ۋە سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىق........ئابدۇۋەلى ھامۇت (4 - سان، 1 - بەت)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادى توغرىسىدا........غەيرەتجان ئوسمان (4 - سان، 11 - بەت)

× × ×

شەھەرلەردىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى تېزلىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا دەسلەپكى قاراشلىرىم........ئىسمايىل نىياز (1 - سان، 16 - بەت)

تاۋار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش خەلق ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتى .... ئابلىز ئىمىن (2 - سان، 15 - بەت)

پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش ئىسلاھاتىدىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا .... رازاق تۆمۈر (2 - سان، 23 - بەت)

مۈلۈكچىلىك ھوقۇقى بىلەن باشقۇرۇش ھوقۇقىنى مۇۋاپىق دەرىجىدە ئايرىۋېتىش توغرىسىدا........ ئىسمايىل نىياز، سۇڭ لىڭ (3 - سان، 56 - بەت)

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك — پىلانلىق تاۋار ئىگىلىكى........ ئىبراھىم لېتىپ (4 - سان، 37 - بەت)

پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن تاۋار ئىگىلىكىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى .... رازاق تۆمۈر (4 - سان، 48 - بەت)

× × ×

تەس مەنگۈ تېپىشى........ س. گ. كىلياشتورنىي (1 - سان، 63 - بەت)

www.uyghurkitap.com

قۇمۇلدىكى تاش ئۇيما سۈرەتلەر ....
.........دۇك سۇنىڭ، ليۇيىمىڭ تۇرسۇن ئەخمەت تەرجىمىسى (1 - سان، 98 - بەت)
ياۋچىلار ۋە ئۇلارنىڭ غەرپكە كۆچۈشى ....
.... ئابلەت نۇردۇن (1 - سان، 95 - بەت)
قىزىل مىڭ ئۆيدىكى «يارالمىش قىسسىسى» رەسىملىرى توغرىسىدا ....
.............ئابلىز مۇھەممەت سايرامى (2 - سان، 63 - بەت)
قۇم ئاستىدىكى شەھەر — قەدىمقى نىيە خارابىسى ....
.... سابىت ئەخمەت، ئەخمەت رىشىت (2 - سان، 73 - بەت)
تۆمۈرلەر دەۋرىدىكى ئىلىم - پەن ئەدەبىيات - سەنئەت ....
.... مۇھەممەت يۈسۈپ (2 - سان، 82 - بەت)
شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىكى
تۆھپىسى .... جۇياڭگوي، گاۋشىنشىڭ (ن. ئەخمىدى تەرجىمىسى)
(3 - سان، 99 - بەت)
شىنجاڭدا ئەڭ دەسلەپ نەشر قىلىنغان ئالىي مەكتەپ ژورنىلى «يېڭى نۇر»
.... ۋاڭ مېيتاڭ (ق. قۇربان تەرجىمىسى) (3 - سان، 115- بەت)
قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ....
.... ئابدۇللا ئەھمىدى (4 - سان، 30 - بەت)
تۈركىيە بۇرژۇئا ئىنقىلاۋى ۋە مۇستاپا كامال ....
.... م. روزىيېۋ(4 - سان 80 -بەت)
قارا شەھەر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمقى دەۋرگە
ئائىت قەۋرىلەر توغرىسىدا .... غېنى (4 - سان، 94 - بەت)

× × ×

«ئېتنوگىرافىيە ئىلمىي جەمىيىتى» قۇرۇش توغرىسىدا تەشەببۇسنامە ....
.... ئەدەبىيات فاكۇلتېتى (2 - سان، 127 - بەت)
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا سېلىشتۇرما تەتقىقاتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا
....ئابدۇكېرىم راخمان (3 - سان، 65 - بەت)
ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى تەنقىدىي رېيالىزىم خاھىشى ھەققىدە
قىسقىچە مۇلاھىزە.................................... رىسالەت شېرىپ (4 - سان،105- بەت)

× × ×

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىنى قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىسى
ھەققىدە.. ئەخمەت ئەسقەر (1 - سان، 98 - بەت)
يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدا تىلشۇناسلىق

تەتقىقاتىنىڭ تەرەققىياتى ....
........جاۋ شىكەي (راخمان خانبابا تەرجىمىسى) (1 - سان، 108 - بەت)
ئەينۇ تىلى ۋە ئەينۇ تىلىدىكى سانلار توغرىسىدا ....
........جاۋ شاگرۇ، هاشىم تۇردى (1 - سان، 122 - بەت)
يەنە «كېلىش» كاتېگورىيىسى توغرىسىدا...............................
.... غاپپار مۇھەممەت (2 - سان، 92 - بەت)
ئۇيغۇر تىلىدىكى «كېلىش» مەسىلىسى تەتقىقاتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر قانات
يايدۇرايلى.................. تەھرىر بۆلۈم (2 - سان، 109 - بەت)
قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەر -» پېئىل توغرىسىدا مۇلاھىزە..........
.... مەترېھىم سايىت (3 - سان، 121 - بەت)
ئۇيغۇر، قازاق يېزىقى ئىنفورماتسىيىسىنى (B) PC - 8000 - مىكرو
ھىساپلاش ماشىنىسىدا بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ....
........س ۇلتان جانبولاتوپ، هوشۇر ئىسلام، ۋۇزۇگياۋ (3 - سان، 129 - بەت)
ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىدىكى بەزى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ....
........................رەۋەيدۇللا (4 - سان، 119 - بەت)
هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قانداق ئۆگىنىش توغرىسىدا..............
.... نەسرۇللا يولبولدى (4 - سان، 124 - بەت)

× × ×

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئىلمى قىممىتى توغرىسىدا ....
.... ئابدۇشۈكۈر مەھەممەتئىمىن (1 - سان، 41 - بەت)
«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ پەلسەپە قىممىتى توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىم ....
.... ۋاهاپ خېۋىر (1 - سان، 52 - بەت)
«قۇتادغۇ بىلىك»تىكى دۆلەت هاكىمىيىتى بايانلىرى ھەققىدە دەسلەپكى
مۇھاكىمە .... مەخسۇت ئەكبەر (2 - سان، 33 - بەت)
«قۇتادغۇ بىلىك»تىكى ھەربى كۆز قاراشلار توغرىسىدا...................
.... هاجى نورهاجى (2 - سان، 42 - بەت)
ئالائىددىن ئەتامەلىك جۇۋەينى ۋە «تارىخ جاهان كۇشاي» ....
.... ئابلىمىت روزى (2 - سان، 57 - بەت)
«قۇتادغۇ بىلىك»داستانىنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلمىسى ۋە تۆتىنچى شەخس ئۇدغۇر-
مىش ھەققىدە بەزى مۇلاھىزىلەر .... ئابلىمىت روزى (3 - سان، 18 - بەت)
«جامىئۇل - ھىكايەت» توغرىسىدا دەسلەپكى مۇھاكىمە ....
.... تۇرسۇن قۇربان (3 - سان، 86 - بەت)
ئەلشىر ناۋايى ۋە «سەددى ئىسكەندەر» ....

www.uyghurkitap.com

.... ئابدۇشۇكۇر مەھەممەتئىمىن (4 - سان، 56 - بەت)
قىرغىز خەلق ئەدەبىياتىدىكى زور ھەجىملىك داستان — «ماناس» .... ئىرىسبېك ئابقان (4 - سان، 64 - بەت)
نىزامىل مۇلك ۋە «سىياسەتنامە» .... شىرىن قۇربان (4 - سان، 76 - بەت)
ۋ. ۋ. بارتولد................م. خەسەن تەرجىمىسى (1 - سان، 128 - بەت)

× × ×

يېڭى تېخنىكا ئىنقىلاۋى ۋە دۆلىتىمىزنىڭ ئالى مائارىپ جەھەتتىكى تەدبىرلىرى..............شۈي گولۇ (ن. ئەھمەتجان تەرجىمىسى) (1 - سان، 1 - بەت)
ئوقۇش پۈتتۈرۈش رېفاراتىنى قانداق يېزىش توغرىسىدا مەسلىھەت .... ھېمىت مەخسۇت (2 - سان، 112 - بەت)
دەۋرنىڭ تەرەققىيات قەدىمىگە يېتىشىپ ماڭايلى .... بۇرھان شەھىدى (3 - سان، 1 - بەت)
شىنجاڭ داشۆنى ياخشى باشقۇرۇپ، ھەر مىللەت ئىقتىساس ئىگىلىرىنى كۆپ ۋە تېز يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشايلى!........... ھاكىم جاپپار (3 - سان، 8 - بەت)

× × ×

مىللى تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنى ئىزچىللاشتۇرۇش توغرىسىدا .... توختارقان ئەخمەتجان (2 - سان، 1 - بەت)
يەنە مىللى مۇناسىۋەت تارىخى تەتقىقاتىدىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا ....ۋېڭ دۇجەن (ھاشىم تۇردى تەرجىمىسى) (4 - سان، 98 - بەت)

× × ×

ھىجرىيە كالىندارى بىلەن مىلادىيە كالىندارىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى .... يۇسۇپ ئوربىلى (1 - سان، 133 - بەت، 2 - سان، 131 - بەت، 3 - سان، 135 - بەت، 4 - سان، 129 - بەت)

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى
新疆大学学报（哲学，社会科学维文季刊）
(پەسىللىك ژۇرنال)

1985 - يىل 4 - سان
(ئومۇمىي سانى 24)

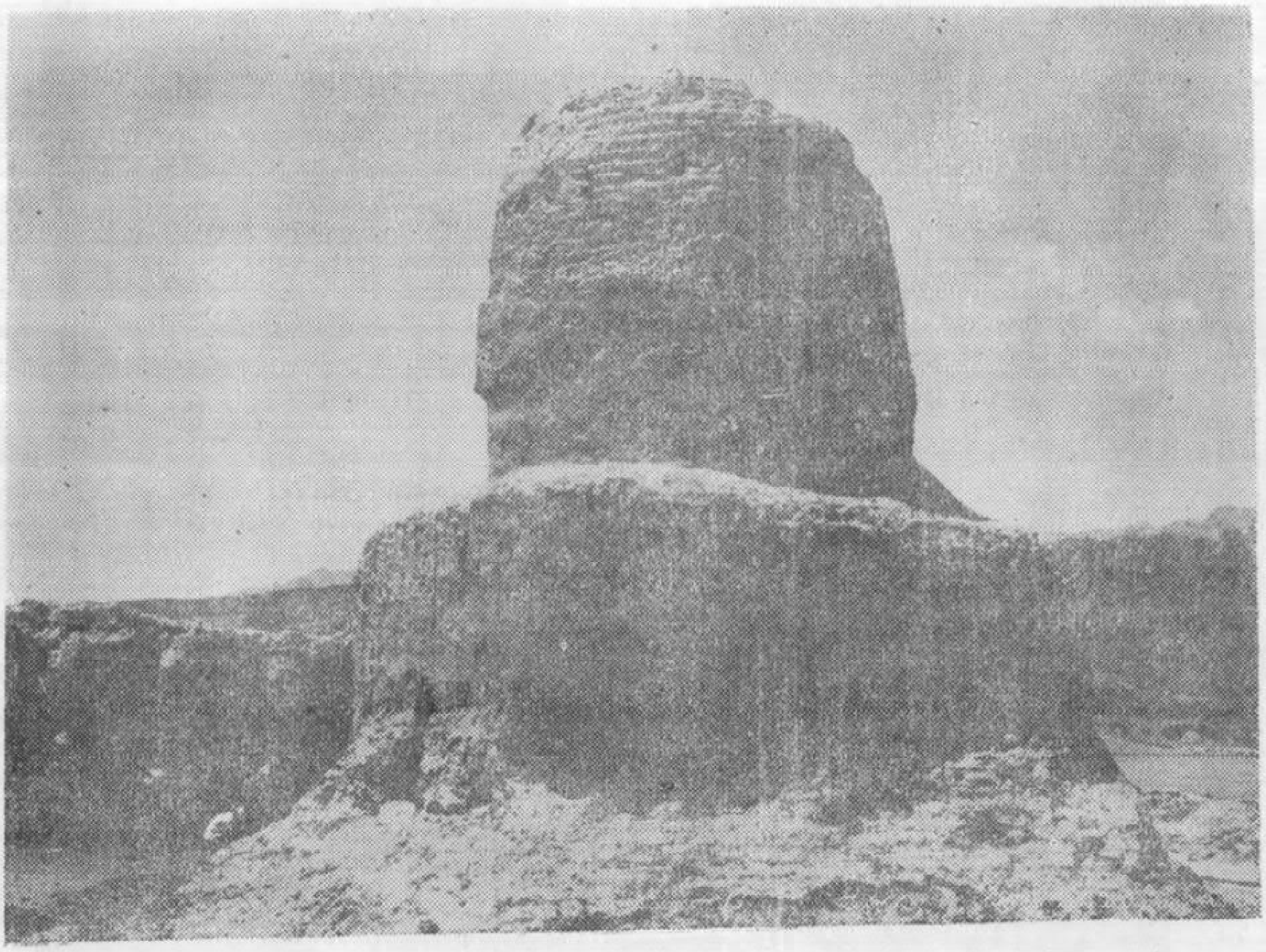

قەشقەر بەشكېرەم يېزىسىنىڭ ئايغىدىكى قەدىمقى شەھەر خانىۋي خارابىسى
يېنىدا ساقلانغان موۋرا بۇددا مۇنارىسى

نەشر قىلغۇچى: شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى
مۇشتىرى قوبۇل قىلغۇچى: مەملىكەت ئىچىدىكى ھەر قايسى پوچتىخانىلار
باسقۇچى: شىنجاڭ داشۆ باسما زاۋۇتى
تارقاتقۇچى: ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى
ش. ئۇ. ئا. ر. ژۇرناللارنى تىزىملاش ئورنىنىڭ كىنىشكە نومۇرى: 321

ۋاكالەت نومۇرى: 13—58
باھاسى: 0 40 يۈەن